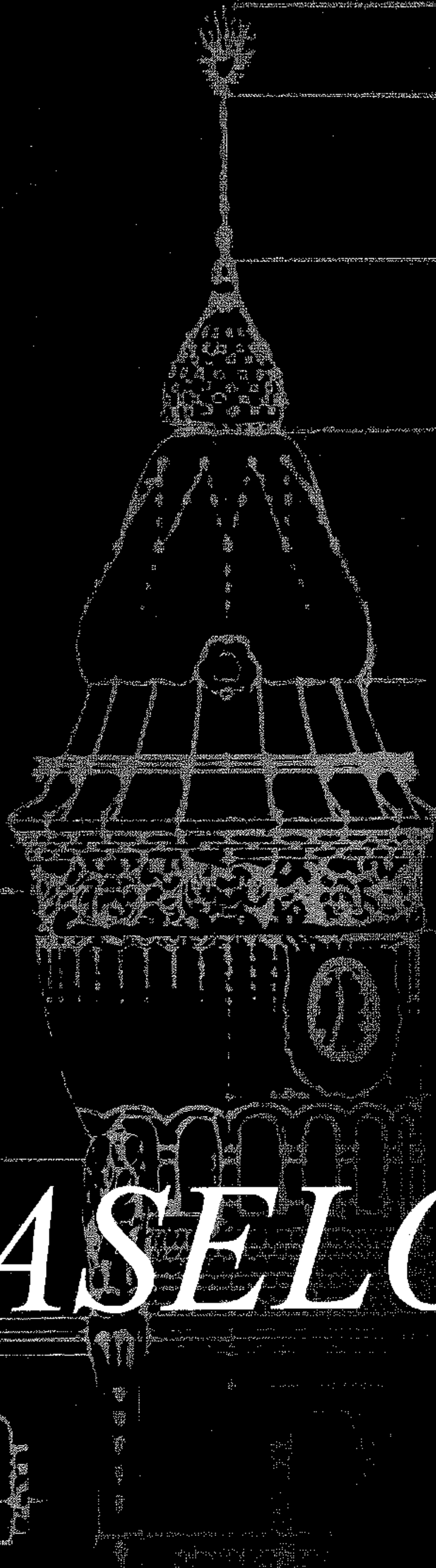
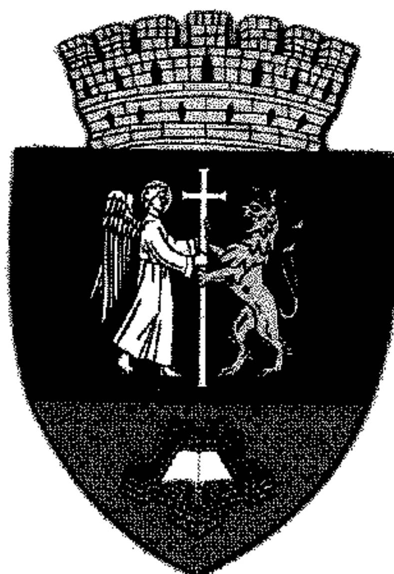
LIVIU BORCEA

MEMORIA CASELOR

CUVINTELE ȘI MATERIA

O Cetate poate fi asemuită cu o...carte, cu mențiunea că, în loc de coperte, ea are... „ziduri". Și, firește, multe, multe „riduri". Sunt semnele timpului care-și lasă amprenta pe fața materiei făcând-o tot mai „expresivă", pe măsură ce anii își sporesc „lucrarea". Dar, oricât ar fi de durabilă materia, ea nu poate fi salvată, finalmente, de dinții lui Cronos. Oricât de seducătoare ar fi patina timpului, ea riscă să se degradeze, să devină ruină, dacă mâna omului nu-și exercită rolul ei proteguitor. Cum anume?

In primul rând, și in mod obligatoriu, printr-o atentă și constantă operație de conservare, de salvgardare a edificiului, ca făcând parte din patrimoniul arhitectonic al Cetății. Un atare demers are nu doar o conotație „tehnică", ci una profund culturală: istoria locului se află, în mare parte, „înmagazinată „ în el.

În al doilea rând, de restituire, ceea ce ține de un cuvânt numit în mod curent inscripționare. Ne-am obișnuit să-l privim în datele lui stricte imprimate pe un patrulater, îndeobște din metal. Cuvintele de referință se pot număra pe degete și ele transcriu, la rigoare, „biografia" monumentului, pentru uzul larg.

Cartea de față, scrisă de reputatul istoric Liviu Borcea, începe tocmai aici. Adică de la ...cuvinte. Cred că nu este străină de confesiunea poetului latin Horațiu. Ce spunea protejatul lui Augustus: „Exegi monumentum aere perennius". Adică: „Eu mi-am ridicat un monument mai durabil ca bronzul". Mai tare, am zice noi, decât materia perisabilă, oricât de nobilă ar fi ea.

Respectând, desigur, proporțiile și mutând metafora pe teritoriul aceste remarcabile apariții editoriale, putem spune că autorul ei, Liviu Borcea, face o „istorie a edificiilor importante din peisajul arhitectonic atât de divers și original al Oradiei". Fiecare în parte și toate la un loc își au „povestea" lor proprie, ba chiar o „partitură", care curge către o armonie comună. Pentru că, după o definiție celebră, arhitectura este...muzică solidificată.

Orașul de pe malurile Crișului Repede adaugă culorilor anotimpurilor și pe cele ale clădirilor, cu liniile și decorațiile lor specifice, „povestite" în texte concentrate contrastând parcă, prin sobrietate și rigoare, cu opulența lor. Este un efect de contrapunct căutat cu bună știință de autor. Informația este livrată împreună cu o secretă nostalgie pentru trecutul prosper, aproape fastuos, al unui oraș considerat de unii al contrastelor. Între zidurile Cetății Oradea, se adună filele scrise în piatră ale cronicii sale.

Stimați cititori, răsfoiți-le și gândiți-vă că ele vor rămâne și atunci când materia, supusă legilor ei implacabile, nu va mai putea depune mărturie.

Ing. dr. PETRU FILIP
Primarul Municipiului Oradea

EDITORII

Editorii cărţii s-ar bucura dacă cititorii ar aşeza-o, în rafturile bibliotecilor, imediat după „Istoria oraşului Oradea" apărută în 1995 din iniţiativa Consiliului Municipal, coordonatori Liviu Borcea şi Gheorghe Gorun, a albumului „Oradea" realizat de Muzeul Ţării Crişurilor în 2001 sub coordonarea prof. univ. dr. Aurel Chiriac şi a recentei monografii arheologice a Cetăţii Oradea, rod al strădaniei tinerilor cercetători orădeni Doru Marta şi Olimpia Mureşan conduşi de Adrian Rusu.

Întâi pentru că aparţine aceleaşi familii de autori.

Apoi, pentru că, în scurtă vreme dorim să apară şi volumul al doilea din „Memoria caselor".

Şi, în sfârşit, anunţăm ca sigură publicarea altei cărţi fundamentale pentru cunoaşterea spiritualităţii noastre: „Icoana românească" de prof. univ. dr. Aurel Chiriac.

Revenind la cartea de faţă, constatăm cu plăcere că între copertele ei se adună document cu document, fapt cu fapt şi imagine cu imagine un oraş, oferindu-se cititorilor posibilitatea, ca de aici înainte, să răsfoiască oricând casă cu casă, stradă cu stradă, Oradea.

Mulţi dintre dumneavoastră, stimaţi concetăţeni, veţi afla cu surprindere întâmplări şi date nemaipomenite despre casele voastre. De multe ori documentul şi legenda se vor contopi iar emoţia vă va duce până acolo că aerul se va umple de întâmplări tulburătoare iar pe străzi, dând perdeaua la o parte, veţi vedea plimbându-se personaje pline de mister: oşteni, poeţi, voievozi, învăţaţi, prelaţi, împăraţi, vânzoliţi prin toate cărţile Europei sunt consemnaţi şi în aceste documente orădene, fixându-se definitiv trecerea lor pe la noi.

Sunt convins că vă va pune pe gânduri cât de mult seamănă cucerirea Cetăţii de pe Criş şi Peţa cu înfrângerea Constantinopolului de pe malul Bosforului.

Dar veţi fi bucuroşi şi mândri, fără îndoială, constatând de la pagină la pagină aura de vocaţie europeană a Oradiei, a noastră în general...

Toate cele spuse, la un loc, dorim să facă din cartea de faţă o bucurie reală care să ne împlinească: mai cunoscători, mai bogaţi, mai înţelepţi.

MIRCEA BRADU

ÎN LOC DE PREFAȚĂ...

Clădirile, întocmai ca și oamenii, își au propria biografie. Viața mai lungă sau mai scurtă a lor ascunde bucuriile și tristețile, împlinirile sau neîmplinirile unor generații de oameni care au locuit în ele. Amprenta lor face ca fiecare clădire să-și aibă istoria ei iar suma acestor istorii ne oferă, într-o formă mai generală, istoria urbei. Aceste gînduri ne-au determinat să facem o incursiune în trecutul Oradiei prin intermediul biografiei clădirilor sale. Nu ne-a interesat atât arhitectura, eleganța stilului – deși nu ne-au fost nici ele indiferente – cât viața acestora.

Așa cum există oameni plăcuți și mai puțin plăcuți, există clădiri aspectuoase dar și altele, mai puțin atrăgătoare ca înfățișare. Și unii și alții, și unele și altele au împlinit însă un rost în existența lor și acest rost nu trebuie dat uitării. Așezat la marginea teritoriului românesc, Oradea a fost întotdeauna un oraș pluríetnic, foarte cosmopolit, deschis tuturor influențelor de idei sociale, politice sau culturale și de aceea casele sale poartă această amprentă.

La începutul anilor 90, din îndemnul publicistului și prietenului Dumitru Chirilă am publicat în „Noua Gazetă de Vest" un serial de materiale sub genericul „Biografia unei clădiri" , reluat apoi în „Jurnalul bihorean". Volumul de față cuprinde o revenire la ideea de biografie spirituală a 54 de clădiri orădene, unele din ele dispărute sau – din păcate – pe cale de dispariție.

Această carte își datorează apariția prietenului și colegului de idei, publicistului Mircea Bradu care a insistat mult (foarte mult!) ca ea să fie scrisă și să vadă lumina tiparului. În paginile ei se regăsesc oameni și fapte, secvențe de istorie, clipe din trecutul cotidian al frumosului nostru oraș. Selectarea secvențelor a fost întâmplătoare și subiectivă,în funcție de informațiile care ne-au stat la dispoziție, de aceea cititorul este rugat să treacă cu vederea omisiunile firești.

Am încercat să ne apropiem cu înțelegere și dragoste de trecutul orașului de pe malul Crișului Repede. Altă intenție nu am avut.

AUTORUL

CUPRINS:

ORADEA – REPERE ISTORICE

Aflată la marginea spaţiului românesc şi, în acelaşi timp, în Europa Centrală, Oradea a reprezentat mereu o punte de legătură cu sud-estul continentului, o zonă de interferenţe culturale-spirituale. Cosmopolit ca înfăţişare arhitectonică în perioada modernă, plurietnic şi pluriconfesional încă din cele mai depărtate veacuri ale Evului Mediu, Oradea şi-a creat o individualitate distinctă abia cu începere de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, atunci când, vrând-nevrând, fruntaşii urbei au trebuit să accepte realitatea plurietnicităţii.

Oradea nu poate fi considerat un oraş de tipul clasic al surorilor sale din Ardeal cum ar fi Braşovul, Sibiul, Sighişoara sau Bistriţa. Oradea nu s-a născut oraş, nu a fost întemeiat ci a devenit ca atare pe parcursul secolelor, transformându-se dintr-un anumit număr de aşezări mici ce gravitau în jurul cetăţii, într-o aglomerare de tip urban care s-a constituit ca oraş abia la 1860.

Oraşul Oradea a fost întotdeauna reşedinţa Bihorului, fiind aşezat pe cele două maluri ale Crişului Repede care împarte judeţul în aproximativ două jumătăţi egale. Cele trei Crişuri - Repede, Negru, Alb – au format, de-a lungul vremurilor Ţara Crişurilor sau Crişana, făcând parte, potrivit Notarului Anonim al unuia din regii Bela ai Ungariei (probabil pe la mijlocul secolului al XII-lea), din Ducatul (Voievodatul) lui Menumorut.

Prima atestare documentară a Oradiei datează din 1113 când este menţionat un episcop, Sixtus Varadiensis, cu sediul aici. În 1204, aflăm dintr-o scrisoare papală că pe acest teritoriu existau şi mănăstiri de rit grecesc subordonate unei episcopii proprii. Tradiţia maghiară a atribuit regelui Ungariei, Ladislau I (1077-1095), întemeierea oraşului. În realitate el a ridicat aici doar o mănăstire, apoi la câţiva ani după moarte, osemintele sale au fost aduse şi depuse aici, în catedrala din mănăstirea devenită cetate. Descoperirile arheologice au scos la iveală urmele unor aşezări cu ceramică românească şi româno-slavă, anterioare întemeierii mănăstirii. După sanctificarea regelui (1192), papalitatea a acordat drept de pelerinaj credincioşilor catolici la mormântul lui Ladislau ceea ce a făcut ca în jurul mănăstirii fortificate să se dezvolte de-a lungul timpului, mai multe aşezări distincte, care vor deveni cu timpul cartiere ale oraşului. Viaţa plină de culoare, specifică începuturilor acestor aşezări reiese din Registrul de la Oradea redactat între 1208-1235 şi care cuprinde 389 scurte procese verbale ale proceselor care au avut loc în faţa scaunului de judecată din cetate folosindu-se "procedura fierului roşu" pentru stabilirea vinovăţiei inculpatului.

În 1241, marea invazie tătaro-mongolă a distrus întreaga zonă, inclusiv mănăstirea, care devenise şi sediul unei Episcopii catolice. Distrugerile sunt descrise de canonicul orădean Ruggero di Puglia, originar din Italia (Rogerius) , în lucrarea intitulată *Carmen miserabile* (Cântec de jale). El fusese surprins în cetate în timpul atacului şi a fost luat prizonier de năvălitori din mâna cărora a reuşit să scape în cele din urmă.

Încă înainte de 1241 au început să se aşeze în jurul cetăţii colonişti valoni şi italieni care au dat nume specifice unor viitoare cartiere: *Veneţia* (Velenţa de azi), *Olosig* (villa Latinorum, cartierul latinilor), *Padua, Bologna etc.*

O înflorire deosebită cunoaşte oraşul şi mănăstirea, devenită cu timpul cetate, în veacul al XV-lea când, datorită legăturilor Episcopiei catolice cu Italia, au pătruns aici influenţele Umanismului şi Renaşterii din această zonă a Europei. Este perioada când umaniştii italieni au numit Oradea "Civitas Felix", într-adevăr un oraş fericit prin strălucirea construcţiilor sale, prin locurile binecuvântate pe care era aşezat. Un reprezentant de frunte al Renaşterii din Europa centrală a fost episcopul catolic Ioan Vitez de Zredna, confidentul lui Iancu de Hunedoara şi dascălul din tinereţe al lui Matei Corvin. A fost prietenul de suflet al lui Enea Silvio Piccolomini, ajuns papă sub numele de Pius II, cel ce a fixat în conştiinţa Europei occidentale din vremea sa, latinitatea românilor. Ceva mai târziu, vestitul fizician al Universităţii din Viena, George Peuerbach (1423-1461) şi-a înălţat la Oradea observatorul său astronomic punând aici meridianul zero şi calculând de aici eclipsele solare şi lunare în vestitele sale *Tabula varadiensis* (Tabelele orădene). Pe lângă vestiţii oameni de litere au venit aici constructori care începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, au ridicat în jurul vechii mănăstiri o puternică cetate bastionară, vizibilă şi azi. Cetatea Oradea în felul în care se prezintă acum,

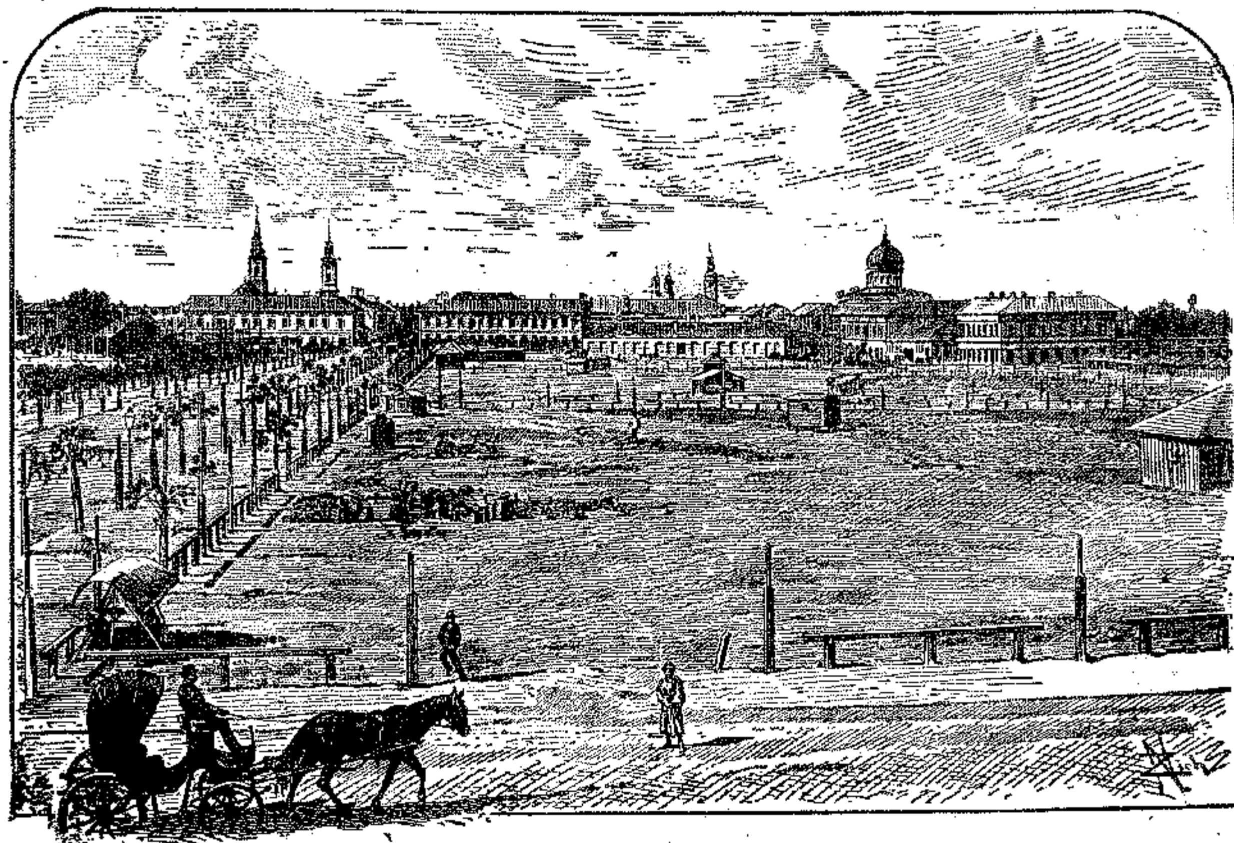
a fost ridicată între anii 1570-1618 de arhitecții italieni Giovan Andrea Gromo, Domenico Ridolfini da Camerino, Ottavio Baldigara, Simone Genga, fiind încă și azi cea mai bine păstrată cetate în stilul Renașterii italiene din Europa centrală.

Din 1557, când Reforma religioasă a triumfat între maghiarii din Bihor, Episcopia catolică a fost desființată, osemintele regelui sanctificat risipite, pământurile și avuțiile Bisericii catolice, împărțite între nobilii laici protestanți. Cetatea Oradea devine "cetate de margine" (de frontieră) a Principatului Transilvaniei, menită să oprească incursiunile turcilor din Pașalâcul otoman de la Buda ale cărui teritorii se întindeau aproximativ până la actula frontieră româno-ungară. După un prim atac în 1474, în 1660 turcii reușesc să cucerească cetatea după un asediu de 45 de zile, timp în care 850 de cetățeni ai orașului au făcut față cu eroism unei oștiri de 40.000 de otomani. Cetatea a mai fost asediată de turci în 1598 dar atunci ea a fost salvată de austrieci care au trimis în interior o puternică garnizoană și de Mihai Viteazul, domnul Țării Românești, prin persoana lui Aga Leca în fruntea unui detașament de 1500 de călăreți. În drum spre Viena, marele domn poposește în oraș în zilele de 11-12 decembrie 1600.

Între 1660-1692 Oradea este reședință de pașalâc otoman. Este perioada "orașului deschis", când aici s-au putut stabili și românii care, din motive confesionale, n-au putut s-o facă până atunci și care locuiau în satele din jurul orașului. În timpul turcilor, Oradea cunoaște o deosebită prosperitate comercială. Erau vestite târgurile care se țineau aici în prima lună după "sărbătoarea ouălor roșii a ghiaurilor" și la care participau negustori din Europa centrală dar și din Orient, din Siria, Yemen, Anatolia și care ținea 40 de zile. În 1692, Oradea este ocupată de armata habsburgică (5 iunie) "jugul de lemn" otoman fiind înlocuit cu "jugul de fier" austriac, după cum se exprima foarte plastic un contemporan. Se reconstituie Episcopia catolică la Oradea care își redobândește bunurile avute înainte de 1557, dar majoritatea zdrobitoare a populației de limbă maghiară rămâne protestantă. Pentru a atrage pe români la catolicism se înființează Episcopia greco-catolică din Oradea (1748), pe lângă care se formează cu timpul, o generație de intelectuali ce vor milita pentru drepturile românilor din oraș. Biserica ortodoxă deși avea în Bihor și la Oradea mai bine de trei sferturi din populația românească sub aripa ei, nu avea în Oradea episcopie, ea fiind afiliată celei din Arad, în oraș funcționând un Consistoriu cu sediul în Velența unde se pare că românii ortodocși aveau o catedrală episcopală încă din veacul al XVI-lea. În 1784, după îndelungi intervenții, cu încuviințarea împăratului Iosif al II-lea se construiește Biserica ortodoxă ("cu lună"), din centrul Orașului Nou.

Începând din 1786, românii, ungurii, germanii, compun în proporții egale conducerea orașului. În 1791 -1792 se redactează la Oradea vestitul *Supplex Libellus Valahorum*, petiția pentru drepturi a românilor transilvăneni, pornită din mediul Academiei de drept

Piața Mare (azi Parcul 1 Decembrie) la 1901

înființată aici în 1780, petiția fiind finalizată apoi la Curtea Episcopiei greco-catolice. Reprezentanții Școlii Ardelene (secolul XVIII-XIX) au petrecut mai multă vreme la Oradea (mai ales eruditul Gheorghe Șincai, autorul vestitei lucrări *Hronica Românilor*).

În 1752 începe construirea impunătoarei catedrale catolice din Olosig, iar 10 ani mai târziu se pun temeliile Palatului episcopal în stil baroc de alături, cea mai mare clădire de acest gen de pe teritoriul României. În 1799 se introduce iluminatul străzilor cu felinare.

Din 1784, evreii primesc dreptul de a se așeza în cartierul Subcetate, ceea ce va impulsiona dezvoltarea industriei și, mai ales, a comerțului.

Revoluția de la 1848 n-a afectat prea mult orașul. În 1849, trupele țariste au staționat în Oradea, înainte și după înfrîngerea definitivă a revoluției ungare. În 1860 are loc unificarea părților componente ale orașului și, de acum, urbea va purta numele de Oradea-Mare (Grosswardein, Nagyvarad). Instaurarea dualismului austro-ungar (1867) a înăsprit raporturile interetnice pe teritoriul imperiului, pe jumătatea sa de răsărit instalându-se o administrație ungară restrictivă la adresa naționalităților (români, slovaci, germani). Numărul românilor din oraș începe să scadă. Cu toate acestea, din 1881, la Oradea se mută Revista *Familia*, scoasă sub îngrijirea lui Iosif Vulcan cu începere din 1865 la Budapesta și în care a debutat Mihai Eminescu.

Se construiesc numeroase întreprinderi, la început mici ateliere (prelucrarea fierului și metalelor, confecții, industrie alimentară), cu până la 5 muncitori apoi , în timp, numărul atelierelor scade, crescând în schimb cel al întreprinderilor mari cu un număr mai mare de angajați. Cu privire la repartizarea forței de muncă în industria și comerțul orădean se constată o concentrare a ei mai ales în câteva ramuri de bază. Până la primul război mondial pe primul loc a fost și a rămas tot timpul industria alimentară (fabrici de spirt, mori), urmată de cea a confecțiilor și construcțiilor. Pe la 1900 în Oradea funcționau nu mai puțin de 24 tipografii iar în domeniul hoteluri-restaurante existau 123 unități de servire a publicului larg.

Între 1899 și 1900 se ridică Teatrul după planurile unor arhitecți vienezi, apoi rând pe rând Primăria (1895-1902), "Palatul Vulturul Negru", capodoperă a arhitecturii secesioniste (1908), palatele Apollo, Ullmann, reședința Episcopiei greco-catolice (1906). Din 1870, cu ajutorul unei companii engleze s-a introdus iluminatul cu gaz aerian, iar apoi, din 1903, el a fost înlocuit cu cel electric. Se introduc primele linii de tramvai, în 1906. Urbanistic, Oradea își dobândește specificul de oraș occidental între 1895 și 1915.

Primul război mondial aduce o perioadă de austeritate, dar intrarea României alături de Antantă în marea conflagrație (1916), reînvie speranța reîntregirii naționale. Se intensifică activitatea politică a intelectualității orădene în frunte cu cu vicarul episcopal ortodox, viitorul episcop Roman Ciorogariu. La 12 octombrie 1918 în casa avocatului dr. Aurel Lazăr, președintele Partidului Național Român, se redactează Declarația de Independență a românilor din Banat, Crișana și Maramureș care, câteva zile mai târziu, a fost citită în Parlamentul din Budapesta de către Alexandru Vaida Voievod. După Marea Adunare Națională de la Alba-Iulia (1 Decembrie 1918), care a hotărât unirea Transilvaniei cu România și la care au participat, fie ca delegați oficiali, fie ca aderenți entuziaști și numeroși orădeni, Oradea rămâne pe teritoriul controlat de armata ungară. Represiunile împotriva românilor fiind la ordinea zilei, mai ales în timpul dictaturii bolșevice a lui Bela Kun (în Oradea, perioada martie-aprilie 1919), situația orașului ajunge critică. La 20 aprilie, la cererea insistentă a noilor autorități ungare orădene, impuse în fruntea orașului după "contrarevoluția albă" antibolșevică, armata română condusă de generalul Traian Moșoiu, care părăsise linia Zam-Ciucea- Sighet, a intrat triumfal în oraș.

După Marea Unire din 1918, Oradea și-a păstrat specificitatea, tenta rafinat occidentală. Beneficiind de intelectuli de valoare și, mai ales, de acțiune, formați la București, Viena sau Budapesta, orașul a rămas strălucitor prin viața sa socială, economică, intelectuală. Mai trăia generația care a creat băncile și marile întreprinderi sau, cel puțin, cea care preluase de la aceasta experiența și care a găsit în perioada interbelică posibilități neîngrădite de dezvoltare. Este momentul de vârf al afirmării spiritualității românești și maghiare, manifestat prin numărul mare al publicațiilor. Deschiderea spre piețele Europei centrale și a celei sud-estice a potențialului economic orădean este tot mai evidentă. Predomină industria alimentară unde cel mai mare număr al întreprinderilor erau cu profil de producere al alcoolului, 17. Una din cele mai vestite întreprinderi orădene în părțile de vest ale țării a fost fabrica de bere Dreher-Haggenmacher S.A. Funcționau un număr de 46 de bănci, case de economii și cooperative de credit. În domeniul social se remarcă o creștere a avuției unui număr tot mai mic de familii în detrimentul sărăcirii marii majorități a populației, mai ales în perioada crizei economice de la sfârșitul deceniului al treilea al secolului trecut.

Cultura orădeană cunoaște o relansare prin activitatea unor publiciști, scriitori și poeți grupați în jurul revistelor "Familia" și "Cele Trei Crișuri ". Presa politică și cea culturală, română și maghiară numără peste 30 de titluri.

Izbucnirea celui de-al doilea război mondial aduce cu sine în 1940, Dictatul de la Viena, când aproape jumătate din teritoriul județului Bihor, împreună cu Oradea este cedat Ungariei horthyste. Începe persecutarea românilor. Intelectualitatea română este

expulzată din oraş şi este trimisă în vagoane de marfă pe teritoriul românesc (la Arad), apoi, în 1944, evreii sunt deportaţi în lagăre de concetrare, de unde, marea majoritate nu se vor mai întoarce niciodată. A fost desfiinţată Episcopia Ortodoxă a Oradiei, iar Academia de Teologie Ortodoxă a fost nevoită să se mute la Arad.

În 12 octombrie 1944, armatele române şi cele sovietice eliberează oraşul instaurând o administraţie sovietică de circa un an, asemănătoare în multe privinţe celei din vremea lui Bela Kun. Oradea se reface greu după distrugerile războiului.

Începând cu 1948, concentrarea întregii activităţi economice în mâna statului, duce la un început de avânt al vieţi industriale, în detrimentul celei bancare, comerciale. Apar întreprinderi mari ("Solidaritatea", "Sinteza", "Alumina") care necesită forţă de muncă. Populaţia oraşului se dublează apoi se triplează în numai 2-3 decenii. Dacă în 1948 populaţia oraşului se cifra la 44.926 locuitori, acest număr a crescut în 1973 la 75.958, în 1977 la 170.531 locuitori iar în 1989, la 229.823. Apar noi cartiere de locuinţe (Rogerius, Nufărul, Dimitrie Cantemir, Ioşia Nord). Reţeaua stradală prezenta un aspect neorganizat, lipsea o centură de ocolire a oraşului ceea ce determina o aglomerare a transportului intern cu cel greu, pe străzile municipiului. Se dovedea mic şi numărul podurilor peste Criş. Forţa de muncă este deosebit de căutată astfel că, încă din perioada interbelică nu se mai ţine cont de etnie la stabilirea în oraş. Oradea absoarbe din mediul rural, copleşitor românesc, al Bihorului, tot mai mulţi muncitori care echilibrează raportul etnic al locuitorilor. În faţa tendinţelor xenofobe ale autorităţilor comuniste şi a limitării posibilităţilor de afirmare pe plan economic şi comercial, cele câteva sute de evrei care s-au întors din deportare, emigrează în Israel. Emigrează şi foarte mulţi maghiari nemulţumiţi de a fi pierdut, mai ales după 1974, poziţiile de conducere din oraş, din întreprinderi şi instituţii.

În domeniul culturii şi artei, după cel de-al doilea război mondial au luat fiinţă câteva instituţii noi, reprezentative pentru viaţa spiritulă a oraşului, unele dintre ele fiind continuitatea în timp a altora mai vechi. În 1946 funcţionau la Oradea, Şcoala de Belle Arte şi Conservatorul de Muzică şi Dicţiune, sub patronajul Primăriei. Din contopirea acestora a luat fiinţă, în 1954, Şcoala Populară de Artă. Biblioteca orăşenească, înfiinţată încă din 1911, devine, din 1950, bibliotecă regională, desfiinţându-se taxele de înscriere şi împrumut. Din 1951 ea s-a mutat în fosta reşedinţă a Episcopiei greco-catolice. Din 1974, biblioteca a devenit judeţeană, iar din 19 noiembrie 1991 a primit numele marelui istoric iluminist, Gheorghe Şincai.

O veche activitate a desfăşurat-o muzeul oraşului, care la sfârşitul secoluluial XIX-lea, s-a mutat într-o clădire specială. Din 1947 muzeul a devenit instituţie de stat, prin îmbogăţirea permanentă a patrimoniului său dovedindu-se, în curând, neîncăpător pentru adăpostirea fondurilor sale. În 1955 a luat fiinţă Muzeul memorial Ady Endre iar 1964, Muzeul memorial Iosif Vulcan. La 17 ianuarie 1971 s-a deschis Muzeul Ţării Crişurilor în clădirea palatului baroc construit în secolul al XVIII-lea şi restaurat cu multă cheltuială de către statul român.

Viaţa teatrală, cu tradiţie în oraş, s-a reluat în 1945 prin reînceperea activităţii Teatrului Maghiar. În acelaşi timp sindicaliştii ceferişti au militat pentru înfiinţarea

Piaţa Teatrului în 1910

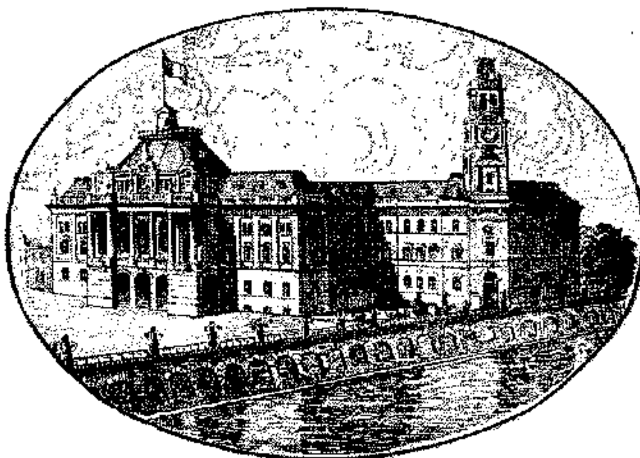
unui teatru și în limba română. În aprilie 1946 se deschide Teatrul de Vest, dar abia în noiembrie 1955 s-a înființat la Oradea secția română a Teatrului de Stat. Din 1949 la Oradea funcționa și Teatrul de Stat de păpuși, cu două secții, română și maghiară. Din 1945 își reia activitatea Filarmonica înființată în 1923, care în 1973 își dobândește statutul de instituție de stat și astfel garanția asigurării unei activități permanente. Cu începere din 1948 se organizează Fondul Plastic, un număr important de artiști plastici de valoare fiind apoi primiți în Uniunea Artiștilor Plastici din România. Mișcarea artistică profesionistă a fost dublată în toți anii puterii comuniste de o foarte încurajată mișcare de artă a amatorilor. Finanțarea ei era mai puțin costisitoare și artiștii aparținând acestei mișcări erau mai puțin pretențioși față de posibilitățile de exprimare liberă ca și cei profesioniști. Prin anii '80 se afirma tot mai mult dorința puterii politice de a transforma cultura și arta în general într-un produs al "maselor de oameni ai muncii" destinat acestora. Din 1965 reapare revista Familia, se înființează Institutul Pedagogic care după câteva decenii își restrânge tot mai mult activitatea.

După 1974, viața socială și culturală a orașului, sub un riguros control ideologic, cunoaște o deosebită austeritate. Predomină o apatie generală. Nivelul de trai este în continuă scădere, în timp ce politica de ridicare de noi și noi obiective industriale, continuă. Edilitar, orașul se uniformizează, rămânând doar centrul păstrat pentru posteritate, în forma sa arhitectonică tradițională. O parte din el este însă demolat pentru construirea "centrului civic ", pentru crearea unor artere largi de circulație. Unei asemenea populații îi trebuiau asigurate condițiile de viață urbană la standarde cât de cât decente. În 1960 primele apartamente sunt racordate la punctele termice create, apoi s-a construit întreprinderea "Electrocentrale" pentru a se asigura generalizarea acestui sistem de încălzire. Alimentarea cu apă potabilă este îmbunătățită prin adăugarea în 1964 a încă unei captări pe lângă cele existente, din albia Crișului Repede. Din 1968 stația de epurare a fost mărită prin adăugarea la cele două, din 1912, a unei trepte noi. Parcul de tramvaie și autobuze este modernizat până în 1979 când printr-un decret, numărul mijloacelor de transport în comun de toate categoriile, a fost redus la jumătate, în perioada când populația orașului a crescut de mai bine de două ori.

După 1980 criza energetică provocată de marile întreprinderi energofage determină supunerea orașului la permanente restricții la curentul electric, apă, încălzire. Străzile noaptea sunt scufundate în beznă. Totuși, în raport cu alte orașe ale țării, Oradea își menține un nivel de trai ceva mai ridicat datorită bogăției materiale a unor mici producători privați, a posibilităților de mic trafic cu produse alimentare aduse din Ungaria.

Pe acest fond se petrec la Timișoara, București și alte centre, evenimentele din decembrie 1989. Ele au fost primite cu un deosebit entuziasm de orădeni, care au ieșit cu miile în stradă pentru a saluta căderea unui regim care devenise insuportabil pentru toate categoriile sociale. Datorită prudenței și înțelepciunii autorităților militare ale garnizoanei Oradea, în oraș nu s-au înregistrat incidente care să provoace victime în rândul populației. Din primele zile ale evenimentelor fierbinți ce zguduiau țara, schimbările în administrația orașului s-au făcut, după multe decenii, din nou în mod liber, democratic. În decembrie 1989 conducerea orașului a fost preluată de organizația municipală a Frontului Salvării Naționale care prin Consiliul Municipal Provizoriu de Uniune Națională a numit pe primul primar al Oradiei libere în persoana lui Mircea Bradu. Primele alegeri locale desfășurate în două tururi de scrutin la 9 și 23 februarie 1992 au asigurat victoria candidatului independent pe listele F.S.N., ing. Petru Filip.

După aproape 50 de ani de ocupații străine și regimuri susținute prin constrângere, Oradea a avut șansa, alături de întreaga țară, să cunoască efectele libertății, să beneficieze de posibilitățile opțiunii, să reia drumul greu spre găsirea propriei identități.

ACADEMIA DE DREPT ȘI LICEUL PREMONSTRATENS (ARHIGIMNAZIUL)

În 1872 s-a început construirea clădirii ce găzduiește azi Liceul "Mihai Eminescu". În luna mai a acestui an, un ziar local se plângea că prin actuala piață Traian și de-a lungul străzii Poștei Mari s-au adus până acum nu mai puțin de trei mii de care cu nisip pentru construirea impozantului edificiu, făcându-se un praf enorm pe străzile orașului.

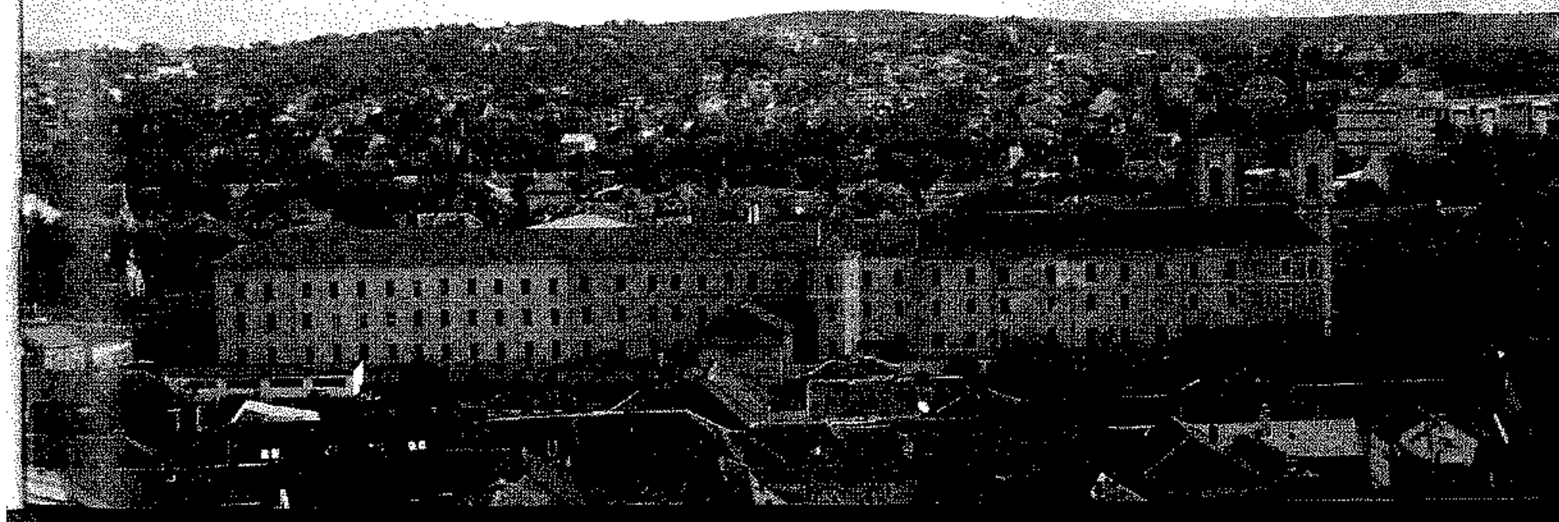
Construcția a fost inaugurată în toamna anului 1874, slujind de la început ca sediu a două instituții de învățământ: Academia de drept și Arhigimnaziul aflat sub patronajul ordinului călugăresc catolic al premonstratensilor. Aceste instituții s-au mutat aici din vechea clădire, demolată apoi, și pe locul căreia s-a construit actuala Primărie a orașului la începutul secolului al XX-lea.

Arhigimnaziul a fost înființat încă la sfârșitul veacului al XVII-lea (pe la 1699) de către episcopul romano-catolic Benkovich Agoston, fiind, până 1860, când s-a înființat Școala arhireală, singura instituție de învățământ mediu din Oradea.

Academia de drept (la început numai cu o secție de filozofie) a fost întemeiată în 1870 de către împărătesa Maria Tereza la insistențele, încă din decembrie 1776, a forurilor locale de învățământ. Dar vechimea învățământului orădean poate fi împinsă înapoi pe scara timpului până la anul 1374 când Benedict, episcopul catolic de Oradea, a întemeiat una din cele mai vechi instituții de acest gen din oraș. Cu unele întreruperi, datorate condițiilor nu întotdeauna favorabile științei și învățământului, Oradea a beneficiat mereu de școli bune, supuse patronajului bisericesc. Școală confesională ortodoxă a existat pe lângă biserica ortodoxă din Velența încă de pe la mijlocul veacului XVIII-lea, dacă nu chiar mai devreme.

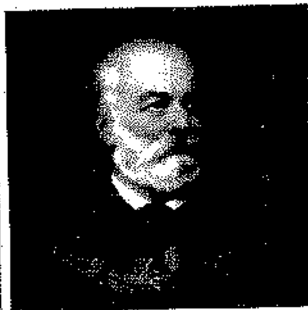
În 1788, Academia de drept a mai primit un curs de doi ani, de data aceasta cu profil chiar de drept, care în 1855 a devenit de trei ani, iar în 1874, de patru ani. Abia acum își dobândește echivalentul cu celelalte facultăți de profil din Imperiul austro-ungar. În 1850, secția de filozofie s-a despărțit de Academie și s-a contopit cu clasa a VII-a și a VIII-a a Arhigimnaziului, rămânând, deci, la nivel de studii medii. Având însă în vedere numărul scăzut al celor ce ajungeau până la acest nivel precum și vârsta destul de înaintată (să zicem!) a celor ce își puteau permite să frecventeze școala, (20-26 de ani), putem aprecia că nivelul la care se preda aici trebuie să fi fost destul de elevat. La Arhigimnaziu au predat profesori vestiți ai timpului, cum ar fi arheologul Cseplo Peter sau Romer Floris, fizicianul Karolyi Iren Jozsef, vestit în întreaga Europă.

Academia dispunea de cea mai bogată bibliotecă din oraș (circa 9.000 de volume) și de o spațioasă sală de festivități. Arhigimnaziul, care ocupa aripa clădirii dinspre biserică, era și el foarte bine dotat, mai ales sălile de științe naturale și geografie. La sfârșitul secolului al XIX-lea, aici mai funcționau încă 7-8 profesori membri ai ordinului călugărilor premonstratensi, pe lângă cei 10 plătiți de stat. În spatele clădirii se afla o curte spațioasă și un

Aurel Lazăr

Emanuil Gojdu

Ioan Ciordaş

Episcopul ortodox Vasile Mangra

parc uriaş (ocupat azi de stadionul „Voinţa").

La Academie numărul studenţilor a fost mereu în jurul cifrei de 160 între care foarte mulţi români, veniţi din întreaga Transilvanie. În 1898, din plângerea unui anonim trimisă ziarului *Nagyvárád*, rezultă că mai bine de o treime din numărul studenţilor ce frecventau cursurile Academiei erau români şi acest număr era în continuă creştere. Pe coridoare se vorbeşte mai mult limba română şi ai impresia că te afli la o universitate din Bucureşti. De fapt, situaţa nu era chiar atât de alarmantă deoarece în acel an de învăţământ, din cei 164 de studenţi, 124 erau maghiari, 38 români unul german şi unul slovac. Pe confesiuni: 66 romano-catolici, 37 iudei, 29 ortodocşi, 18 greco-catolici, 17 reformaţi. În tot timpul existenţei sale, Academia s-a bucurat de un binemeritat prestigiu în lumea universitară din Europa Centrală. În galeria profesorilor se înscrie şi contradictoria figură a lui Agoston Peter, filozof materialist, cunoscut antisemit ajuns comite al comitatului Bihor după noiembrie 1918, apoi membru al guvernului bolşevic al lui Kun Bela, la Budapesta (martie- august 1919). În cadrul Academiei s-a înfiinţat una din primele asociaţii ale studenţilor români, *Societatea de lectură a tinerimii române din Oradea Mare* (1852) condusă, până la 1857, de către Alexandru Roman (1826-1897), unul dintre membrii fondatori ai Academiei Române din Bucureşti (1866). Din 1850 el era profesor al Arhigimnaziului şi avea şi o catedră de limba română la Academia de Drept.

Aici au studiat foarte mulţi viitori jurişti români care au pregătit şi au înfăptuit apoi Unirea din 1918. Dintre personalităţile româneşti care au studiat aici trebuie amintiţi: Emanuil Gojdu, Gheorghe Pop de Băseşti, Ioan Raţiu, Ioan Popovici, Vasile Mangra, Aloisiu Vlad, Giorgiu Popa, Vasile Ignat, Pavel Papp, Ioan Buna, Demetriu Kiss, Nicolae Zigre jr., Coriolan Pop, dr. Ioan Ciordaş, dr. Aurel Lazăr, Lucian Bolcaş şi mulţi, mulţi alţii.

Academia de Drept a fost mutată la Cluj în 1934. În clădire, în perioada ocupaţiei sovietice de după cel de-al doilea război mondial, a funcţonat, începând din toamna anului 1946, Şcoala sovietică nr. 1, pentru copiii proveniţi din familiile ruseşti stabilite în oraş odată cu Armata Roşie. Ea a funcţionat până prin 1948 când aici a luat fiinţă Liceul mixt clasic maghiar. Acesta din urmă s-a unificat, la 1 septembrie 1959, cu Liceul de Fete „Oltea Doamna" (care a funcţionat în actuala clădire a Şcolii generale nr. 4) şi pe baza acestei unificări s-a constituit Scoala medie nr. 4. În 1977 ea s-a transformat în Liceul de Filologie-Istorie iar din 1990 în Liceul Teoretic „Mihai Eminescu", cu secţia română şi maghiară, având, deopotrivă, profil uman şi real (vezi în acest sens şi articolul prof. T. Lucaciu, în *Jurnal Bihorean* din 14 ian. 1995, p.3).

ACADEMIA ȘI INTERNATUL TEOLOGIC ORTODOX

Pe actuala stradă a Republicii (cunoscută de-a lungul istoriei orașului mai ales sub numele de *Strada Principală)*, la nr. 48, se afla în veacul trecut o clădire cunoscută sub numele de „cazarma Markovits". După Unire, în 1919, ea a trecut în patrimoniul Ministerului de Război al României, care și-a instalat aici Centrul de Recrutare Oradea. Era o clădire lungă, cu un singur nivel, care se întindea de la actuala stradă a parcului Petofi până aproape la colțul cu strada Pescărușului. În octombrie 1923, prin strădaniile episcopului ortodox Roman Ciorogariu a luat ființă Academia Teologică Ortodoxă. Înființarea ei s-a pus ca o problemă de primă necesitate pentru ortodoxia din această parte a țării odată cu reînființarea Episcopiei ortodoxe a Oradiei, în 1920. Primul ei arhiereu a fost marele Roman Ciorogariu cel ce, alături de dr. Aurel Lazăr și de alți fruntași, a fost conducătorul românilor în momentele cruciale ale proclamării și înfăptuirii Marii Uniri. Venit la Oradea în 1917 de la Arad, unde 37 de ani a fost profesor și director la Institutul teologic, „Unchiașul" - cum a rămas el în memoria publicisticii orădene - s-a zbătut și a obținut înființarea, la 1 octombrie 1923, a Școlii Teologice cu materii și cursuri identice facultății din Arad. Ea a luat numele de Academie, spre deosebire de celelalte surori din Ardeal, care se numeau Institute.

În primul an universitar, lipsind un local adecvat desfășurării, cursurile au fost găzduite în vechea reședință vicarială (azi str. Roman Ciorogariu nr.6). Apoi ele s-au mutat la Academia de Drept (clădirea Liceului „Mihai Eminescu"). Acum s-a obținut și un local pentru căminul (internatul) Academiei, acesta fiind amintita „cazarmă Markovits". După ample lucrări de restaurare și renovare, inaugurarea clădirii-internat s-a făcut la 6 decembrie 1924, în prezența ministrului cultelor, Alexandru Lepădatu și a altor autorități locale.

Primul rector a fost arhiereul dr. Andrei Magier iar profesori: protosincel dr. Laurențiu Busuioc, iconom stavrofor dr. Ștefan Munteanu (rector între 1936-1939), pr. dr. P. Procopovici, pr. dr. I. Petreuța, protodiacon C. Givulescu și diacon dr. Ștefan Lupșa. „Legea Românească", organul Episcopiei ortodoxe orădene, scria la 1 iulie 1939 că „expirând *trieniul* (perioada de trei ani - n.L.B.) pentru care P. C. Sa părintele Dr.Ștefan Munteanu a fost ales ca rector al Academiei teologice

ortodoxe, s-a procedat la noi alegeri. La 22 iunie a fost ales C.S. diac. prof.dr. Ştefan Lupşa, cunoscutul istoric". A fost ultimul rector până la mutarea sediului la Arad, în 1940, Ştefan Lupşa, binecunoscut istoric medievist este şi autorul lucrării *Monografia Academiei teologice ortodoxe române din Oradea*, apărută la Beiuş în 1944.

În 1935, Academia avea opt catedre din care şase erau de studii teologice, una de filozofie-pedagogie şi una de cântare şi tipic. Profesorii de studii teologice erau toţi doctori în teologie şi hirotoniţi. Studenţii aveau o Societate de lectură ce purta numele Sfântului Atanasie cel Mare care organiza atractive activităţi culturale pe cuprinsul întregii eparhii orădene.

Abia în anii 1935-1936, sălile de curs ale Academiei s-au mutat şi ele în clădirea Internatului teologic. Pe lângă studiile de specialitate strictă, studenţii urmau şi cursuri de cunoştinţe economice predate de cadre didactice de la Camera de Agricultură. În 1934, punând în aplicare cunoştinţele dobândite, studenţii au transformat vasta curte a Academiei într-un parc englezesc, iar o parte, în livadă. Acest spaţiu se întindea până la actualul parc Petofi, pe teritoriul său construindu-se prin anii '70 blocul de locuinţe care există şi azi.

Clădirea a rămas în funcţionalitatea ei până în anul 1940 când, în urma Dictatului de la Viena, Academia teologică, împreună cu Episcopia ortodoxă au trebuit să părăsească oraşul Oradea, în care au intrat trupele horthyste. Reşedinţa episcopală s-a mutat la Beiuş iar Academia, la Arad, apoi la Timişoara. Academia n-a mai revenit niciodată, regimul comunist neacceptând decât

Diacon prof. dr. Ştefan Lupşa

o singură instituţie de învăţământ superior de acest profil în toată Transilvania. Abia cu începere de la 1 octombrie 1991 tradiţia a fost reînodată prin înfiinţarea Facultăţii de Teologie Ortodoxă în cadrul Universităţii din Oradea, având ca prim decan pe Pr. prof. univ. dr. Dumitru Abrudan iar acum pe arhid. prof. univ. dr. Constantin Voicu

Azi în clădirea Academiei teologice foncţionează Grupul Şcolar Industrial Transporturi Căi Ferate şi birouri administrative ale Ministerului de Interne.

Vedere a clădirii Academiei în perioada interbelică

AEROPORTUL

Actuala clădire cochetă a aeroportului din Oradea este de dată recentă, la vremea construirii ei fiind o emblemă a „epocii" pentru această parte din ţară. Gară pentru căile văzduhului, în perioada comunistă, spre ea priveau cu coada ochiului dar mai ales cu jind toţi drumeţii de pe şoseaua Oradea-Arad. Era punctul tuturor posibilităţilor de a scăpa undeva, de a te descătuşa de chingile nevăzute. Căci, în fond, Viena de exemplu, nu era decât distanţa până la Braşov! Câţi n-au visat la o altă lume privind această clădire!

Începuturile aviaţiei sunt vechi la Oradea. Deja în zorii secolului al XX-lea febra lui Icar se simte şi în Bihor. Era dorinţa omului de a zbura, de a se desprinde din condiţia sa de vietate legată de pământ. Încă la 20 octombrie 1898, orădeanul Göndör Vilmos anunţa că se pregăteşte să realizeze un aparat de zbor, dar a fost prima şi ultima informaţie în legătura cu temerara întreprindere. Pe la începutul lui ianuarie 1902, comerciantul Virag József din Pădurea Neagră vestea prin presă că lucrează la încropirea unui aeroplan, dar că nu-l poate realiza fiind în mare lipsă de mijloace financiare. Ministrul de război austro-ungar căruia i se adresase i-a răspuns foarte măgulitor dar a refuzat orice sprijin bănesc. Nu ştim cum şi l-a închipuit, cum ar fi arătat aparatul în momentul în care ar fi fost gata de zbor. Lemn pentru fuselaj avea destul, pânza şi-o procurase, dar îi lipsea lucrul cel mai important: confecţionarea, sau, cel puţin, procurarea motorului.

La sfârşitul lui iulie 1907, un alt constructor de păsări mecanice apărea la Oradea, Alexandru Codilă, tenace şi plin de voinţă. Din păcate, după un interviu acordat ziarului *Nagyvarad*, la 1 august 1907, şi acest proiect a fost înghiţit de văzduhul imaculat al tăcerii. Parcă un misterios „triunghi al Bermudelor" le-ar fi absorbit pe toate. Probabil însă că, dintre toate aceste strădanii, numai aparatul lui Codilă a reuşit să se ridice câteva clipe în aer.

Dar a sosit şi momentul memorabil al zilei de marţi, 9 august 1910, când sute de oameni puteau fi văzuţi, după amiază, îndreptându-se spre marginea oraşului, către cimitirul Rulikovsky. Nu era vorba despre vreo înmormântare a vre-unei personalităţi de seamă a oraşului căci, odată ajunşi în faţa intrării, toată lumea o lua la dreapta, pe drumul ce urca spre platoul de dincolo de "fântâna din Bon". Şi apoi, nici atmosfera generală nu evoca o înmormântare ci, mai degrabă o veselă petrecere câmpenească. Lume era foarte multă şi, mai ales foarte curioasă. Această curiozitate a fost stârnită de presa orădeană încă de pe la sfârşitul lunii aprilie când s-a anunţat că, la 24 ale lunii curente, în sala festivă a Casei Comitatului va fi expus avionul confecţionat de locotenentul Anton Lantzendorfer de la

Regele Carol al II-lea

regimentul din localitate și orice amator de curiozități va putea, în schimbul unei taxe modeste, să admire îndrăzneața înfățișare a mașinăriei creată să despice norii. Biplanul, construit în întregime la Oradea, în sistemul Farmann, a fost realizat în Fabrica de trăsuri Vadász și Grosz. Lungimea totală a aripilor era de 10 m și, poate amănuntul este nesemnificativ pentru ageamii, dispunea de un motor Anzani. Se pare că toată această înteprindere se bucura de sprijinul material al Primăriei sau, poate, chiar de cel al armatei, căci, tot atunci, se anunța că se află în construcție un hangar în marginea satului Episcopiei Bihor unde, peste două săptămâni urma să-și înceapă exercițiile îndrăznețul *aviaticus*.

Probabil că încercările de zbor au fost ceva de mai lungă durată. La 31 iulie 1910, aflăm din ziare că atât ieri cât și azi, biplanul lui Lantzendorfer (devenit între timp *Lányi*, pentru a atrage mai mult simpatia autorităților orașului), a suferit același accident: unul din picioarele trenului de aterizare s-a rupt. Era și firesc, întregul impact al mașinii cu pământul în momentul aterizării, aici se concentra. Dar - nici o problemă! - de fiecare dată meșterii de la fabrica de trăsuri l-au reparat cu promptitudine.

Și, astfel, sosi și marea zi de 9 august când, în sfârșit, sublima încercare putea (și trebuia!) să se materializeze în fața marelui și generosului public. Spre seară timpul a devenit excelent, nu adia nici o pală de vânt, cerul era senin, platoul din vecinătatea actualului aeroport era curățit și apt pentru a contribui la reușită.

La ora 19,45, când căldura a mai cedat, "uriașa" elice a fost pusă în mișcare. Motorul (de această dată construit după sistemul Delfosse), a făcut nazuri la început și se părea că mulțimea venită din oraș a făcut efortul de pomană. Timpul trecea. Paradoxal, când tabăra curioșilor a scăzut până la 30-40 de persoane, avionul s-a pus brusc în mișcare și, parcurgând distanța până la marginea platoului cu o viteză de aproape 50 km pe oră, s-a ridicat... A urcat la 4-5 m altitudine și a zburat circa 20-30 m. După relizarea acestei performanțe, întâmpinată cu urale, pilotul, vădit marcat de efort, coborând din aparat, a rostit cuvinte celebre pentru istoria aviației orădene care începea acum:

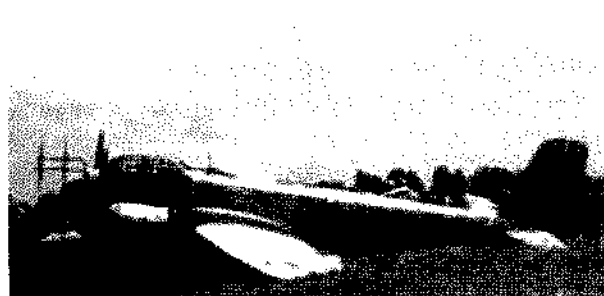
- "Pe ziua de azi a fost destul!"

Câteva ore mai târziu, specialiștii în materie declarau că rezultatul a fost mulțumitor. Cu un motor de tip nou, neîncercat până atunci, aviatorii occidentali n-au atins nici măcar jumătate din această performanță. Spre exemplu, în 1906, Santos Dumont, n-a reușit să zboare din prima încercare nici șase metri! Pentru Lantzendorfer-Lányi, momentul n-a însemnat numai o simplă lansare în aer ci și una într-o palpitantă carieră.

Câteva luni mai târziu, la 13 noiembrie 1910, englezul G.W. Hamel a intreprins un zbor demonstrativ pe același aeroport improvizat de lângă "fântâna din Bon". Zile în șir au fost studiați în prealabil curenții de aer și s-a constatat că dealurile din împrejurimi opresc orice vânt mai puternic care ar putea periclita siguranța zborului. Interesul a fost, iarăși, deosebit, demonstrat de ciudățenia că în acea zi de duminică, la orele 13, cafenelele din Oradea erau goale! Foarte multă lume s-a deplasat pe terenul de lângă fântâna amintită unde, lângă turnul pulberăriei, fusese amenajat un hangar. Era o zi de toamnă liniștită, puțin cam rece, dar cu un vânt ușor din spre nord care nu făcea decât să ajute la decolarea ce se efectua pe direcția nord-sud. Avionul s-a ridicat la 80-100 m. A făcut trei cercuri mari și s-a întors exact la locul de unde a plecat. Uragan de aplauze și de urale.

- Îmi este îngrozitor de frig, au fost primele cuvinte ale pilotului. S-a făcut foc în hangar unde s-a încălzit câteva minute.

La ora 15,20, pilotul s-a ridicat din nou în aer, a luat-o spre sud, apoi s-a întors şi a zburat deasupra mulţimii. Era de faţă şi locotenentul Lányi, *aviaticus*-ul orădean. A plutit în aer 15 minute, apoi, după ce a atins altitudinea de 200 m, a aterizat. A servit un ceai fierbinte în compania primarului Rimler Károly, apoi a ieşit din nou şi s-a ridicat în văzduh. Dar, la 200 m înălţime, a constatat că maneta de urcare-coborâre nu răspunde comenzilor. După trei cercuri largi, cu un efort pe care publicul nu l-a sesizat, a reuşit să aterizeze.

Puţini ştiau că zborul la Oradea efectuat de Hamel începuse cu peripeţii. Când avionul a sosit ambalat în lăzi speciale, pe calea ferată, specialistul-montator, trimis special de firma celebrului Louis Bleriot, francezul care, cu un an înainte reuşise performanţa de a traversa Canalul Mânecii cu un avion de fabricaţie proprie, a constatat că avionul prezintă rupturi în două locuri. S-a telegrafiat constructorului şi Bleriot a interzis zborul. La Oradea fuseseră vândute toate biletele şi uriaşul interes manifestat l-au determinat pe pilot să încerce decolarea chiar cu riscul vieţii.

Zborul a reuşit dar performanţe nu s-au putut realiza, aşa cum promisese managerul lui Hamel când a semnat contractul cu notabilităţile oraşului. N-a putut fi doborât nici recordul de înălţime şi nici cel de viteză iar la cea de a patra decolare a trebuit să renunţe. A urmat un proces intentat de Hamel întreprinderii de transporturi Rosenberg pentru că zborul demonstrativ de la Oradea n-a mai putut avea loc.

Primul război mondial a grăbit perfecţionarea aparatelor de zbor şi constituirea primelor aeroporturi cu toate dotările – aşa primitive cum au fost ele la început – necesare efectuării în bune condiţii a voiajelor aeriene.

La Oradea, întâiul aeroport cu pistă de decolare-aterizare a fost la nord de amplasamentul actual (ceva mai aproape de oraş), dar cam în aceeaşi zonă, pe partea stângă a şoselei Oradea-Arad. În perioada interbelică, aeroportul a fost folosit în egală măsură de avioane militare şi civile. O dată memorabilă din această vreme este ziua de 6 iunie 1930 când, pe platoul de la Râtul Comandantului, au decolat cele două avioane de vânătoare care l-au însoţit apoi până la Cluj pe principele Carol, viitorul rege Carol al II-lea, în zborul său care a marcat readucerea lui în ţară şi începutul "Restauraţiei". Se pare, deci, că şi platforma de la Râtul (păşunea) Comandantului a fost folosită ca aeroport în această vreme când nu trebuiau amenajări deosebite pentru a încropi un teren de decolare-aterizare.

Aeroportul propriu-zis a fost deschis traficului intern de pasageri în 1938.

La 1 iunie 1935 s-a petrecut un eveniment deosebit în viaţa aeroportului. La ora 9,30 a aterizat venind de la Bucureşti, cu o escală la Cluj, după un drum de trei

Clădirea aeroportului azi

ore, avionul Junkers pilotat de Ivanovici "unul dintre aviatorii care au participat la raidul de la Capetown". Avionul avea la bord pe principele Nicolae, în drum spre Viena. Înaltul personaj a stat 15 minute pe aeroport, timp în care s-a întreținut cu generalul Ilcușu comandantul Diviziei 17 infanterie, cu colonelul Turturescu, șeful de stat major și cu Radovici, șeful Siguranței. Principele a fost așteptat de o mașină cu care și-a continuat apoi drumul spre Viena.

Sfârșitul celui de al doilea război mondial a însemnat consacrarea definitivă a aeroportului actual. Să mai menționăm că accesul dinspre oraș se făcea pe la "fântâna din Bon", pe drumul de lângă cimitirul municipal care, cu această ocazie, a fost pietruit. La 21 octombrie 1946 s-au reluat cursele pe linia aeriană Timișoara - Arad - Oradea - Satu-Mare, de către societatea Tars (Transporturi Aeriene Româno-Sovietice). Paradoxal, linia era servită zilnic (afară de duminica) de un avion al învinșilor germani, de tipul Junkers 52.

Pista a fost betonată abia la 30 septembrie 1967. Azi aeroportul orădean a devenit internațional.

Sala de primire a pasagerilor

"ARBOREI E VERDE"

Pe actuala stradă Vasile Alecsandri, acolo unde se intră acum în Pasajul "Vulturul Negru" se afla, pe la mijlocul veacului al XIX-lea, un han ceva mai măricel. Sus, câteva camere, ofereau adăpost peste noapte călătorului aflat în trecere și zdruncinat peste măsură de arcurile vre-unei diligențe. Jos, o cârciumă spațioasă și curată, cu mâncare bună și ambianță liniștită. Este aproximativ spațiul actualului Teatru de păpuși și al croitoriei de la parterul clădirii. Se numea *Arborele Verde (Das Grüne Baum, Zöldfa)*, de unde, apoi, și-a tras numele și strada pe care se afla, nume păstrat până în 1920. De fapt, pe această stradă, se aflau numeroase magazine care ofereau orădeanului tot ce îi dorea ochiul și îi permitea punga. Spre deosebire de azi, pe la sfârșitul secolului trecut, pe această stradă au existat și localuri între care, în afară de Arborele Verde, trebuie amintită și cafeneua Szechenyi, situată în casa Jiga, dar despre care nu dispunem de informații. Este interesant însă că marele mecenat român Nicolae Jiga a avut casă și aici, casă despre care nu știm nimic.

Cu timpul cârciuma Arborele Verde a devenit restaurant. Numele a rămas același. De prin 1860, din fața hanului plecau zilnic, începând cu luna aprilie și până în octombrie, câte două curse de diligență (la ora 8 și 14) la Băile Episcopiei și Băile Felix. La parterul localului, sala mare a servit în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și unor spectacole, întruniri politice, fiind preferat acest local mai ales de românii din oraș. Căci, după o încercare, se pare neizbutită, la 15 aprilie 1867, aici s-a constituit, la 1 iulie 1871, *Reuniunea Politică a Românilor din Comitatul Bihor*. Probabil acest moment și-a pus definitiv amprenta "etnică" asupra localului. La restaurant aveau loc balurile românilor care reuneau toată elita orașului. La 31 ianuarie 1895 aici se desfășoară ceea ce se dorea a fi prima petrecere românească de amploare din Oradea, la care urmau să participe nu numai orădeni și bihoreni ci și public mult din comitatele vecine. Cu această ocazie a avut loc și prima reprezentație teatrală realizată de artiști amatori români din Oradea. Au fost expediate peste 900 de invitații. Așteptările au fost depășite însă de ceea ce s-a petrecut în acea seară. O lume debordantă prin entuziasmul ei a umplut până la refuz sala. Iosif Vulcan mărturisea ceva mai târziu că de zeci de ani nu s-a mai văzut atâta lume românească la petreceri ca atunci. În program au figurat piese muzicale corale executate de "corul tinerimii", recitări, iar punctul culminant l-a constituit comedia muzicală "Sărăcie lucie" de Iosif Vulcan.

La 3 februrie 1898 a avut loc o reprezentativă întrunire prin balul organizat de corul "Hilaria", bal prezidat de Iosif Vulcan. S-a interpretat acum piesa muzicală "Numele tău" de Ciprian Porumbescu. Aflăm din presa vremii că dirijorul corului a fost Avram Pop și că Alexandru Aciu a recitat poezia "Rugăciunea din urmă" de George Coșbuc. S-a jucat atunci și piesa lui Iosif Vulcan, "Gărgăunii dragostei".

La Arborele Verde se țineau "seratele de cunoștință" ale studenților de la Academia de Drept, un fel de baluri "ale bobocilor". Acestea căpătau uneori tente politice soldate cu exmatriculări, cum a fost cel al studentului Lucian Bolcaș (octombrie 1898). La 12 mai s-a constituit, sub președinția lui Iosif Vulcan, *Institutul de credit "Bihoreana"*, la care vom face referire ceva mai

jos. Aici a fost marcat, la 9 iunie 1904, jubileul scriitoricesc al lui Iosif Vulcan, la împlinirea apropiată a patruzeci de ani de la apariția revistei Familia. În discursul său de deschidere N. Zigre aprecia că festivitatea respectivă nu era una particulară sau de familie ci, prin semnificație, ea reprezenta o sărbătoare a tuturor românilor. Într-adevăr, au participat între alții, Atanasie T. Marienescu care a adus omagiul Academiei Române, reprezentații ASTREI, apoi Valeriu Braniște, Octavian Goga care a rostit o cuvântare în numele Societății Literare "Petru Maior " și al revistei "Luceafărul", Mihai Popovici din partea Societății Literare Academice "România Jună" din Viena, reprezentanți ai românilor din Cernăuți și Cluj. Seara, banchetul de aici a fost emoționant prin numărul participanților, prin bucuria tuturor de a se vedea împreună.

În acest local s-a constituit, la 27 februrie 1900, despărțământul orădean al Asociației Transilvane pentru Cultura și Literatura Poporului Român (ASTRA), convocată de Nicolae Zigre jr. și la care au participat peste o sută de persoane. A doua adunare generală județeană a ASTREI s-a ținut tot aici, la 27 noiembrie 1902, prilej cu care "cu regret se ia la cunoștință indolența mare a publicului față de o instituțiune culturală cum este Asociațiunea".

Cum la instanța de apel din Oradea se judecau procesele de presă, la Arborele Verde erau sărbătoriți gazetarii români achitați sau cei ce, spre satisfacția admiratorilor, au scăpat doar cu o mică amendă. Așa a fost în 30 octombrie 1904, cu ocazia achitării ziaristului Sever Bocu de la Tribuna din Arad, chef soldat cu dueluri de replici și o mică păruială cu alți mușterii ce aveau alte păreri politice și cărora veselia pe limba lui Bocu nu le-a căzut bine.

Interpreții piesei "Gărgăunii dragostei" împreuna cu autorul, Iosif Vulcan

În iunie 1900 și în februarie, anul următor, au loc aici spectacole date de corul meseriașilor români din Oradea sub bagheta dirijorului Nicolae Firu. La sfârșitul spectacolului din 2 februarie 1901 concertul a fost urmat de recitări și de piesa lui Iosif Vulcan,"Nunta lui Pârjol". După cum lesne se poate constata, părintele revistei Familia era nu numai un bun mânuitor al condeiului și un versat descoperitor de talente ci și un admirabil organizator de reuniuni menite să strângă laolaltă lumea românească a Oradiei. A găsit cântăreți, recitatori, artiști "diletanți" pentru care a scris piese de teatru care mai târziu au fost uitate dar care atunci au ridicat în picioare săli arhipline. Odată cu boala, apoi cu moartea lui în 1907, viața culturală a orașului se va resimți căci chiar dacă românii vor continua să-și facă propriile manifestări culturale, nu se va mai găsi până la primul război mondial un om cu autoritatea și capacitatea, cu entuziasmul dar și cu moderația lui Iosif Vulcan.

Intrarea în pasajul Vulturul Negru și la "Arborele Verde"

Construirea palatului Vulturul Negru a adus după sine înglobarea în acest complex arhitectonic și a restaurantului Arborele Verde (arhitect: Sztarill Ferenc). A fost desființat hotelul de la etaj și transformat (în 1908) în cabaretul *Bonbonniere*, decorat în pluș alb și vișiniu, unde dădea spectacole o mică trupă condusă de Nagy Endre. Tot aici a funcționat și *Royal -cabaret* (în 1909). Definitivarea acestui gen foarte gustat – cabaretul – are loc, la Oradea, în 1910, prin activitatea lui Kondor Ernö, care a mai deschis alături, tot la etaj, o sală mică numită *Cabaret Blanc*, cu un "bar american", cu muzică de jazz și cu toate dichisurile adiacente. Dar, după 1910, când lumea orădeană dornică de distracții s-a obișnuit cu sala spațioasă de spectacole de la Vulturul Negru, vârsta de aur a restaurantului Arborele Verde a trecut.

Complexul a funcționat și în perioada interbelică, până către sfârșitul celui de-al doilea război mondial, fiind complet desființat după 1948.

Din anii `60 aici funcționează teatrul de păpuși, azi purtând numele de "Arcadia"

BĂILE RIMANÓCZI

Grupul de clădiri - un adevărat complex - din piața Teatrului, s-a construit din ideea deosebit de practică și utilă ca turiștii sosiți în oraș să dispună în aceeași clădire de principalele servicii necesare: hotel, restaurant, cafenea, băi (la vană și de aburi). S-a realizat astfel o mini-industrie de servire a celor ce doreau un *loisir* cât mai complet în Oradea. Ideea nu putea fi a altcuiva decât a unuia din cei mai bogați oameni ai orașului și unul din cei mai înzestrați constructori: Rimanóczy Kálmán senior (1840-1908). Era unul din vestiții proiectanți și

constructori care, între alte clădiri reprezentative și azi pentru imaginea edilitară a urbei, a participat și la edificarea castelului Peleș de la Sinaia (în 1875). La Oradea s-a stabilit în anul 1867. Îndată a primit comanda de a construi Institutul Sf. Vicenţiu de pe actuala stradă Orșovei (clădirea Liceului economic "P. Cosma"). A amenajat piaţa Bémer (actuala piaţă Ferdinard), creind spaţiu pentru construirea, apoi, a teatrului. A oferit terenul necesar ridicării Uzinei de apă și a militat pentru construirea apeductului. A fost constructorul Halei Comerciale, al palatului Andrényi (clădirea fostului magazin "Oţelul"), a Muzeului vechi, al clădirii Cercului Catolic (pe str. Moscovei, unde a fost pe vremuri cinematograful "Arta").

Construirea uriașului complex a început în 1890 cu partea sa dinspre Criș: băi de aburi pentru bărbaţi și femei, băi la vană, hotel cu 30 camere, restaurant. La etaj funcţiona și o cafenea. Apoi mai târziu, în 1899, pe locul fostei cafenele "La regele Ungariei", s-a construit o alta, modernă, în cel mai autentic stil secession, numită *Royal* (în perioada 1940-1944 s-a numit *Hungaria*), azi restaurantul *Oradea*. La etajul acestei aripi s-au mai construit 25 de camere de hotel. În forma ei finală, clădirea dădea spre trei străzi: actuala Libertăţii, N.

Rimanóczy Kálmán junior

Grigorescu și Iosif Vulcan. (Strada Libertății a avut în perioada interbelică un nume de o deosebită rezonanță: *Promenada Eminescu*, aici fiind amplasat bustul poetului național). Era primul complex impunător de clădiri și servicii din Oradea care avea ieșiri spre trei străzi și nu este exclus ca această idee să fi servit de model și stimulent întru ale ambițiilor, avocatului dr. Adorjan Emil care, la numai câțiva ani mai târziu, va ridica palatul Vulturul Negru, depășindu-l ca proporții și ca execuție arhitectonică.

După ce, la 1 octombrie 1900, întreaga clădire a fost dată în folosință, la 15 octombrie s-a deschis și cafeneaua *Royal*. Spre str. Măcelarilor (actuala N. Grigorescu), terasa ce există și azi era parte a cafenelei și era mult frecventată de lumea bună a urbei. De aici, sorbindu-ți *kapuziner*-ul, puteai urmări în tihnă forfota străzii principale până departe dar și piața Teatrului despre care Nicolae Iorga nota: "după multe prăvălii îmbelșugate ale evreimii, am nemerit acea piață de falǎ și de gală, unde se vedeau bănci, biserici, palate". De fapt în această piață nu existau biserici dar Iorga avea dreptate. Pentru un călător prima impresie este că piața Teatrului și Piața Mică (a Unirii, de azi), formează una singură, despărțită doar de podul peste Criș.

În prelungirea cafenelei, cu fața spre Criș, s-a deschis în prima zi de Paști, la 15 aprilie 1906, restaurantul "Rimanóczy". Din fața cafenelei proprietarul a pus în circulație, încă de la inaugurare, două *omnibus*-uri (asemănătoare, oarecum, vagoanelor de tramvai de mai târziu, pe roți de cauciuc și trase de cai). Ele străbăteau strada principală până la Gară și înapoi, asigurând transportul celor cazați la hotel dar și orădenilor până la cel mai modern dintre mijloacele de locomoție: trenul.

Prin moartea, în 1908, a lui Rimanóczy-tatăl, conform testamentului acestuia, întregul complex a fost trecut în patrimoniul municipalității. Aceasta n-a mai fost în stare să întrețină, fie chiar și în folosul general al urbei, edificiul și serviciile la nivelul la care o făcuse patronul-constructor. N-au mai fost reînoite nici bătrânele omnibusuri care, apoi au fost abandonate, după introducerea tramvaiului, în 1906.

În schimb Cafeneaua "Royal" situată în aceași clădire a devenit una dintre cele mai elegante și mai frecventate localuri de acest gen din oraș. În prima jumătate a lunii decembrie 1925 aici s-a redeschis pentru prima oară după război, "Clubul Ziariștilor", într-o încăpere la care se putea ajunge din strada Pictor Grigorescu, local total impropriu din cauza dimensiunilor foarte mici ale sălii (6 pe 5 m!). Totuși, inaugurarea s-a făcut cu tot fastul, la ea participând, în afară de autoritățile locale, Constantin Mille, președintele Uniunii Ziariștilor, și Constantin C. Costa-Foru, vestitul avocat și ziarist din București. Din cauza spațiului inadecvat activitatea a încezit apoi s-a întrerupt.

Dorința de organizare, de desfășurare a unei vieți sociale active și, nu în ultimul rând, nevoia de distracție, au făcut ca asociația să se refacă dar, de data aceasta la ...*Astoria*. Totuși nu s-a stat mult nici aici și clubul a revenit la 2 septembrie 1926, de această dată chiar în localul cafenelei "Royal " proaspăt renovată după planurile arhitectului budapestan Spiegel Frigyes. În aceași toamnă, la 2 octombrie 1926, "Clubul Ziariștilor"a obținut calitatea de persoană juridică fixându-și între obiectivele sale nu numai acțiuni caritative ci și relizarea unei fructuoase colaborări româno-ungare pe plan local. Festivitatea de deschidere a avut loc la 12 decembrie 1926 în prezența unui numeros public. Cuvântul de deschidere a fost rostit de primarul orașului, Gheorghe Tulbure, el însuși un eminent gazetar. În conducere au intrat deopotrivă români și maghiari, realizându-se o bună înțelegere între cei de aceeași profesie.

Interior și detaliu din restaurantul "Royal", (azi "Oradea")

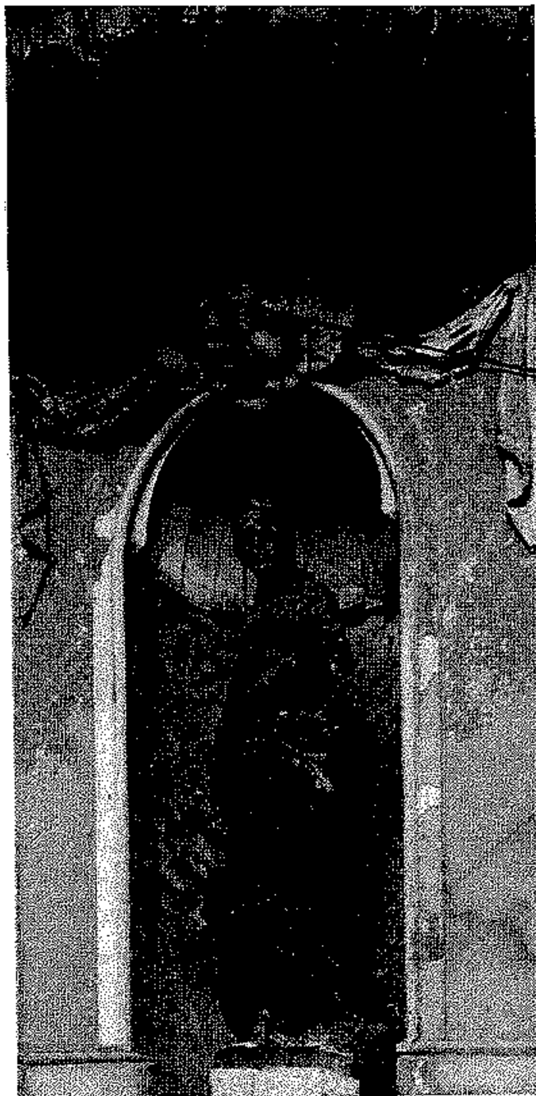

În acest sens între realizările mai importante se numără editarea unui volum de poezii din opera poetului și publicistului orădean Ady Endre în tălmăcirea lui Gheorghe A. Petre. Anual, artiști vestiți au prezentat recitaluri, spectacole și concerte fie la cafeneaua "Royal", dacă era vorba de recitaluri, fie în sala Teatrului "Regina Maria" sau Cercului Catolic. Astfel au fost prezenți scriitorii și poeții români: Victor Eftimiu, Mihail Sadoveanu, Emil Isac, Pamfil Șeicaru, Ion Minulescu, Cincinat Pavelescu și alții, iar dintre cei maghiari: Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Karinthy Frigyes. Dintre artiști presa orădeană îi menționează ca invitați ai clubului pe pianistul și dirijorul George Enescu, pe compozitorul Bârtok Béla, cântăreții de operă Jean Atanasiu și Nicu Apostolescu, pe pianista Anny Fischer.

Clubul a atins o asemenea prosperitate materială încât și-a permis să-și deschidă o grădină de vară proprie pe actuala stradă Iosif Vulcan, nu departe de cafeneaua "Royal". În 1935 ziariștii si-au inaugurat un local propriu, la etajul Băncii mobiliare, devenită după război sala ARLUS (Asociația Română pentru Legăturile cu Uniunea Sovietică).

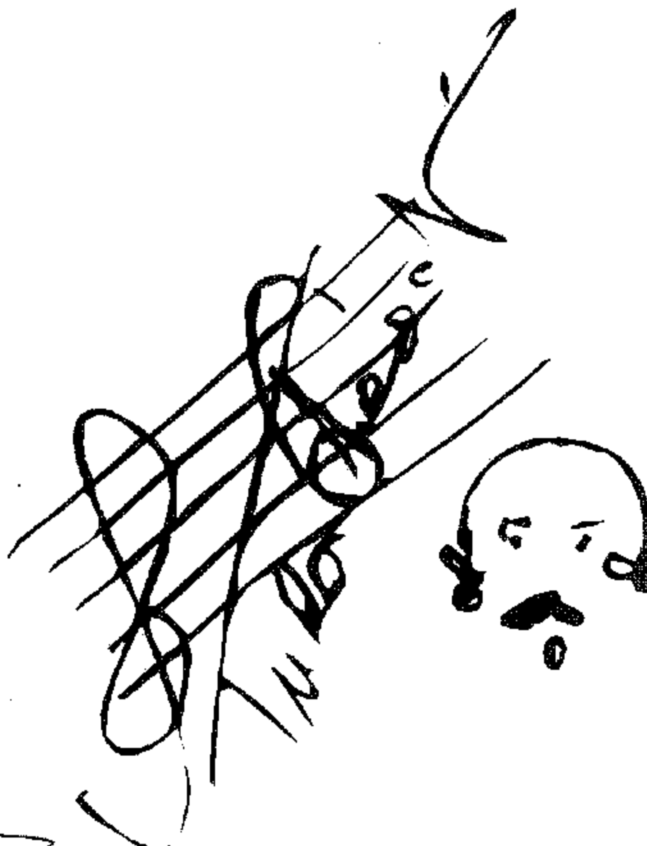
"Vârsta de aur"a cafenelei "Royal" s-a încheiat odată cu izbucnirea celui de-al doilea război mondial. Localul și-a apărat eleganța până azi, când numele său a devenit "Oradea"

Ornament de fațadă

Fațada clădirii, spre Crișul Repede

Iliescu

2.XI.2000

Cu admirație și dragoste,
Radu Beligan

4 martie 2002
turneul cu „Take, Ianke și Cadîr"

Directoarea , doamna Maricica Bondici, a strâns în cartea de aur a restaurantului semnături și imagini ale unor personalități care i-au vizitat localul, între aceștia Ion Iliescu, Președintele României, actorii Teatrului Național din București între care Radu Beligan, Marin Moraru, Gheorghe Dinică, regizorul Grigore Gonța și Tudor Gheorghe actor la Teatrul Național din Craiova.

Banca Ţiriac

Din 1999 aici funcţionează "Banca Ţiriac", care a reuşit în amenajarea sediului să respecte nu numai structura iniţială a edificiului, dar a şi refăcut multe din elementele de decor distruse.

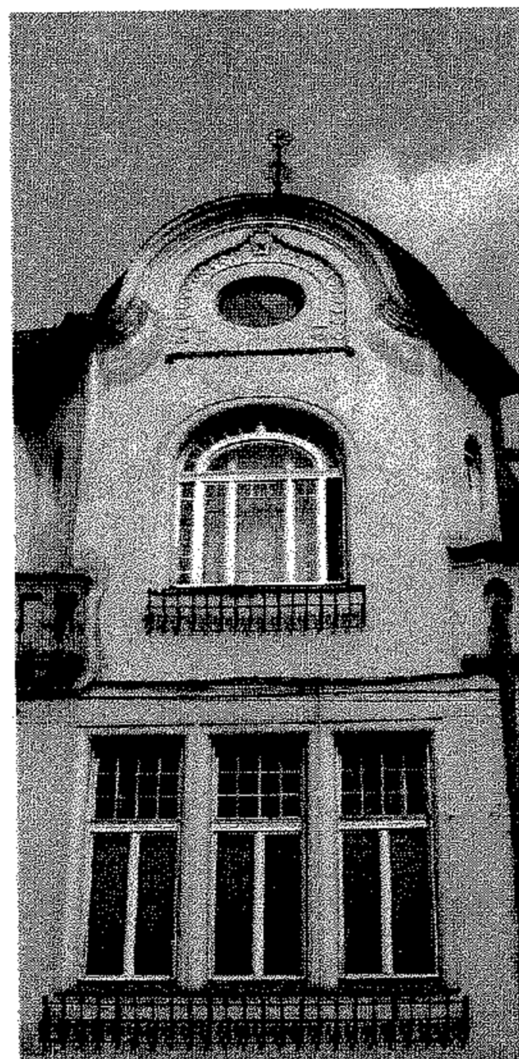
CAMERA DE COMERȚ ȘI INDUSTRIE

A fost înființată în 1891, având ca circumscripție județul Bihor. Sfera ei de activitate se întindea mai ales asupra morăritului și comerțului cu lemne. Ea a fost creată de Hala Comercială, înființată în 1869, cu sediul în Piața mare a orașului (azi, 1 Decembrie). Această instituție a mai înființat și Școala superioară de comerț și Școala de ucenici comerciali, în clădirea RAGCL de pe actuala stradă D. Zamfirescu, colț cu strada Mareșal I. Antonescu. De fapt primul sediu al Camerei de Comerț și Industrie a fost aici. Construcția acestei clădiri în stil secession a fost începută în august 1906. După Unire, când Camera s-a mutat de aici, ea a fost înlocuită cu sediul Școlii superioare de comerț pentru fete (de la 1 septembrie 1925), singura de acest fel din vestul României, subvenționată de statul român, dar și de Camera orădeană de comerț.

Clădirea de pe strada M. Eminescu nr. 25 a fost terminată în pragul izbucnirii primului război mondial și este un frumos exemplar al arhitecturii secesioniste orădene. Ambele clădiri ale Camerei de Comerț și Industrie, deci atât prima în care a funcționat, cât și cea de a doua, au fost proiectate de către arhitecții Komor Marcell Jakab Dezsö.

La 1 mai 1920, în fruntea camerei a ajuns dr. Marta Savu care a funcționat ca reprezentant (comisar) al guvernului. Scopul declarat al Camerei, după Unire, a

Detaliu de fațadă

fost încadrarea comerţului şi industriei din Bihor în noua economie naţională. S-a ridicat un pavilion de expoziţii, s-a participat la Bucureşti, în cadrul pavilionului expoziţional din parcul Carol, la numeroase manifestări de prezentare a unor produse realizate în vestul ţării. În 1922, pe teritoriul oraşului Oradea, existau 8.624 de brevete de funcţionare a unor întreprinderi industriale, comerciale, magazine, agenţii industriale. Prosperitatea Camerei a determinat posibilitatea de achiziţionare a clădirii de pe actuala stradă M. Eminescu (cel de-al doilea sediu, pe atunci str. Brătianu nr .23), cunoscută în arhitectura oraşului sub numele de "vila Okanyi-Schwartz"şi unde au funcţionat birourile sale până în 1940.

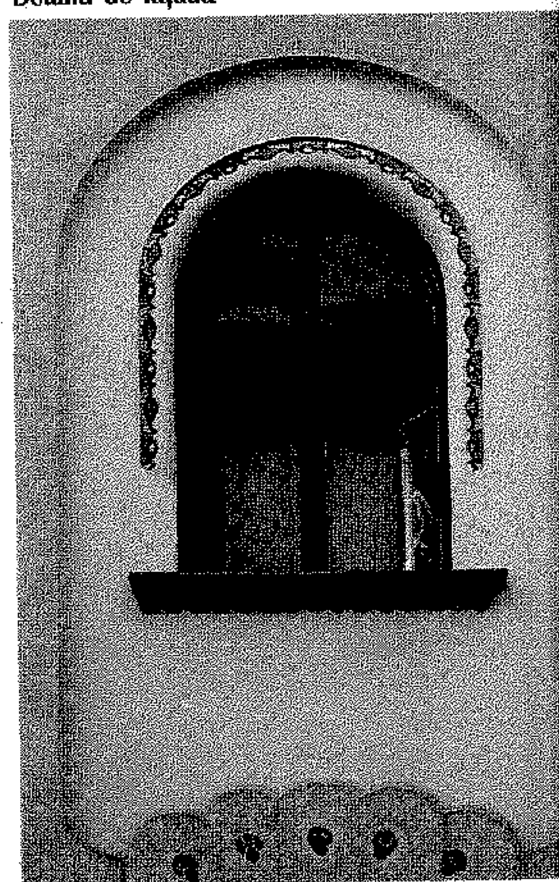
Camera a avut în circumscripţia sa, între 1920 şi 1926, judeţele Satu-Mare şi Maramureş, iar din 1934, şi judeţul Sălaj. Această instituţie comercială şi industrială era condusă de un consiliu de administraţie care alegea din membrii ei un comitet de direcţie. Consiliul era ales pe patru ani, pe baza listelor electorale, dintre toţi comercianţii şi industriaşii din circumscripţie care aveau o firmă de cel puţin un an vechime.

Prosperitatea economică orădeană din perioada interbelică s-a resimţit în anii crizei generale din 1929-1933 şi s-a curmat odată cu izbucnirea războiului. După ultimul război mondial, în anii comunismului, clădirea a adăpostit un cămin de copii iar azi studioul local al postului de televiziune "Antena 1".

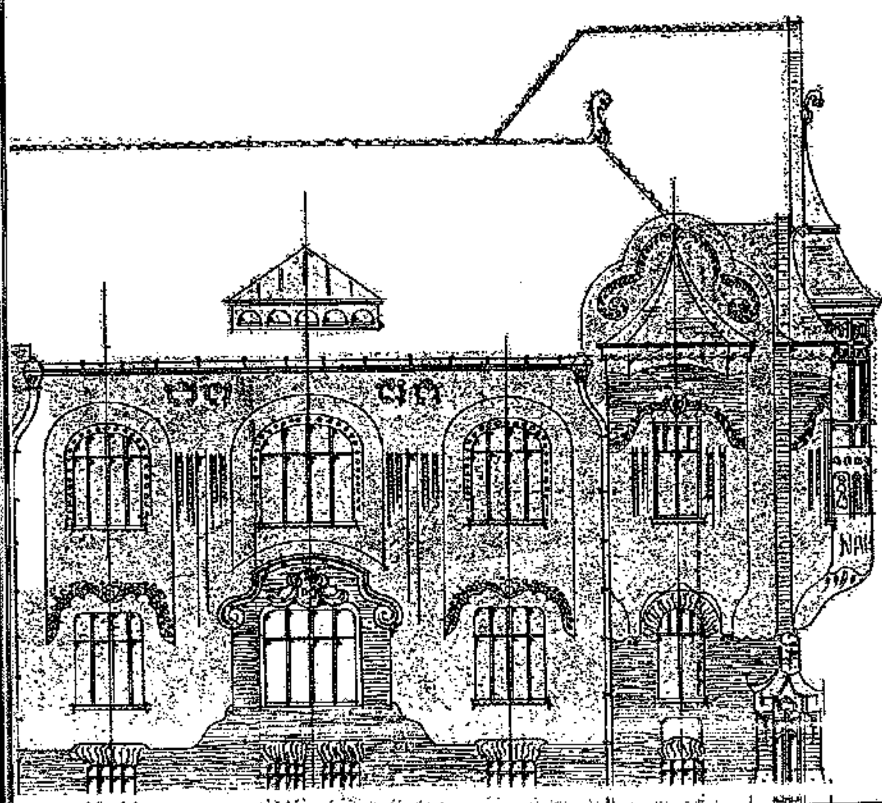

Primul sediu al Camerei de Comerţ şi Industrie

Detaliu de faţadă

Detaliu din proiectul de construcţie

Curtea interioară

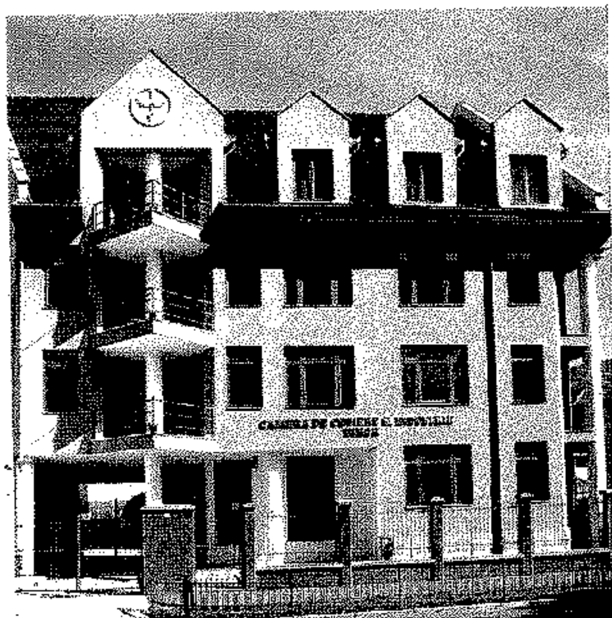

Scară interioară

Primul sediu al Casei de Comerț și Industrie este azi reședința Apaterm. De fapt, în actualul sediu, începând din anul 1991, Intreprinderea Județeană de Gospodărie Comunală și Locativă Bihor se reorganizează și ia naștere Regia Autonomă de Gospodărie Comunală și Locativă, care, în 1996 se reorganizează prin desprinderea Secției Fond Locativ și devine Regia Autonomă Apaterm, condusă de ing. Ioan Ciursaș.

Vitralii din sala festivă

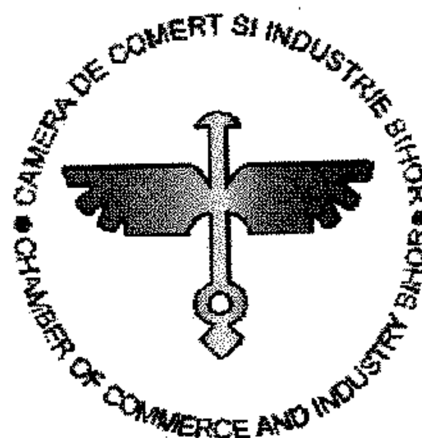

Fațada clădirii actualului sediu al Camerei de Comerț și Industrie Bihor

Corp de clădire, auxiliar

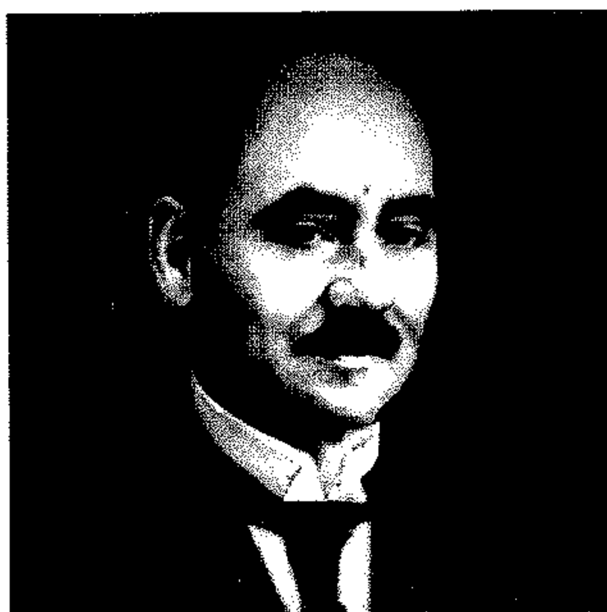
În 27 octombrie 1990, Camera de Comerț și Industrie Bihor și-a reluat activitatea după 41 de ani de întrerupere, ca o instituție independentă, nonguvernamentală, de interes public, care asistă și reprezintă toate societățile comerciale, locale sau străine ce își desfășoară activitatea în Județul Bihor. Promotorii acestei acțiuni au fost actualii conducători ai instituției, Ioan Glăjaru și Ioan Tincău, care au reușit să construiască și un nou sediu pe strada Roman Ciorogariu.

Sala de cursuri și ședințe

CASA DR. AUREL LAZĂR

Dr Aurel Lazăr

Se pare că a fost ridicată la sfârşitul veacului al XIX-lea pe strada care se numea atunci Ursula, devenită apoi Nagy Sandor (1890), apoi Iosif Vulcan (1923), apoi Aurel Lazăr (1931), redevenită Nagy Sandor (septembrie 1940), apoi a primit benignul nume de strada Litoralului (1966), apoi Dumitru Petrescu (1981) pentru ca să reajungă, în 1990, strada dr. Aurel Lazăr. Am dat, după cartea lui Peter I. Zoltan, toate denumirile numai din dorinţa de a oferi o mostră de felul cum stăpânirile politice şi orânduirile sociale au ţinut să-şi facă jocul în acordarea numelor de străzi din Oradea.

Casa de la numărul 13 nu reprezintă din punct de vedere arhitectonic o realizare deosebită. Cu un singur nivel, ridicat pe un demisol înalt, spaţioasă, cu nenumărate încăperi ce dau cu ferestrele spre stradă şi spre curte, este tipul de clădire orădeană zidită de oameni cu stare. A fost restaurată în repetate rânduri, ultima oară între cele două războaie mondiale. Am menţionat că, probabil, casa a apărut spre sfârşitul veacului al XIX-lea, nu multă vreme după ce, în 1860, tatăl lui Aurel, Teodor Lazăr, a fost ales "subfisc comitatens" la Oradea, fiind şi notar al Consistoriului ortodox de aici. Din foarte succinta biografie a familiei

Lazăr publicată de Teodor Neș în anexa cărții sale despre *Oameni din Bihor*, nu rezultă cum a ajuns această casă în proprietatea familei. Cert este că, atât Aurel cât și tatăl său, Teodor, au fost oameni importanți în oraș, cu venituri care, cu siguranță, le-au creat posibilitatea să aibă chiar mai multe astfel de case.

Viitorul avocat, dr. Aurel Lazăr, s-a născut în Oradea, la 17 august 1872 . După clasele primare urmează cursurile liceului premonstratens din Oradea unde s-a afirmat în afară de silința întru ale învățăturii, printr-un temperament năvalnic. Din 1890 a urmat cursurile Academiei de drept din oraș apoi ale Facultății de drept de la Budapesta. În ianuarie 1896 obținea titlul de doctor în drept (*doctor iuris*) iar un an mai târziu își deschidea un birou avocațial în Oradea (iulie 1897). Perioada studenției este legală de deschiderile ce îi oferea în opțiunea pentru lupta națională, acțiunea memorandiștilor (1892-1894). Erau vremuri de încrâncenare, mai ales în lumea intelectualilor și în mod deosebit a avocaților, momente care au clarificat apele în cea ce privește aderența deschisă la cauza nației proprii sau rămânerea în espectativă. Aurel Lazăr a ales prima variantă.

Efigia lui Aurel Lazăr de pe placa comemorativă

Din 1897 intră în viața bisericească fiind deputat sinodal bihorean la Arad. În 1905 este ales în Comitetul executiv al Partidului Național, în cadrul căruia activează mult și cu folos organizând "adunări poporale " și – mai ales – protestând împotriva legii lui Apponyi (1907), care viza desființarea învătământului minorităților din Ungaria. A participat la toate bătăliile juridice importante unde trebuia apărată cauza dreptului românilor: procesul răsculaților de la Aleșd (1904-1905), procesul moftinenilor (1913-1914), dar și în dispute politice deschise pe tema dreptului naționalităților din Imperiul austro-ungar, cum au fost cele cu fruntașul Jászi Oszkár, în aprilie 1914.

Izbucnirea primului război mondial și evoluția sa în a doua parte, lansarea "punctelor wilsoniene" privind autodeterminarea naționalităților, în 1918, au determinat o perspectivă nebănuită până atunci: posibilitatea pentru românii din Transilvania să se rupă de Imperiu și – mai ales – să decidă singuri asupra viitorului lor.

Ziua de 12 octombrie 1918 reprezintă pentru casa dr. Aurel Lazăr de pe strada Nagy Sándor intrarea în istoria românilor ardeleni. Încă din ziua precedentă au început să sosească aici persoane necunoscute orădenilor care erau însă de mare prestanță politică între români.

Totul s-a petrecut foarte repede. Abia în numărul de marți, 15 octombrie, ziarul *Nagyvárad* insera, undeva pe pagina a cincea, o mică știre la rubrica "diverse" anunțând că duminică (de fapt, fusese sâmbătă!), Comitetul național român a ținut o ședință la Oradea. Au participat, potrivit ziarului: Teodor Mihali, Alexandru Vaida, Ștefan Cicio-Pop, Vasile Goldiș, Ioan Suciu, Gheorghe Popovici, Gheorghe Crișan, Nicolae Ivan, Ioan Ciordaș, Nicolae Comșa, Ioan Nedelcu, Gheorghe Dobrin, Petru Corneanu. Se mai nota în știre că ședința a avut un caracter strict confidențial. Într-adevăr, pentru a nu trezi suspiciuni (geamurile casei comitatului dădeau spre casa Lazăr), întrunirea, care s-a prelungit până târziu, s-a ținut în salonul din spre curte. Pentru ca, totuși, cititorii de limbă maghiară să nu rămână cu iluzia că gazetarilor le-a scăpat momentul, li s-a servit un text neutru care exprima, în general, poziția cunoscută a Partidului Național Român cu privire la autodeterminare.

Textul adoptat, care trebuia să rămână secret până la prezentarea lui în parlamentul Ungariei, proclama, în esență, dreptul națiunii române din Transilvania și Ungaria de a hotărî singură asupra soartei sale la viitorul congres de pace. Se stipula că singurul reprezentant al românilor era comitetul executiv al Partidului Național Român, nimeni altcineva neavând dreptul de a hotărî "în treburi care se referă la situația politică a națiunei române".

Textul "declarației de la Oradea" citit, la 18 septembrie 1918 în parlamentul din Budapesta, a stârnit indignarea generală a celor de la putere și satisfacția reprezentanților celorlalte naționalități din Ungaria.

Casa a rămas aproape goală după 1 Decembrie 1918 când Aurel Lazăr a fost numit șeful resortului justiției în Consiliul Dirigent (un fel de guvern provizoriu instituit pentru a conduce treburile Transilvaniei până la preluarea ei de către administrația română). Aici a rămas o vreme doar doamna Lazăr, perioadă în care mai ales de prin februarie 1919, a început teroarea antiromânească, culminată în martie-aprilie cu dictatura bolșevică.

La zece ani de la aniversare, pe masa de birou pe care s-a semnat "declarația de la Oradea" s-a pus o mică plăcuță comemorativă. La 1 decembrie 1934 o placă din marmură albă s-a fixat și pe fațada casei, din inițiativa Casei Naționale a județului Bihor. Ea a fost dată jos în septembrie 1940 iar autoritățile comuniste abia în 1973 au acceptat să se pună în locul ei alta.

După cel de-al doilea război mondial casa a fost naționalizată și în ea a funcționat Creșa de cartier nr.3 până în 1990 când ea a devenit sediul organizației județene a Partidului Național Țărănesc Creștin și Democrat.

CASA BARTSCH

Actuala clădire de pe strada Republicii nr. 11 face corp comun cu fostul sediu al "Casei Naționale", la care ne vom referi mai jos, ele având numerele 9 și, respectiv 11, care a adăpostit hotelul și cafeneaua"Széchényi", apoi hotelul și restaurantul "Regina Maria" (din 1919) și, în cele din urmă, "Casa Națională" (1929-1940).

Casa Bartsch (de la numărul 9) se pare că a fost ridicată prin anii 1900. Ea apare pe o reclamă a hotelului "Széchényi", tipărită în 1897. Aici se vede că locul clădirii de azi, aflată alături, era o casă cu un singur nivel și cu o mansardă înaltă. Deci casa Bartsch trebuie că s-a construit îndată după executarea litografiei care prezenta hotelul de alături. După cum relatează un ziar local la 1 mai 1907, casa Bartsch, a fost cumpărată de un oarecare Ovary Sándor. Un proprietar de cafenele din Budapesta îi oferea acestuia, în schimbul unei chirii de 14.000 de coroane pe an, să deschidă o cafenea la parter, pe locul magazinelor Wurst,

Olah și German. Autorul articolului notează cu malițiozitate că dacă afacerea s-ar reliza, aceasta ar fi cea de a șaisprezecea cafenea din Oradea, egalându-se astfel numărul băncilor din oraș.

Clădirea nu a avut o biografie deosebită până în anul 1920 când, la etajul ei, și-a instalat sediul filiala orădeană a insituției de credit cunoscută sub numele de *Banca Marmorosch, Blank &Co.* Această bancă a fost înființată în 1905 la București și fuzionase cu *Pester Ungarische Comercial Bank* din Budapesta, cu *Bank fur Handel und Industrie* (Darmstaedter Bank), cu *Berliner Handels Gesellschaft* și *Banque de Paris et de Pays Bas.* Era la acea vreme una din cele mai puternice bănci din Europa Centrală. Este interesant de remarcat că *Banca Marmorosch, Blank & Co.*, n-a pătruns în Oradea înainte de primul război mondial ci abia apoi, când capitalul german și ungar al acestei bănci a trecut în mâini române și franceze. În perioada sa de circa două decenii de existență la Oradea, instituția a avut în frunte pe un vestit om de afaceri, Ionel I. Șeitan ajuns, îndată după 1930, director al Băncii Reunite și al Casei de Economii din Oradea. A fost vicepreședinte al Camerei de Comerț și Industrie din localitate și membru al Sinodului Eparhial Ortodox.

În 1938 casa a fost cumpărată cu suma de 7 milioane de lei de către Episcopia Ortodoxă Română și, astfel, ambele clădiri, de la actualele numere 11 și 13 (pe atunci 9 și 11), au format o singură proprietate.

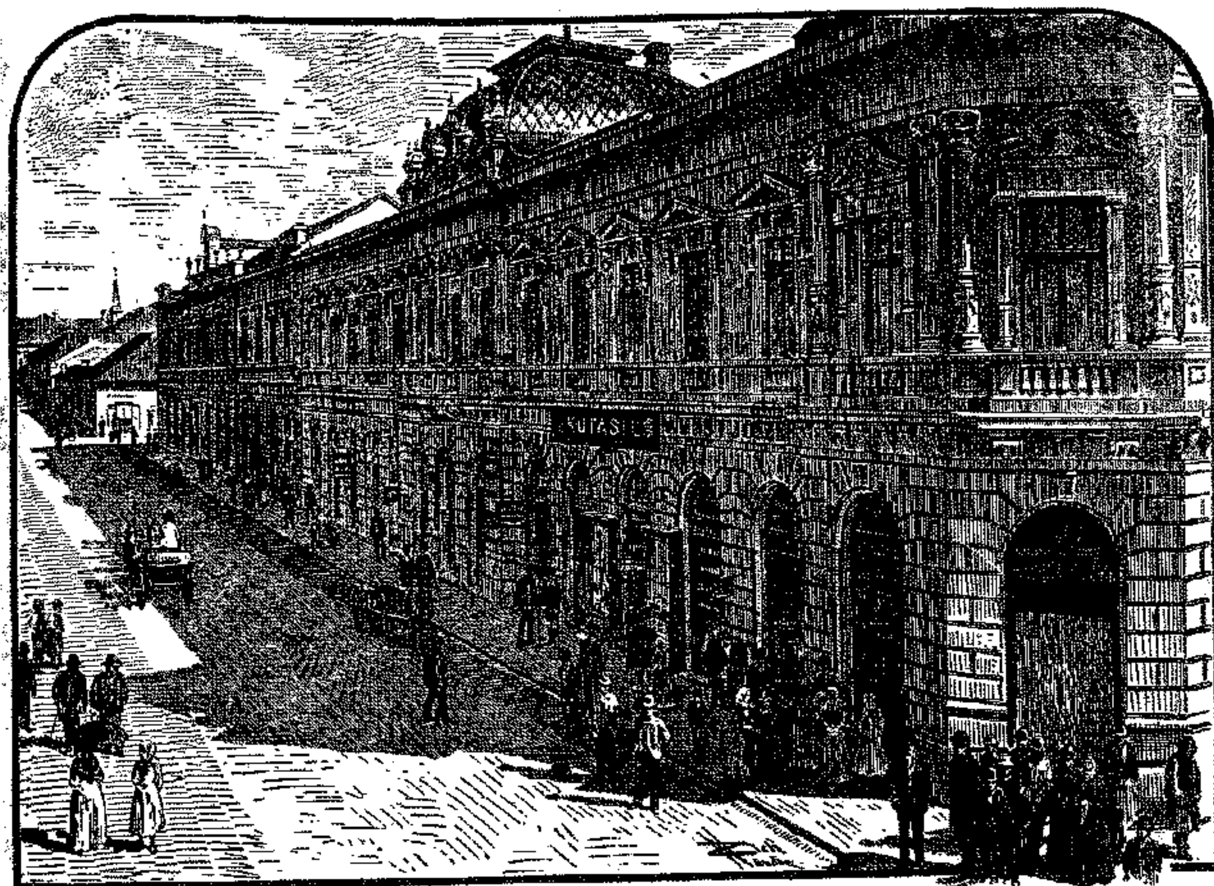

Detaliu de fațadă

Din cuvântarea rostită de episcopul Nicolae Popovici la deschiderea Adunării Eparhiale, în ziua de 7 mai 1939, rezultă că pe locul acestei clădiri urma să se ridice viitoarea catedrală episcopală ortodoxă a Oradiei.

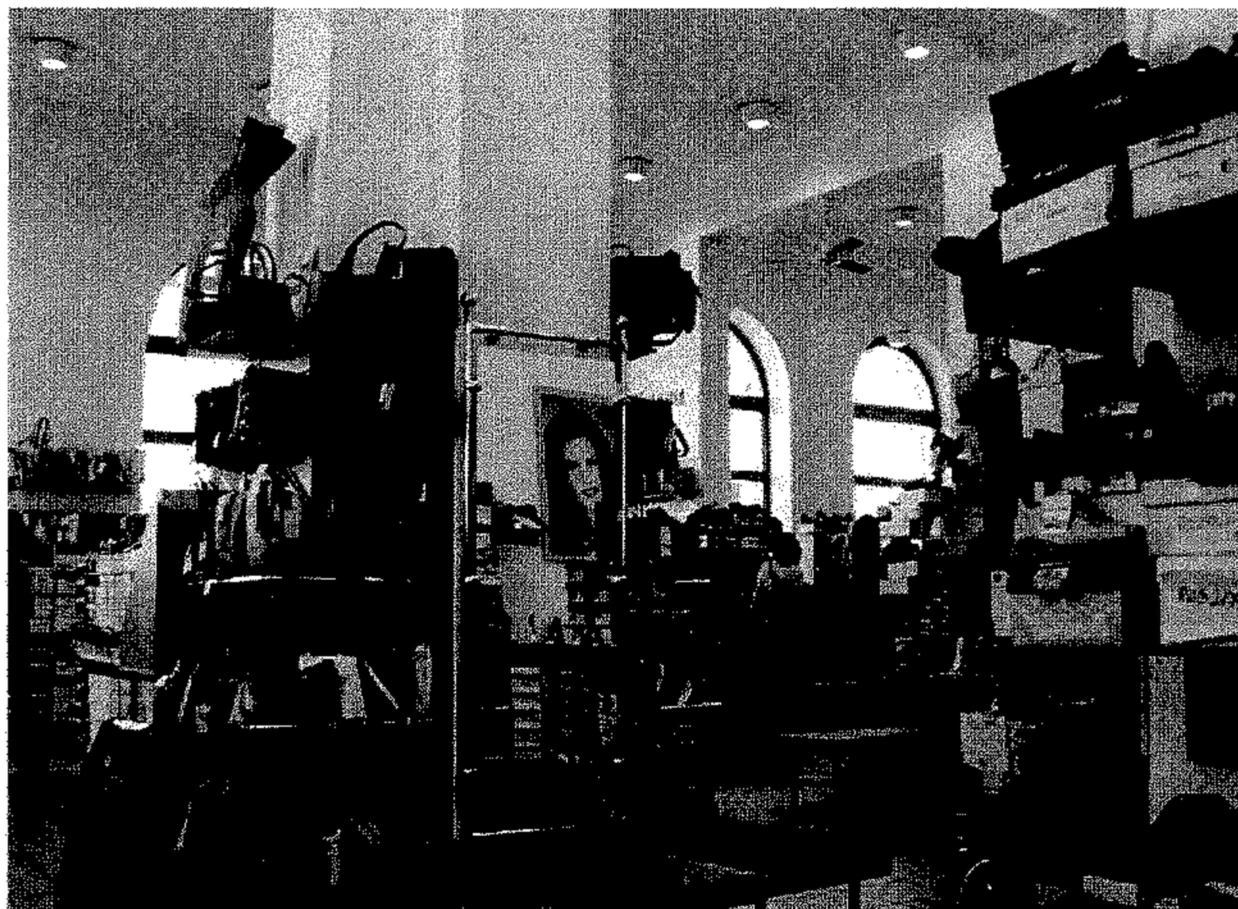
După cel de-al doilea război mondial, clădirea a reintrat în anonimatul specific unei lipse a vieții publice. Băncile cu capital privat au fost desființate. Parterul clădirii la care ne referim a devenit restaurant (până în 1992 aici a funcționat un restaurant lacto-vegetarian), iar etajul și partea din spre actualul Parc Traian, sunt împărțite în apartamente.

Vedere de ansamblu (începutul secolului XX)

Dintre actualii locatari ai imobilului menţionăm Societatea Comercială "Leonardo", care - asistată de arhitecţi şi ingineri iubitori ai zestrei edilitare orădene - a manifestat grijă remarcabilă pentru clădire, intervenţiile efectuate fiind foarte puţine în interior şi cu totul nesemnificative în exterior.

CASA COMITATULUI

Înainte de 1860, când cartierele orădene îşi aveau viaţa lor administrativă proprie, actuala Piaţă Traian era centrul oraşului *Olosig*, atestat documentar încă de la sfârşitul veacului al XII-lea, sub forma *Villa Latinorum* (Aşezarea Latinilor, a italienilor, de aici şi forma maghiarizată *Olaszi* - "teritoriul italienilor"). În această piaţă au fost plasate principalele clădiri ale urbei de pe malul drept al Crişului. Mai mult decât atât, dovadă a importanţei aşezării în raport cu celelalte ce vor compune apoi oraşul Oradea (Velenţa, Subcetate, Oraşul Nou), aici se aflau şi clădirile reprezentative ale comitatului (judeţului) Bihor: Casa comitatului, Închisoarea, Tribunalul, Episcopia Catolică, sediul comunităţii reformate a zonei. Aici s-a ridicat şi prima biserică după alungarea administraţiei şi garnizoanei otomane din oraş. În clădirea veche a actualei Şcoli generale nr. 4 se afla Primăria oraşului Olosig, mutată de pe strada Principală (acolo unde se află acum Galeria mică a Fondului Plastic).

Deosebit de importantă prin destinaţia sa era, fără îndoială, Casa Comitatului. Nu cunoaştem sigur data ridicării ei dar, având în vedere vechimea instituţiei, nu în sensul medieval ci în cel modern, putem aprecia că, aşa cum o vedem azi, ea este o reconstrucţie din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Este posibil să fie contemporană cu clădirea închisorii alăturate, ridicată în 1846 şi supraetajată la începutul anilor '70 ai secolului al XIX-lea. În holul cu coloane din faţa sălii mari, în pardoseala din piatră, s-a incizat cu litere de aramă anul 1855, an care ar putea fi legat de construirea sau refacerea edificiului, în sensul lărgirii sale spre actuala stradă dr. Aurel Lazăr.

De la bun început clădirea se întindea pe trei străzi: actualele Piaţa Traian, Păltinişului şi dr. Aurel Lazăr. Iniţial era o construcţie cu un singur etaj, reprezentativă la vremea ei nu numai prin destinaţia ce o avea ci şi prin arhitectură, un stil baroc ce şi-a pierdut elementele caracteristice cu ocazia repetatelor renovări şi transformări.

Faţada, spre Piaţa Traian, avea deasupra intrării principale un turnuleţ pe care se afla un ceas iar în vârf o săgeată ce indica direcţia vântului. Deasupra porţii fusese amplasată stema comitatului Bihor alcătuită în 1690, pe vremea când oraşul se mai afla sub stăpânire otomană iar sediul provizoriu al comitatului era la Sâniob (începând cu 1686). În secolul al XIX-lea această clădire găzduia principalele instituţii administrative ale comitatului: biroul comitelui suprem şi a vice-comitelui, Epitropia publică orfanală, Percepţia. Pe latura dinspre Piaţa Traian se aflau sala mare şi sala mică, decorate cu portretele mari ale unor demnitari ai Imperiului austro-ungar. Aici era găzduită şi *arhiva* comitatului, depozitată în 11 încăperi şi pe un coridor lung. Cele mai vechi documente păstrate erau din 1688, redactate, până în 1787, în limba latină. Din această clădire s-a asigurat administraţia unui teritoriu mult mai vast decât actualul judeţ Bihor, ştiut fiind că, prin trasarea frontierei de stat dintre România şi Ungaria, după 1919, circa o treime din teritoriul fostului comitat a rămas la vecinii noştri din vest.

Pictorul Tibor Ernö

Ceea ce frapează pe oricare cercetător al domeniului este modul cum s-a putut asigura un sistem birocratic perfect pus la punct de către oficialitatea austro-ungară, cu un număr atât de restrâns de funcţionari!

În sala mare a Casei Comitatului, folosită îndeobşte pentru adunări cu caracter administrativ, se organizau expoziţii de artă plastică. În aprilie 1900, Asociaţia Femeilor din Bihor şi Oradea Mare a organizat aici o mare expoziţie de pictură şi lucru de mână (broderii, dantele) din preocupările membrelor asociaţiei iar un număr de 11 artişti au organizat prima (se pare) expoziţie de artă fotografică de la Oradea. Cu acest prilej au putut fi admirate fotografii, redând scene din viaţa militară, imagini din staţiuni balneare şi de pe şantierul de construcţie al teatrului orădean.

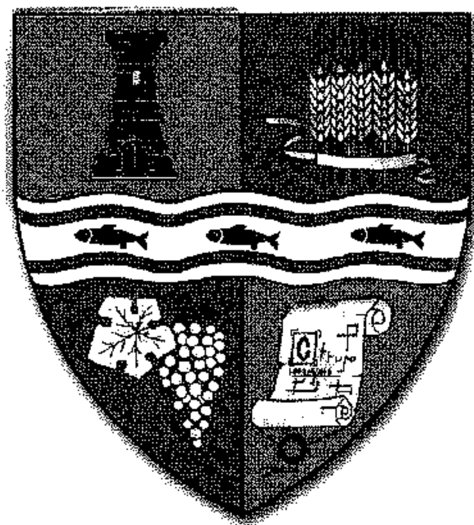
În noiembrie 1907, sala festivă a găzduit o expoziţie a celui ce va ajunge vestitul pictor Tibor Ernö iar cu începere din 24 aprilie 1910 publicul orădean a putut vedea timp de două săptămâni un... avion în mărime naturală, realizat la Oradea de către locotenentul Lantzendorfer Antal. Era şi o premieră absolută în alt domeniu. Acum s-a aflat că una din cele mai vechi "fabrici de aeroplane" din Europa centrală a fost Fabrica de trăsuri Vadasz şi Grosz din Oradea care şi-a expus acum primul şi, probabil, ultimul aparat de zbor.

La 18 noiembrie 1918, dr. Aurel Lazăr cerea autorităţilor locale libera folosire în comitat a însemnelor naţionale româneşti şi dreptul de a arbora pe clădirea Casei Comitatului, drapelul românesc. Dar această dorinţă s-a relizat abia în zilele Marii Adunări Naţionale de la Alba-Iulia. El nu a stat decât câteva zile fiind dat jos de mâini necunoscute. A urmat una din perioadele cele mai grele din istoria orădeană, cea începută cu 1 Decembrie 1918 şi până la preluarea efectivă a administraţiei de către autorităţile româneşti. Au fost

Aspect de interior

săptămâni de anarhie care au permis bolşevicilor să pună mâna pe putere şi să dezlănţuie teroarea anticapitalistă şi antiromânească în numele unui proletariat în degringoladă, epuizat şi extenuat de război. Drapelul românesc a fost însă repus în ziua de Paşti a anului 1919, duminică, în 20 aprilie, unde a stat până în septembrie 1940.

Clădirea a rămas sediu al Prefecturii şi în perioada interbelică şi în timpul războiului, până în decembrie 1951 când administraţia regiunii Crişana s-a mutat vizavi, în actuala Prefectură unde până atunci a fost clădirea Tribunalului. Revenirea la vechiul sediu s-a produs în anul 2001.

Stema judeţului Bihor

CASA DE PĂSTRARE ȘI ECONOMII DIN ORADEA

Paralel cu dezvoltarea industriei și comerțului orădean, cu o puternică influență asupra acestora, la mijlocul veacului al XIX-lea a început să apară și să se dezvolte rețeaua instituțiilor bancare și de credit din oraș. Ele s-au constituit într-un adevărat City, grupat în clădirile situate în Piața Teatrului și Piața Mică. Inițial au fost locuri de păstrare, devenind cu timpul principalele inițiatoare ale investițiilor de capital, de dezvoltare și diversificare a industriei și comerțului, controlând toate sferele vieții economice și sociale ale orașului, *Casa de Păstrare și Economii din Oradea Mare*, a fost cea mai veche și cea mai importantă până la primul război mondial, fiind, prin avantajele pe care le acorda depunătorilor, una din cele mai populare instituții de acest fel din oraș.

Înființată în 1847 cu un capital de 30.000 de florini, constituit din 300 de acțiuni a câte 100 de florini, inițiatorul și primul ei președinte a fost Sztaroveszky Károly, cel care, mai târziu, și-a donat casa și cea mai mare parte a averii pentru înființarea unui spital de copii. După revoluția de la 1848-1849, banca a avut mari greutăți căci singura monedă aflată la oameni a fost "bancnota Kossuth" (un fel de monedă *in necessitate*, fără vreo acoperire), prohibită de administrația austriacă. Din dispoziții superioare, la 12 august 1850, întregul capital existent în tezaurul băncii, în această monedă, a fost predat autorităților care au procedat la distrugerea ei prin ardere, chiar în Piața Mică din fața sediului băncii. Statutul ei de funcționare, înaintat consiliului locumtenențial, n-a fost aprobat decât în 1864. După o perioadă relativ grea, în 1862, instituția avea deja la capitolul depuneri un fond de 2.372.416 florini. În 1897, banca și-a sărbătorit 50 de ani de existență prilej cu care, profesorul Bozóky Alajos, directorul Academiei de Drept din Oradea, a redactat monografia insituției.

Sediul "Casei de păstrare" era în clădirea care azi face corp comun cu palatul Episcopiei greco-catolice (azi Biblioteca județeană "Gheorghe Șincai"). Nu se cunoaște cine a fost constructorul și nici anii între care a fost zidită clădirea. Se pare, totuși, că este vorba despre perioada 1880-1890. Pe o gravură ce reprezintă clădirea ce a existat pe locul actualei Primării și care a fost demolată în 1902, se vede colțul actualei construcții, deci ea exista deja în peisajul orădean. Intrarea principală era din Piața Mică, aproximativ acolo unde

Detaliu de fațadă de pe strada I. Antonescu

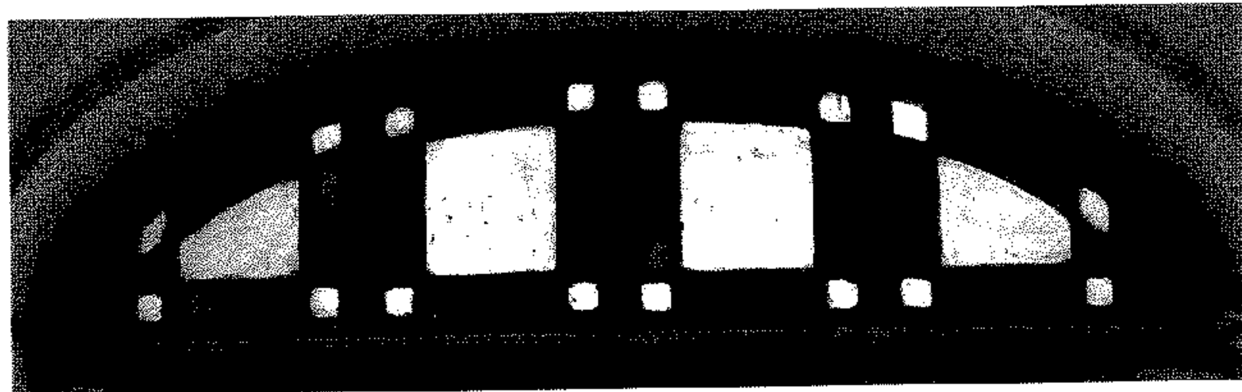
se află laboratorul Farmaciei nr. 1 de la parter, intrare marcată și arhitectonic pe fațadă prin trei colonete adosate. Intrarea laterală, spre curte, se afla și pe vremuri acolo unde este astăzi, pe strada Mareșal Ion Antonescu, fostă Vasile Alecsandri în perioada interbelică, iar pe la mijlocul secolului al XIX-lea, Ulița Nemțească. Curtea, ca și fațadele, mai păstrează și azi nealterat stilul sobru, clasicist, în care au fost concepute.

Banca a plasat importante investiții în agricultură, morărit și comerț. În 1901, dispunea de un capital social de 420.000 de coroane și 500.000 coroane capital de rezervă. A prosperat chiar și în timpul primului război mondial (o caracteristică a aproape tuturor băncilor orădene), venitul net actual crescând de la 270.604 coroane în 1914, la 319.566, în 1917. Explicația este că, în general, industria orădeană s-a reprofilat pe furnituri de război, care au avut o deosebită căutare. De fapt, statutul instituției la care ne referim a crescut odată cu înființarea, în martie 1915, a *Institutului pentru credit de război*, menit să asigure necesitățile de credit ale micilor producători, sub forma unor împrumuturi mici, între 100-5.000 de coroane. Cu derularea operațiunilor a fost încredințată *Casa de păstrare și economii din Oradea*. Institutul era de fapt un cartel bancar, în care au intrat reprezentanții următoarelor instituții de profil: *Camera de Industrie și Comerț, Corpul meseriașilor, Banca generală maghiară, filiala Oradea Mare, Casa de păstrare și economii Oradea, Casa de păstrare și economii a comitatului Bihor, Banca reunită a comitatului Bihor cu Casa centrală de economii și industrie, Banca de scont.*

Casa de păstrare și economii din Oradea și-a continuat existența și după Unire. În 1923, în fruntea consiliului director se afla cunoscutul episcop romano-catolic Karácsonyi Janos, pasionat cercetător de istorie medie, adversar fervent al teoriei continuității românilor pe actula vatră de locuire. Clădirea a fost sediu de bancă până după cel de-al doilea război mondial când ea a fost cedată *Uniunii Regionale a Cooperației de Consum* devenită apoi I.J.C.P.A.D.M. (*Întreprinderea Județeană de Consum, Producție, Achiziții și Desfacere a Mărfurilor*), în perioada 1949-1989. Clădirea a găzduit și sediul *Băncii de credit Cooperatist Bankoop S.A.* (din1992).

Și, pentru că suntem în Piața Mică, să mai amintim existența unei bănci efemere, situată în așa numita "casă Kovacs", la al cărui parter se găsea pe vremuri magazinul "Avicola" și în fața căreia se află azi statuia lui Emanuil Gojdu (Piața Unirii nr. 5). Ea se numea *Cooperativa generală de economii*. Casa, impozantă, cu o pivniță boltită de mari dimensiuni, are un fronton decorat cu capiteluri clasice care îi conferă un aer de clădire "fără vârstă" putând fi ridicată la fel de bine la sfârșitul secolului al XVIII-lea ca și la sfârșitul celui următor.

Vitraliu

CASA GOJDU

De fapt, mai corect, "casele Gojdu", aflate pe fosta stradă a Capucinilor (strada Şaguna în perioada interbelică, Traian Moşoiu de azi), la numerele 1 şi 3, sunt două clădiri cu biografii distincte dar cu un destin asemănător. În stil baroc rustic, ambele au fost ridicate în aceeaşi perioadă, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Cea de la nr. 1 a fost casa în care s-a născut Emanuil Gojdu, la 21 februarie 1802. Aici şi-a petrecut primii ani din viaţă.

Când s-a lucrat la zidirea Bisericii "cu Lună", între anii 1784-1790, clădirea a adăpostit o capelă ortodoxă şi şcoala confesională. Atunci era cunoscută ca fiind "casa jupânului Niri Andraş", probabil un român ortodox cu numele maghiarizat după moda vremii, care a contribuit substanţial la construirea catedralei din vecinătate. Aici au locuit în veacul al XIX-lea descendenţii familiei Gojdu, înrudiţi cu familiile Jiga şi Poynar.

Casa de la numărul 3 a fost ridicată în acelaşi stil, probabil în aceeaşi perioadă. În veacul al XIX-lea era proprietatea Fundaţiei Gojdu, adăpostind un han care în 1907 era închiriat de comerciantul Leitner Ferenc. În acest an, datorită săpăturilor pentru fundaţia casei Justh Károly, de alături, de la nr. 5, din cauza vechimii şi a stării sale precare dar şi din neatenţia constructorilor, în noaptea de 26 spre 27 iulie, casa de la nr.3 s-a prăbuşit. Clădirea a fost refăcută pe banii Episcopiei ortodoxe române de Oradea iar hanul s-a mutat de aici în 1923. În această clădire a luat fiinţă, în 1927, Şcoala de cântăreţi bisericeşti, primul profesor al ei fiind Nicolae Firu. Pe lângă cunoştinţele necesare în biserică (cântul, tipicul şi un instrument muzical) cursanţii, în mare parte ţărani din satele bihorene, aveau asigurată, prin Camera de agricultură a judeţului, dobândirea unor cunoştinţe în domeniul agriculturii (cursuri de iarnă cu durata de 6 luni timp de trei ani). În 1928 director al şcolii a fost numit protopopul Cornel Magieru care o conducea încă în 1936. Şi-a întrerupt activitatea în 1940, odată cu desfiinţarea Episcopiei ortodoxe.

Emanuil Gojdu

CASA IOSIF VULCAN

Clădirea la care ne referim este o casă familială, nu foarte mare, cu trei camere mari la fațadă, situată la capătul actualei străzi Iosif Vulcan nr.16, la intersecția cu strada Libertății, cu vedere atât în lungul străzii, către Piața Teatrului cât și spre malul Crișului. Arhitectonic nu prezintă elemente deosebite, fiind una cum au fost multe ale protipendadei orădene din perioada ce a premers primului război mondial. Ea a fost sediul uneia dintre cele mai importante publicații românești din epoca modernă, una care a reunit în paginile sale producțiile literare ale românilor de pretutindeni – revista *Familia*. Realizatorul ei este marele mecenat Iosif Vulcan, asupra căruia ne vom opri în cele ce urmează. S-a născut în 19 martie 1841 la Holod, unde tatăl său era preot greco-catolic. Episcopul Samuil Vulcan, care a întemeiat în 1828 gimnaziul românesc din Beiuș, a fost unchiul tatălui său. Tânărul Iosif Vulcan a studiat la Oradea, Debrețin și Budapesta. Era elev la Liceul premonstratens din Oradea când s-a înființat aici catedra de limba și literatura română (1851-1852). Atașamentul său față de literatură în general și față de cea română în special, se produce acum.

Iosif Vulcan

În 1864, Iosif Vulcan a obținut titlul de avocat dar nu a profesat niciodată. În perioada 1859-1863 își începe activitatea publicistică și literară. La 1/13 mai 1865 scoate numărul de probă al revistei *Familia* iar apoi, la 5/17 iunie 1865, apare primul ei număr obișnuit. În perioada cât a stat la Pesta a publicat *Panteonul Român* (1869), conținând biografiile celor mai de seamă scriitori, artiști, oameni de cultură români. Tot de aici a inițiat *Societatea pentru crearea unui fond de teatru român în Ardeal* (1870), a pregătit pentru tipar volumul *Román népdalok* (Cântece populare

românești), apărut în 1877.

În iulie 1879 este ales membru corespondent al Academiei Române iar din 1891, membru activ al ei. Era al doilea membru al acestui înalt for după Atanasie M. Marienescu, primit în 1883, un jurist bănățean stabilit inițial la Budapesta și, din1900, la Oradea (a fost și el colaborator al *Familiei*. A murit în 1914).

În 1902, Vulcan era vicepreședinte al secției literae a Academiei Române, președinte fiind Titu Maiorescu. A fost membru fondator al ASTREI (Asociația transilvană pentru literatura și cultura poporului român).

Începând cu numărul din aprilie-mai 1880, Iosif Vulcan și *Familia* se mută la Oradea. Motivul îl destăinuie redactorul ei: "Oradea a scăpătat în rolul său de mai înainte pe terenul culturii naționale române. Nu mai există nici chiar societatea de lectură a tinerimei studioase, din care făceam parte și eu odinioară și cu a cărei membrii redactasem o foaie-manuscris intitulată: *Deșteaptă-te Române!*".

Inițial sediul revistei *Familia* a fost pe strada Közep (azi Anatole France, străduță paralelă cu Dimitrie Cantemir), la nr. 365 sau 395, unde a funcționat până în 1888, de unde s-a mutat pe strada Principală nr.375/ A iar în cele din urmă în casa lui Iosif Vulcan.

Perioada orădeană a revistei (1880-1906), este cea mai bogată. Aproape toți marii oameni ai scrisului românesc au publicat îm paginile ei: Vasile Alecsandri, George Barit, Dimitrie Bolintineanu, Timotei Cipariu, George Coșbuc, Octavian Goga, Bogdan Petriceicu Hașdeu, Ion H. Rădulescu, Alexandru Macedonski, Titu Maiorescu, Ioan Slavici, Alexandru Vlahuță. O intuiție de geniu a avut-o Iosif Vulcan în descoperirea poetului *Mihai Eminescu*, pe care l-a publicat prima oară în nr. 6 din 25 februarie /9 martie 1866, încă în perioada de la Pesta a revistei *Familia*. A fost și "nașul" său literar prin schimbarea numelui său din *Eminovici* în *Eminescu*.

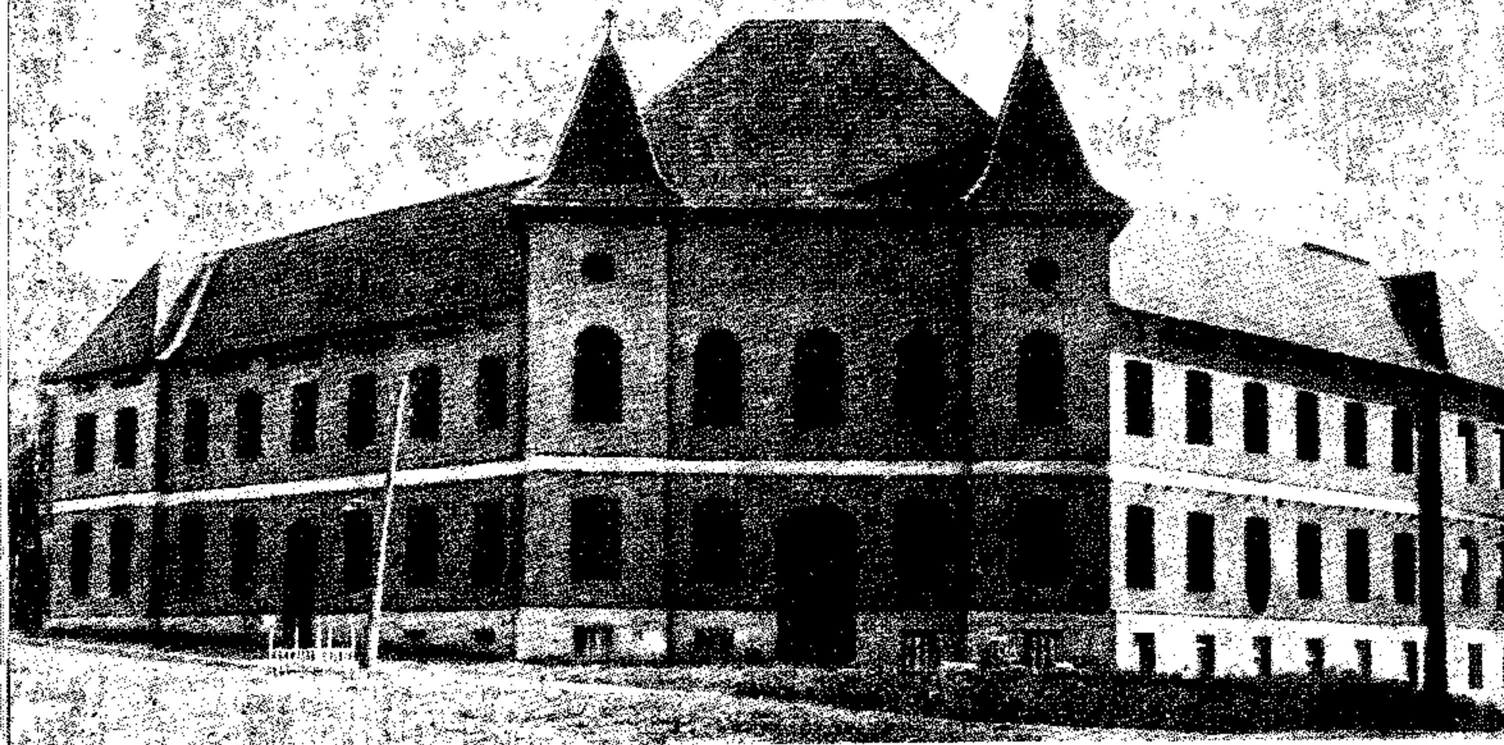
În 1906 revista și-a încetat apariția după ce, cu doi ani înainte, fusese sărbătorită în cadrul unor mari serbări cu ocazia împlinirii a patruzeci de ani de apariție neîntreruptă. Iosif Vulcan a murit la 8 septembrie 1907.

La 13 noiembrie 1927 a fost dezvelit bustul redactorului *Familiei*, în prezența unui numeros public, a reprezentanților Academiei Române, Ministerului Cultelor și Artelor. Locul inițial de amplasare a fost într-un mic parc din spatele teatrului, apoi, la 15 martie 1938 a fost mutat în Parcul Eminescu (actuala Piața Libertății). Autorul bustului era sculptorul craiovean Anghel Chiciu iar soclul a fost conceput de Lévay Tibor. N-a avut șansa să stea prea mult acolo căci încă în toamna lui 1940 a fost distrus sub privirile noii administrații horthyste, cu toate că valoarea redactorului Familiei a fost recunoscută în mod egal de toți oamenii vremii indiferent de naționalitate (Vulcan a fost și membru al Societății literare "Kisfaludy" și membru fondator al societății de teatru "Szigligeti").

După cel de-al doilea război mondial, ziarul *Voința Poporului* care apărea la Oradea scria că, duminică, 9 decembrie 1945, sub auspiciile Sindicatului presei române din Ardeal și Banat, s-au desfășurat la Oradea festivitățile dezvelirii unei plăci comemorative pe casa lui Iosif Vulcan. Aici ziaristul Gabriel Țepelea a propus ca strada pe care se află edificiul legat de numele marelui mecena să îi poarte numele. Un an mai târziu, în decembrie 1946, placa a fost distrusă de mâini necunoscute. Sindicatul mixt al artiștilor, scriitorilor și ziariștilor s-a angajat s-o repună în cel mai scurt timp, fapt care s-a și întâmplat.

Abia în 1965, în cadrul festivităților prilejuite de împlinirea unui veac de la apariția revistei *Familia*, s-a deschis în această casă un muzeu memorial închinat lui Iosif Vulcan. La buna lui funcționare au contribuit muzeografii Lucia Cornea iar apoi, Blaga Mihoc.

CASA ÎNVĂŢĂTORILOR

Şcolile româneşti din Transilvania au fost, în veacul al XIX-lea, mai ales confesionale, deci patronate de Biserica Ortodoxă sau de cea greco-catolică. Acest statut le permitea nu numai păstrarea unei autonomii administrative a şcolilor ci şi elaborarea unor programe de învăţământ proprii, capabile să formeze tânăra generaţie în limba naţională. Şcoli confesionale au fost şi cele maghiare până în 1868, când s-a creat învăţământul de stat. După această dată a existat în Imperiul austro-ungar o dualitate în cea ce priveşte subordonarea învăţământului: Statul şi Biserica. Această situaţie chiar dacă nu era ideală (căci şcolile confesionale se întreţineau după posibilităţile enoriaşilor, cu un ajutor minim din partea statului), se asigura, totuşi, cât de cât, un neamestec în problemele instrucţiei şi educaţiei. Împotriva şcolilor confesionale româneşti statul austro-ungar a dus o permanentă ofensivă încercând în mod constant şi sub diferite forme să atenteze la existenţa lor. Totul a culminat cu legea din 1907, aşa numita "lege Apponyi", care obliga folosirea şi în şcolile confesionale a programelor şcolare de stat, ceea ce însemna îngrădirea aproape până la eliminare a limbii române din aceste instituţii. Învăţătorii - şi dascălii de la toate nivelele - erau organizaţi pe asociaţii, sub patronajul instituţiei tutelare cărora le erau subordonate: Statul sau Biserica.

Asociaţia Învăţătorilor Români din Bihor a funcţionat pe baza unui regulament elaborat de Consistoriul diecezan ortodox din Arad, până în 1892, şi activitatea consta mai ales din conferinţa de toamnă şi primăvară unde se discutau problemele profesionale. După 1892, când românii din Ardeal au prezentat *Memorandum*-ul pentru drepturile proprii, la Viena, guvernul de la Budapesta, în semn de represalii, a desfiinţat asociaţiile învăţătorilor din Arad, Bihor şi Caransebeş. Abia în 1895 încep să se reorganizeze învăţătorii români din Oradea. În acest timp s-a înfiinţat *Asociaţia pentru cultura poporului din Bihor*, organizaţie patronată de stat, în rândurile căreia au fost chemaţi şi învăţători români. Aceştia, însă, nu au prea răspuns la apel. În 1899, la insistenţele învăţătorului Nicolae Firu, începe să se manifeste o tendinţă tot mai clară de reunire într-o asociaţie proprie. Dar statul tergiversează aprobarea statutelor până în anul 1906.

Preşedintele de onoare al ei devine dr. Nicolae Zigre, preşedinte activ fiind Alexandru Munteanu iar vicepreşedinte, Nicolae Firu. Activitatea, întreruptă în 1914, din pricina izbucnirii războiului a fost reluată în 1919, la iniţiativa învăţătorului Pantelie Bugariu din Suiug, care, în octombrie, devine noul preşedinte. Spiritul cel mai activ a rămas Nicolae Firu, care obţine gratuit de la Primăria municipiului un teren situat lângă actualul spital de neuropsihiatrie (strada Spitalului nr. 28).

Din banii cadrelor didactice şi din diferite ajutoare primite, s-a început construirea "Casei Învăţătorului", cheltuindu-se, până la ridicarea ei în roşu, suma, importantă pe atunci, de 4 milioane lei. O clădire monumentală, pe două nivele. Disensiunile ivite în conducerea asociaţiei au dus însă la sistarea lucrărilor, astfel că, în 1937, ea nu era încă terminată.

În timpul celui de-al doilea război mondial, la parterul clădirii a funcţionat un spital militar de campanie, apoi, pentru o scurtă vreme, un birou pentru problemele învăţătorilor. În cele din urmă, clădirea a fost preluată de Ministerul Sănătăţii, care a terminat finisarea ei şi a tranformat-o în spital.

CASA NAȚIONALĂ

Pe strada Principală (azi str. Republicii), colț cu Parcul Traian, se ridica prin anii 1880 actuala clădire cu etaj, în stil clasicizant, cu un mare restaurant la parter, clădire ce ocupa întregul front al străzii ce ducea spre parc. Având formă patrulateră, cu o curte interioară, clădirea fusese până în 1919 hotelul și restaurantul "Széchényi". După 1919 hotelul și restaurantul s-au numit "Regina Maria". În perioada interbelică clădirea a avut numărul 11 iar azi numărul casei este 13.

La 12 iunie 1929, episcopul ortodox de Oradea, Roman Ciorogariu și episcopul greco-catolic Valeriu Traian Frențiu, au lansat apelul pentru constituirea *Casei Naționale*, care avea menirea să contribuie prin cele mai diverse mijloace la ridicarea socială, culturală și economică a Bihorului. La 23 iunie, în același an, a avut loc ședința de constituire, în sala mare a Prefecturii, în prezența unui numeros public constituit din intelectualii români din întregul județ. Primul comitet al Casei Naționale a avut în frunte pe dr. Andrei Ilie, prim președintele Curții de apel din Oradea, pe avocatul dr. D. Mangra ca secretar general, dr. Demetriu Chiș, decanul baroului avocaților din Oradea, prof. Constantin Pavel și pe alții.

Fațada dinspre Strada Republicii

Episcopul Roman Ciorogariu

Episcopul Valeriu Traian Frențiu

Nou constituita instituție a apelat la Primărie solicitând clădirea hotelului "Regina Maria" pentru a fi oferită Casei Naționalã ca sediu. Localul, după ample reparații, a fost inaugurat la 26 ianuarie 1930. La această dată clădirea era deja proprietatea Episcopiei Ortodoxe Române din Oradea.

Activitatea Casei Naționale se desfășura pe secțiuni dintre care cele mai atrăgătoare au fost: cultură și propagandă națională, etnografie, muzică națională. Secțiunea de etnografie și-a propus un obiectiv ambițios: realizarea unui muzeu de etnografie al Bihorului. Nucleul acestui muzeu s-a constituit în 1932 fixându-se ca local de funcționare cafeneaua cu terasă ce se afla între Tribunal și Prefectură (actualul Muzeu memorial Ady Endre), dacă Primăria s-ar fi arătat dispusă să finanțeze lucrările de restaurare a clădirii. Oricum, totul nu putea fi decât provizoriu căci spațiul era foarte restrâns. În cele din urmă a fost instalat în sala de ședințe a Casei Naționale, aflată la etaj. Muzeul s-a deschis la 28 mai 1934, în prezența ministrului instrucțiunii publice, dr.

Sala Muzeului

C. Angelescu, realizându-se apoi o permanentă îmbunătățire a colecției muzeului, până în 1940, când s-a dezorganizat. A fost o perioadă de muzeografie romantică, în care accentul s-a pus pe strângerea obiectelor și mai puțin pe conservarea sau restaurarea lor, căci despre specialiști în aceste domenii nici nu putea fi vorba. Probabil însă că piesele au fost de o valoare deosebită, nedegradate încă de "inovațiile" ulterioare pătrunse în creația populară.

Între președinții Casei Naționale a fost și avocatul dr. Nicolae Zigre jr., decanul baroului avocaților din Oradea, fost prefect al județului, vicepreședinte al Senatului, iar dacă ar trebui să amintim câțiva fondatori n-ar trebui să îl uităm pe dr. Ioan Picu Băncilă, membru al Partidului Național Liberal, din anul 1933 prefect al Bihorului, Augustin Chirilă, directorul Prefecturii Bihor din1931.

După 1931 în acest sediu s-au mai mutat: cotidianul "Gazeta de Vest" (înființat în 1929 de prefectul Iosif Maiorescu), Reuniunea "Cele Trei Crișuri", Asociația Profesorilor Secundari, Clubul Sportiv "Crișul", "Oastea Domnului" (organizație cultural-confesională sub patronajul Bisericii Ortodoxe Române), Despărțământul Bihor al ASTREI, Uniunea Ofițerilor de Rezervă, Uniunea Foștilor Luptători, Reuniunea Femeilor Române. Aceasta din urmă a luat ființă în iunie 1914 la Băile Episcopia, cu ocazia unei tradiționale ieșiri la iarbă verde a intelectualității românești, manifestare pentru care nu trebuia cerută aprobarea forurilor orășenești. Statutele ei, înaintate spre aprobare guvernului ungar, n-au fost acceptate. Astfel activitatea a început abia în 1919, prima președintă fiind Aurelia Pop, soția primului prefect al Bihorului. Reuniunea și-a propus să organizeze manifestări care să reunească românii încă destul de puțini la număr în oraș și destul de reținuți în afirmarea deschisă a propriei identități culturale. Era vestit balul organizat în fiecare an la 1 februarie, unde femeile se întreceau în etalarea toaletelor inspirate din portul popular românesc. La Casa Națională dar și la sediul Prefecturii se organizau ceaiuri dansante, se strângeau bani pentru întreținerea mormintelor de eroi căzuți în primul război mondial și, în fiecare an, la 20 aprilie, se depuneau coroane, alături de notabilități, la monumentul eroilor din cimitir. La 1 mai 1933, Reuniunea a deschis un cămin pentru femeile intelectuale române lipsite de posibilitatea de a se susține singure din punct de vedere material.

În edificiul Casei Naționale s-a născut și Asociația Națională Română a Muncitorilor din Oradea și Bihor, la 5 noiembrie 1933. Avea cinci secții care erau structurate pe profile, cuprinzând sindicate de breaslă. Popularitatea Asociației a fost atât de mare încât înscrierile au fost masive, depășindu-se așteptările mai ales că foarte mulți proveneau din rândul minoritarilor. După numai un an, Asociația a trebuit să-și mute sediul într-un local mai încăpător. Ea a contrabalansat puternic mișcarea comunistă care încerca să se extindă tot mai

Teodor Neş

mult în rândul clasei muncitoare orădene.

Aripa din spre parc a clădirii a fost pusă la dispoziţia micilor industriaşi şi meseriaşi români, pentru desfăşurarea unor activităţi proprii. Prosperitatea financiară a instituţiei dar şi prestigiul mereu crescând al ei a permis organizarea unor mari manifestaţii, cum au fost cele din 27 noiembrie 1932 şi 28 mai 1933 împotriva revizionismului, care anunţau norii negrii ai următorului război mondial. Casa Naţională a ţinut să marcheze la 28 noiembrie 1931 aniversarea împlinirii a 50 de ani de viaţă a marelui George Enescu. Concertul a avut loc la Cercul Catolic, în sala festivă (viitorul cinematograf "Arta"), în prezenţa celui aniversat. La 19 martie 1933 la Casa Naţională a fost primit actorul Tony Bulandra iar un an mai târziu a fost marcat jubileul de 60 de ani al lui Nicolae Firu. Festivalul Ciprian Porumbescu a avut loc la 10 martie 1934, la această manifestare participând şi corul "Armonia" din Arad, ocazie cu care a fost prezentată în premieră la Oradea opereta "Crai Nou".

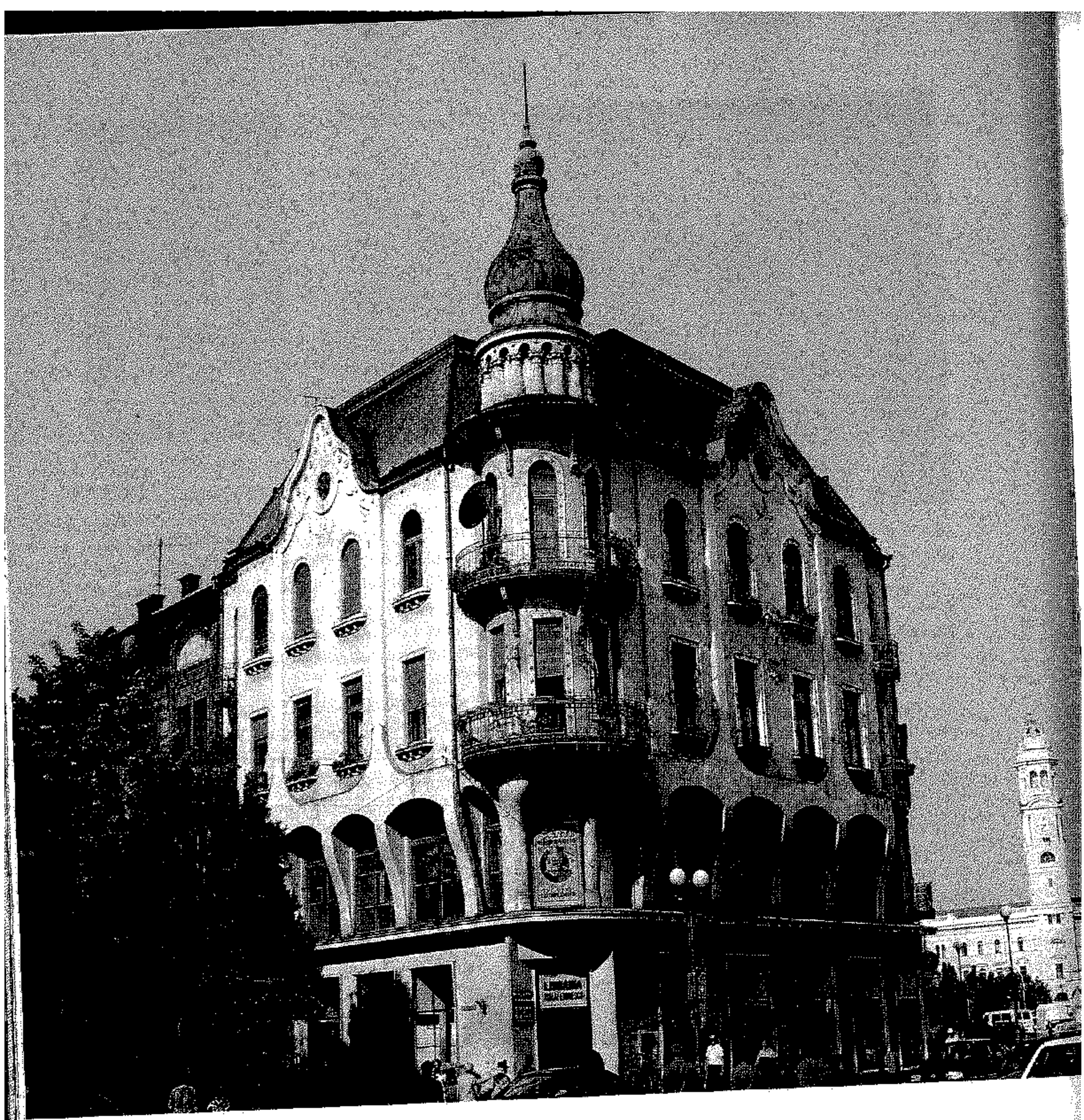
Ultimul preşedinte al Casei Naţionale a fost reputatul profesor Teodor Neş, directorul Liceului "Emanuil Gojdu". În timpul său a fost dezvelită placa comemorativă de pe casa dr. Aurel Lazăr şi a fost iniţiată ridicarea unor statui care să evoce memoria lui Emanuil Gojdu, a episcopului Mihai Pavel şi a generalului Traian Moşoiu. Tot acum, Teodor Neş a preluat şi conducerea "Gazetei de Vest".

Au urmat anii nefaşti ai dictatului de la Viena şi ai războiului. Evident, activitatea Casei Naţionale a fost sistată. Ea nu a mai fost reînfiinţată niciodată. Clădirea a adăpostit, cu începere din anul 1945 şi până în 1955, sediul Liceului "Emanuil Gojdu", alungat din tradiţionala sa clădire, unde a fost instalată o "facultate muncitorească", pentru asigurarea rapidă şi eficientă a unor cadre devotate, necesare regimului. După revenirea liceului în clădirea proprie, în vechiul sediu al Casei Naţionale e mai funcţional doar redacţia revistei "Familia" apoi întreaga clădire a fost transformată în apartamente de locuit la etaj, iar la parter s-au deschis diferite magazine.

Să mai menţionăm că, la 17 iunie 1934, sub poarta de intrare la Casa Naţională, în partea dreaptă, în prezenţa unui numeros public între care se aflau o mulţime de elevi "gojdişti", a fost dezvelită o placă ce reprezenta pe compozitorul A. Castaldi (1874-1942), şezând la pian iar alături pe poetul Şt.O. Iosif. Dedesubt era gravat: "Maestrului A.Castaldi şi poetului Şt.O.Iosif, în amintirea inspiraţiei patriotice *La arme* (1913-1916)". În toamna anului 1940, placa a dispărut (E. Roşescu).

Primirea lui George Enescu la Casa Naţională din Oradea în 1933

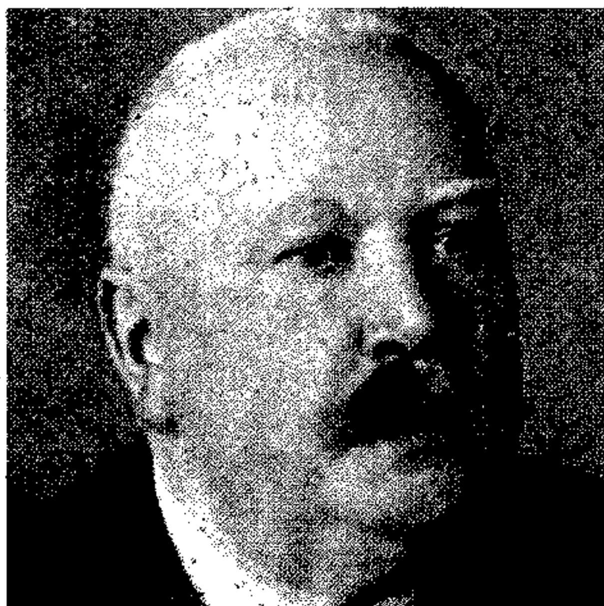
CASA POYNAR

O casă reprezentativă, situată într-o poziție ultracentrală a orașului atrage atenția prin eleganța liniilor sale în stil secession dar făcând aluzie prin câteva soluții de detaliu la arhitectura renascentistă italiană. Este așa numita "casă Poynar".

Originea familiei Poynar este foarte veche ea fiind înobilată încă în anul 1655. Prin 1750 ea se afla în Craidorolț (în părțile Sătmarului). De origine macedo-română această familie se înrudea cu familia Gojdu căci mama lui Emanuil, marele mecenat, Ana, se trăgea din această familie. Datorită acestei relații de rudenie, în statutul de funcționare al *Fundațiunii Gojdu*, familia Poynar avea drept de a participa cu un membru în reprezentanța fundațiunii.

În 1750, trei dintre reprezentații familiei – Ioan, Gheorghe și Teodor – se mută în Bihor, la Ianoșda, de unde, apoi, descendenții lor, despărțiți în trei ramuri, se stabilesc în Oradea, Peștiș (lângă Aleșd) și Gepiu.

Teodor Neș în cartea sa *Oameni din Bihor* menționează ca personalități proeminente ale familiei pe *Nicolae*, protopop ortodox român în protopresbiteriatul (protopopiatul) de Peștiș, vicar și

Poynar Kálmán

asesor consistorial la Oradea, cel ce, la 1797, a renovat biserica de lemn din Peştiş, pe *Ioan*, care a luat parte la campania nobilimii maghiare împotriva lui Napoleon (1809), pe *Alexandru*, care a activat în domeniul administrativ şi public al Bihorului, pe *Dionisie*, membru în reprezentanţa Fundaţiunii Gojdu şi deputat congresual la Sibiu(1863-1865).

Fiul lui Ioan Poynar a fost tot un Ioan, comerciant şi el, căsătorit cu Maria Jiga, fiica mecenatului Nicolae Jiga. El a participat la sinodul Bisericii Ortodoxe Române din aceste părţi vestice de ţară, ţinut la 17-19 martie 1848 la Chişineu Criş. Maria, fiica lui Ioan Poynar, s-a căsătorit în 1870 cu Nicolae Zigre, eminentul om politic orădean.

Ioan Poynar senior a locuit în casa din centrul oraşului şi apoi toţi membrii familiei din această ramură şi-au avut reşedinţa aici. Ultimii doi reprezentanţi de vază ai familiei au fost avocaţi. Este vorba de avocatul dr. Nicolae Poynar (născut în 1858) care, în 1918, după moartea lui Nicolae Zigre a fost membru în comitetul director al Fundaţiei Jiga. El s-a stabilit la Aleşd. N-a participat la viaţa publică. Totuşi, în 1928, la solicitarea personală a lui Iuliu Maniu, a acceptat funcţia de primar al oraşului Aleşd timp de un an şi jumătate. Fiul său, Kálmán, născut în 1898, a fost avocat în Aleşd, în fieful tatălui său, din 1937 continuând să îi conducă biroul. A fost simpatizant al Partidului Naţional Liberal şi jurisconsult al filialei din Aleşd a băncii Victoria. Cea de a doua soţie a sa, Iuliana, mai trăia încă în 1967, în casa familială de pe strada Crinului din Aleşd.

Iniţial familia Poynar a locuit în Oradea într-o veche casă ridicată în primele decenii ale secolului al XVIII-lea în piaţa Bémer (actuala piaţă Ferdinard). Clădirea de aici, de la nr.5, a fost concepută şi executată de arhitectul Sztarill Ferenc într-un timp record. Ea se compune dintr-un parter înalt şi două etaje ieşite în afară, sprijinite pe console. Pe faţadă se mai păstrează reprezentat un corb şi se află menţionat un an: 1894, care nu are însă nici o legătură cu construcţia în sine.

În martie 1906, arhitectul Rimanóczy intenţionase să ridice el un palat pe măsura ambianţei şi pe locul respectiv, cu atât mai mult cu cât numai o străduţă, cea a Măcelarilor (actuala N. Grigorescu), o separa de impozantul său imobil. Moştenitorii vechiului edificiu nu s-au înţeles însă cu Rimanóczy asupra preţului iar iniţiativa a fost preluată foarte rapid de către ambiţiosul Sztarill. La 13 aprilie 1907, presa locală anunţa că, probabil, în luna mai vor demara lucrările de construcţie, iar la 14 noiembrie, în acelaşi an, onoratul public afla că "poimâine, sâmbătă, se deschide în noul palat Poynar magazinul de îmbrăcăminte - Fraţii Koch-".

După al doilea război mondial la parterul clădirii funcţiona librăria "Voinţa Poporului" ajunsă apoi, prin anii '50, "Puşkin", azi librăria „Mihai Eminescu".

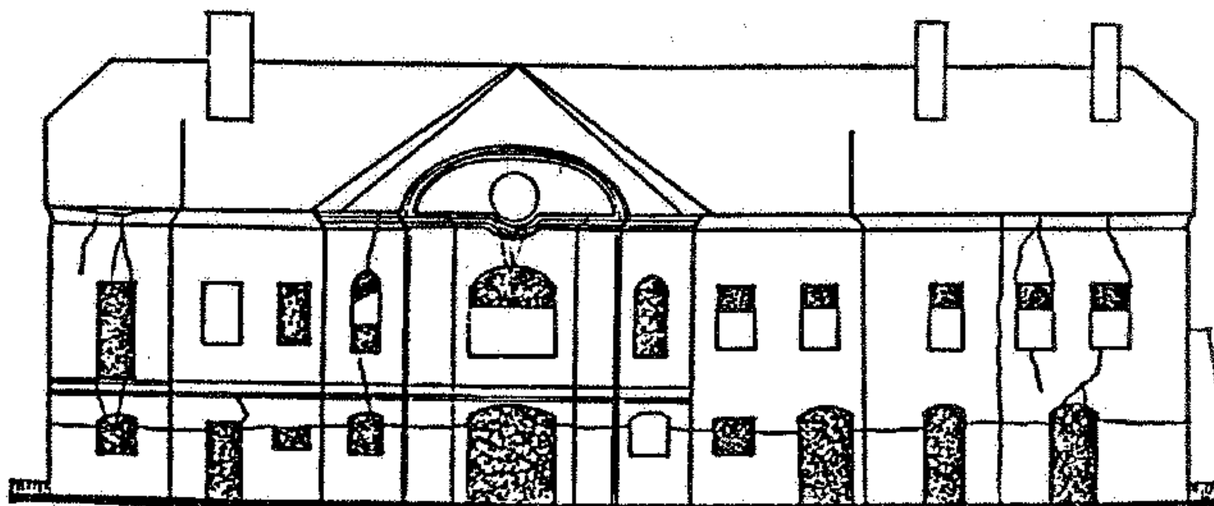
CAZARMA HUSARILOR

Împăratul Iosif II (1765 - 1790)

O cazarmă, fie ea chiar și din veacul al XVIII-lea, nu poate avea o biografie deosebită. Astfel de edificii au fost ridicate de obicei de ingineri militari, după un prototip anume și, de aceea, între acest gen de clădiri există numeroase asemănări. Cazarma husarilor (de fapt, manejul acesteia), de dimensiuni impresionante, este situată în Piața Cazărmii, în spatele Școlii generale nr. 10, nu departe de podul Decebal, fiind accesibilă din mai multe ulicioare ce dau în strada Călărașilor. Așa cum o vedem azi, a făcut parte dintr-un complex de construcții compus din: cazarma propriu -zisă, manejul, grajdurile și anexele acestora. La o cercetare mai atentă, în jurul manejului se mai pot descoperi cel puțin două clădiri în stil baroc. Ele au fost ridicate spre sfârșitul veacului al XVIII-lea de către habsburgi, în obișnuitul stil baroc al construcțiilor asemănătoare. Este perioada când Oradea și Bihorul în general, nu mai reprezentau pentru Imperiul austriac teritorii de importanță deosebită din punct de vedere militar. Cetatea Oradiei, transformată ea însăși în cazarmă, era suficientă pentru nevoile apărării teritoriului. Se pare că, în acest caz, avem de-a face cu sediul unei unități militare de elită, aparținând

Vedere de ansamblu a fațadei

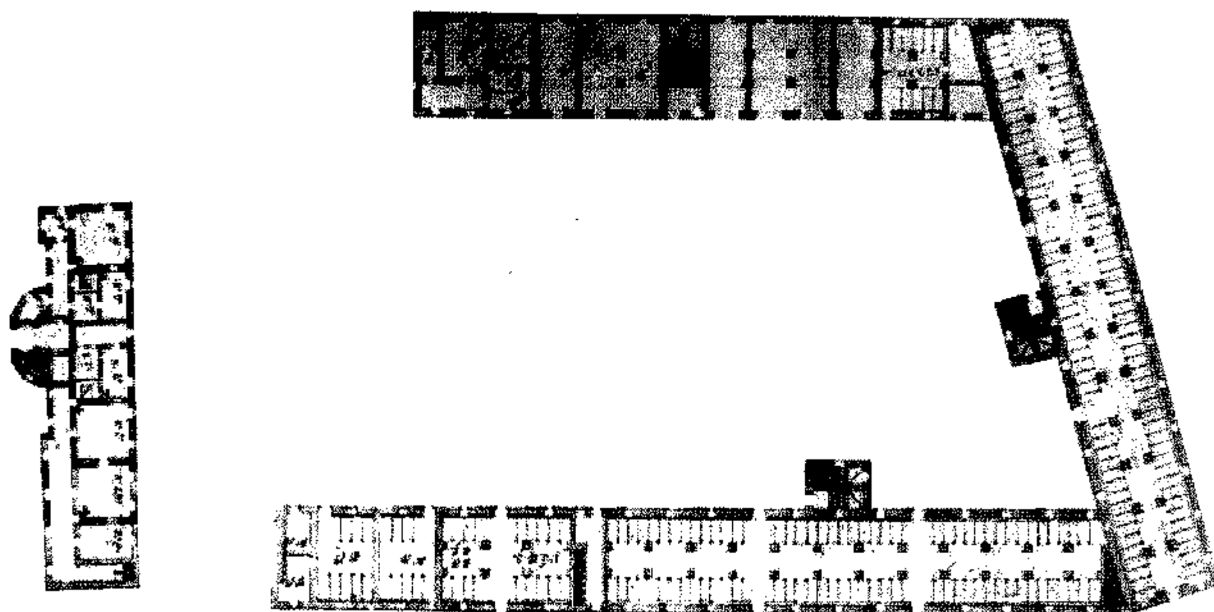

centrului zonal Timişoara. Crearea ei s-ar putea lega de prezenţa la Oradea a împăratului Iosif II, la 9 noiembrie 1784 şi 12 iulie 1786.

Grija, am putea spune chiar cultul, faţă de rasa cabalină, a determinat un sistem întreg de preocupări între care arhitectura şi-a avut rolul său. Să ne gândim la grajdurile castelului de la Bonţida, din judeţul Cluj, ridicate în aceeaşi perioadă, cu spaţii vaste, cu soluţii arhitectonice care reflectă gradul înalt al ştiinţei (nu exagerăm!) creşterii şi ocrotirii rasei cabaline. Azi n-a mai rămas din fosta cazarmă a husarilor decât manejul. Fiind o construcţie amplă, o sală de proporţii, care să poată permite dresarea, exersarea sau antrenarea animalelor, ea a continuat să fie utilizată chiar şi după ce toate celelalte edificii din jurul ei au fost abandonate. Aceasta este singura explicaţie a supravieţuirii ei între celelalte construcţii, ca un martor tăcut al unor vremuri revolute. Fără îndoială că Oradea a dispus şi de alte clădiri baroce care au precedat în timp anul edificării cazărmii husarilor, depăşind-o ca eleganţă, evident din pricina destinaţei lor. Aşa este prima catedrală romano-catolică a oraşului din actuala piaţă a Unirii, construită în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, sau palatul aceleiaşi episcopii (azi sediul Muzeului Ţării Crişurilor), realizate la mijlocul secolului respectiv.

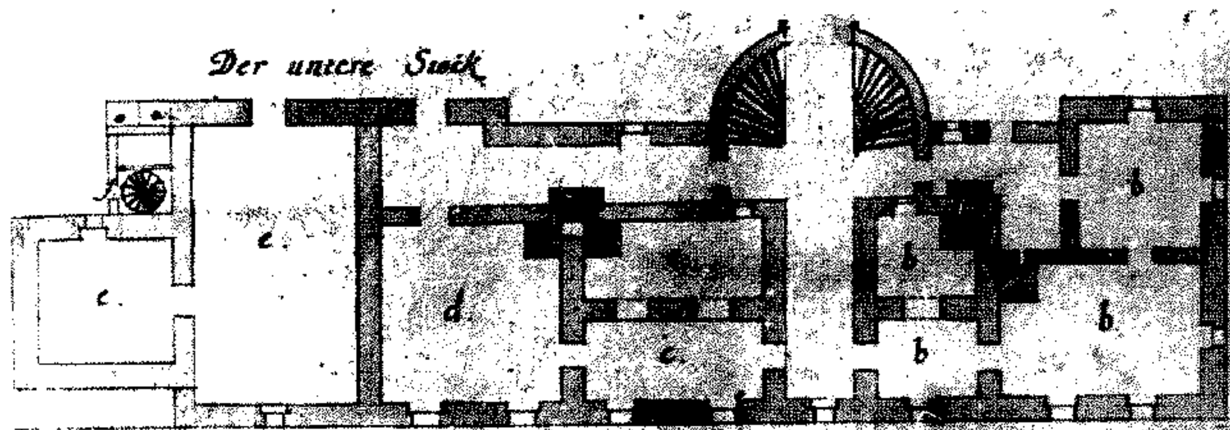
Contemporană cu cazarma husarilor este în oraş şi clădirea de pe strada Craiovei nr. 5, actualul sediu al RAGCL Oradea.

Prin monumentalitatea şi simplitatea sa, manejul cazarmei husarilor, cu faţada principală ridicată pe două nivele, prin rezalitul său puternic reliefat, rămâne (cine ştie cât!), una din clădirile monument ale Oradiei. În prezent starea ei este deplorabilă. Cu toate că este amplasată nu departe de centrul oraşului, este situată în mijlocul unui complex de maghernițe jalnice, bălării şi rezervaţii de câini vagabonzi.

Planul cazarmei propriuzise şi a manejului

Planul etajului

Au existat numeroase intenţii de restaurare a clădirii. Cuprinsă pe lista patrimoniului cultural-naţional încă din anii '70, nu s-au găsit niciodată fondurile necesare, nu restaurării, ci măcar a consolidării ei. Nu există nici în prezent perspective privind viitorul acestei clădiri.

x

Cu toate că se afla situat într-o zonă centrală a Imperiului austro-ungar, oraşul Oradea şi-a păstrat importanţa strategico-militară de pe vremea Principatului Transilaniei, în întregul secol al XIX-lea. Autorităţile habsburgice au păstrat în permanenţă aici forţe militare pe care, în anii de după revoluţia de la 1848-1849, le-au încartiruit în oraş, după posibilităţi.

Administraţia urbei, la sugestia şi cu sprijinul unor mari industriaşi şi comercianţi, s-a gândit să profite de această situaţie şi să construiască din fonduri proprii, cazărmi confortabile pe care să le închirieze apoi statului. Astfel, pe calea Aradului au fost ridicate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, trei cazărmi, fiecare cuprinzând corpuri de clădiri cu spaţii largi între ele. În ordine, din spre centru spre ieşirea din oraş, pe partea stângă a căii Aradului s-au ridicat:

- cazarma de cavalerie cezaro-crăiască sau imperială (în ultimul sfert al veacului al XIX-lea) de către firma Hirsch şi Bachrach având mai târziu numele de "cazarma Franz Iosif ";

- cazarma artileriştilor, ridicată între anii 1896-1899, pentru a adăposti personalul ce deservea patru baterii de artilerie; clădire în valoare de 1.043.800 coroane. Ea a fost construită de către firma Hartl-Donto şi Maşchevici din Subotiţa;

- cazarma cavaleriştilor, înălţată între 1897-1898, pentru a adăposti trei escadroane de cavalerie; construcţiile au costat doar 474.500 coroane iar arhitect a fost cunoscutul Sztarill Ferenc din Oradea.

La 4 octombrie 1898 a fost inaugurată impunătoarea *Şcoală regală de cadeţi,* de pe actuala stradă a Armatei Române, pe un teritoriu vast, de la parcul Nicolae Bălcescu până la pârâul Peţa de azi. La momentul respectiv era cea mai înaltă clădire din oraş cu cele trei etaje ale sale şi cu un parter supraînălţat. În anii primului război mondial, şcoala a căpătat un rol deosebit. Elevii din anii III şi IV au fost trimişi în lunile martie-aprilie 1919, când situaţia armatei ungare era disperată, pe frontul de la Ciucea şi de la Vaşcău să se opună unei eventuale înaintări ale armatei române. Aici a fost instalată şi comenduirea garnizoanei oraşului. Din această clădire a fost chemată de către forţele insurgente antibolşevice locale, armata română, în noaptea de 19/20 aprilie 1919, pentru a salva Oradea de armatele lui Kun Béla, care se apropiau de oraş. În perioada ce a urmat Dictatului de la Viena autorităţile maghiare au reînfiinţat şcoala de cadeţi care a funcţionat până în 1944.

În sfârşit, pe aceeaşi stradă ce ducea spre cimitirul oraşului, între anii 1899-1901 s-a ridicat cazarma destinată infanteriştilor. Ea cuprindea întregul corp de clădiri de la intersecţia străzii Armatei Române cu Bacăului, până la canalul Peţa (acolo unde se află în prezent şi Muzeul Militar). A fost sediul regimentului 37 infanterie al armatei austro-ungare.

Pentru instrucţie, în perioada premergătoare primului război mondial, s-a folosit în afară de terenul existent în perimetrul cazărmilor, poligonul de tragere de la Rontău. Aici a fost experimentată, la 25 februarie 1909, pentru prima oară la Oradea, mitraliera grea de tipul Schwarzlose, folosită în războiul anglo-bur dar mai ales în cel ruso-japonez. Regimentul orădean de infanterie a fost dotat cu două asfel de arme perfecţionate care, potrivit datelor oferite de presa vremii, era capabilă să realizeze între 400-600 împuşcături pe minut. Mitraliera era instalată pe un trepied, avea greutatea de 22 kg la care se adăugat: afetul - 18,5 kg şi scutul (blindajul) - 40 kg. Pentru deplasarea armei respective se folosea tracţiunea hipo. Alimentarea se făcea cu benzi de câte 250 cartuşe. Menţinerea unei temperaturi cât de cât constantă se făcea cu ajutorul unui răcitor cu apă.

Muzeul Militar din Oradea

CETATEA OLOSIG

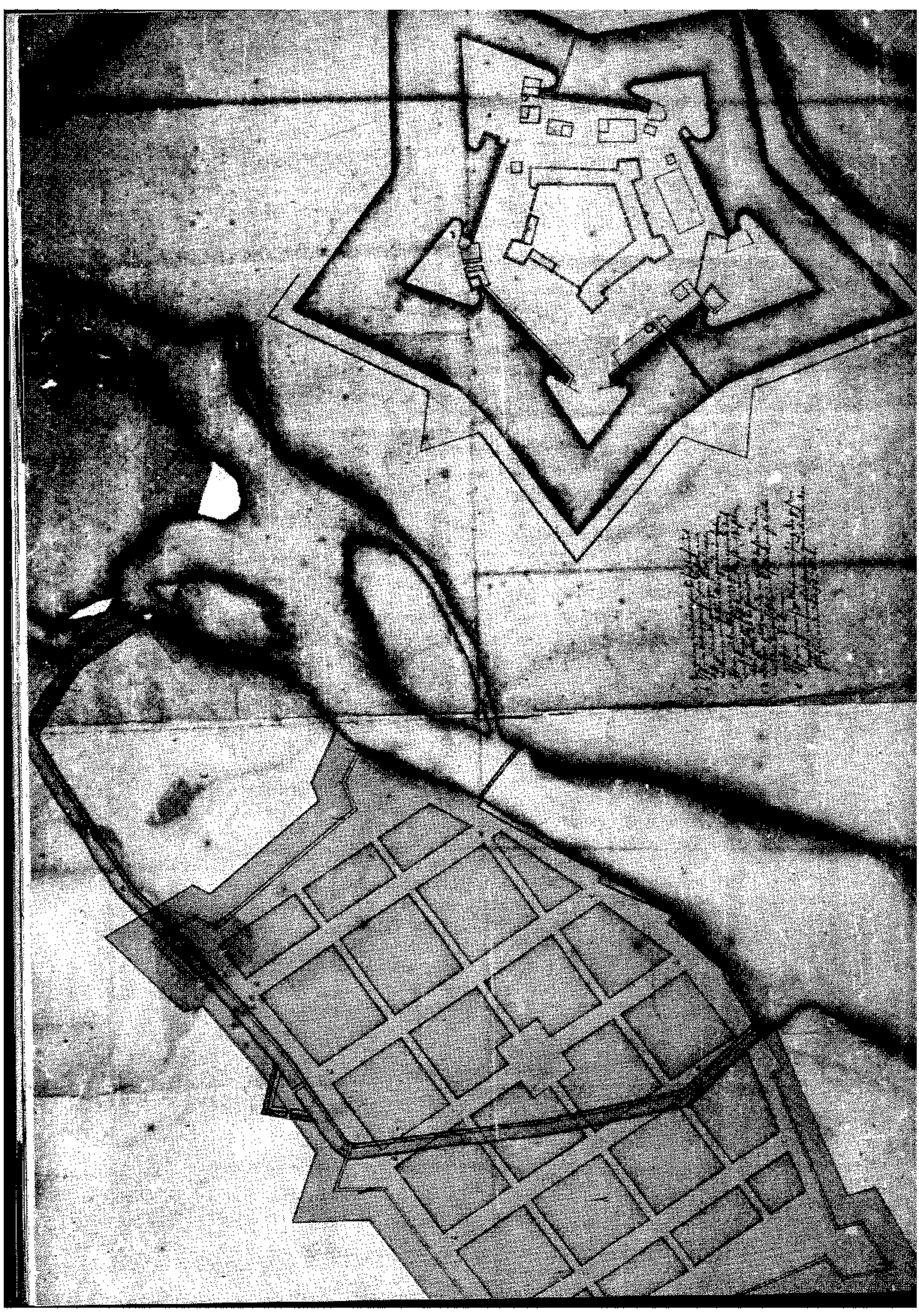
Un nume pe cale de dispariție, utilizat din ce în ce mai rar, se referă la unul din cartierele de odinioară ale orașului Oradea: *Olosig*. Etimologic, el indică un habitat italian sau, în orice caz, o populație latinofonă, tot așa ca și numele cartierului *Velența*, care evocă Veneția, orașul romantic al lagunelor. Sunt complet dispărute azi alte două nume de cartiere care ne amintesc de Italia: *Padua* și *Bologna*. Ele au existat până în pragul veacului al XVIII-lea când și-au schimbat numele ori s-au contopit cu alte cartiere mai mari. Dar însăși noțiunea de *cartier* în cazul Oradiei este o chestiune relativă. Ele au fost, în marea lor majoritate, adevărate orășele autonome, cu conduceri proprii, cu toate caracteristicile unor structuri medievale. Unificarea orășelelor, constituirea Oradiei în sensul modern al cuvântului, s-a realizat abia în 1850. Unul din cele mai importante "orașe" ale Oradiei a fost Olosigul. Constituit, se pare, pe la sfârșitul secolului al XII-lea (apare documentar prima oară la 1184 apoi la 1215 sub numele de *Villa Latinorum* , adică "Satul Latinilor"), el capătă un statut deosebit abia în timpul Pașalâcului otoman de Oradea (1660-1692), când guvernatorul acestei provincii turcești, numit *beglerbeg*, și-a ridicat aici o fastuoasă reședință. Acest statut s-a păstrat apoi și după instalarea, în 1692, a administrației austriece când episcopul romano-catolic și-a mutat sediul din cetatea Oradiei în palatul construit aici.

În Olosig a existat și o cetate, cea de a doua de pe teritoriul de azi al orașului. Ca întindere ea a fost mult mai mare decât cetatea propriu-zisă, bastionară. Este adevărat că, în timp, ea a avut o existență scurtă, probabil nici măcar trei decenii. Nu a prea lăsat urme deoarece a fost ridicată în sistemul *palancă*, deci confecționată numai din lemn și pământ. Între două rânduri de bârne înfipte în sol, legate prin împletitură de nuiele, se punea pământ amestecat cu lut și pleavă, care era apoi bine tasat, astfel că se obținea un perete foarte gros care, pe măsură ce timpul trecea, devenea tot mai puternic. Avantajul acestui tip de perete era că se putea repara ușor. De la distanță, el arăta ca unul din piatră, astfel că, pe vechile gravuri, este astăzi greu de stabilit din ce material a fost ridicat. Chiar și unul din bastioanele cetății pentagonale orădene, la sfârșitul secolului al XVI-lea , atunci când Joris Houfnagel a imortalizat peisajul orădean, era ridicat încă în sistemul palancă. Se și numea "bastionul de pământ", ulterior devenit "bastionul Bethlen", după numele celui ce s-a străduit să-l ridice din piatră și cărămidă, ca și pe celelalte patru. Acest sistem avea avantaje chiar comparativ cu cetățile de piatră sau, mai ales, față de cele de cărămidă, deoarece la asedii rezista mai bine bombardamentului cu ghiulele. Aceste bombardamente nu dislocau în cazul palăncii porțiuni întregi din zidul de incintă ci, eventual, pătrundeau în zid, fixându-se în locul respectiv. Un alt avantaj era că materialul necesar exista oriunde la îndemână, mai ales în zona de câmpie, scoțându-se îndeobște din imediata apropiere a viitorului zid, locul respectiv constituindu-se apoi în șanțul viitoarei cetăți.

Nu se cunosc prea multe despre palanca Olosig. Despre ea s-a păstrat o singură descriere și figurează pe două hărți contemporane ale Oradiei, se pare însă că, mai mult imaginare. Cea care este, totuși, mai apropiată de realitate, este înfățișată într-o gravură păstrată la Badisches General-Landesarchiv din Karlsruhe și coincide oarecum cu descrierea călătorului turc Evlia Celebi care a vizitat Oradea îndată după căderea ei, în 1660, în mâna turcilor. El a văzut atunci *Olosigul* ca pe un "oraș mare, care odinioară a fost foarte înfloritor". El avea un comandant aparte și ostași ai cetății. În total, aici rezidau 6 agale și 300 de soldați, desigur ieniceri. Întregul cartier (sau numai o parte) era înconjurat de ziduri puternice, cu excepția laturii din spre sud (spre Criș), unde era ocrotit de apele râului. Zidurile Olosigului erau flancate de șapte turnuri (sau bastioane), și erau prevăzute cu două porți, dintre care una se deschidea spre vest și se numea *Poarta Mare*, iar cealaltă, spre est, și purta numele de *Poarta Senkiöi* (adică a Șinteului, deoarece pe aici ieșea drumul ce ducea spre această cetate din Munții Plopișului și spre Piatra Craiului). Celebi amintește existența în Olosig a două cafenele, cinci prăvălii, un han, două școli, o geamie și trei moschei, de asemenea, grădini, livezi și vii. În Olosig își avea reședința, așa cum am văzut, pașa de Oradea. Ceea ce este foarte important: descrierea lui Evlia Celebi concordă cu schițele întocmite la sfârșitul secolului al XVII-lea de către arhitecții austrieci. Călătorul turc amintește un număr de șapte bastioane. Pe schița realizată de specialiștii militari topografi austrieci, sunt opt astfel de fortificații. Într-adevăr, pe latura spre Criș, lipsește zidul de incintă, apare în schimb clar podul care duce spre oraș și care trebuie să fi fost puțin mai spre vest de actualul pod de lângă hotelul "Dacia".

Cu informații despre palanca Olosig nu ne mai întâlnim apoi decât în timpul luptelor pentru cucerirea Oradiei de către imperiali, ea fiind prima care a trebuit să suporte șocul loviturii oștirilor austriece.

Existența cetății Olosig n-a mai fost o chestiune de durată căci după aceste ultime date, nu mai avem nici un fel de știre despre ea. Fortificațiile au fost distruse probabil chiar de către austrieci și apoi lăsate în paragină.

CERCUL CATOLIC

Actuala clădire de pe strada Moscovei nr. 5 a avut, în privința funcționalității ei, destinațiile cele mai diferite.

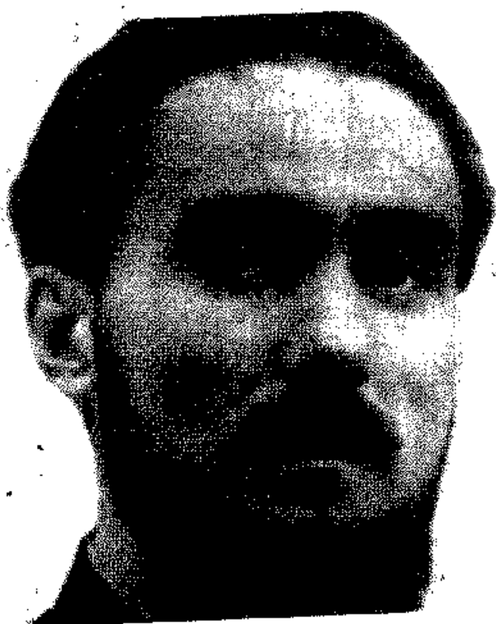
În 1896, la 16 aprilie, a luat ființă în Oradea *Cercul Catolic*, cu scopuri culturale, pentru credincioșii acestui cult care simțeau nevoia să se delecteze într-un mediu propriu. În același an, prin donația lui Jakobovits Dezsö s-a pus și baza unei biblioteci care, la scurtă vreme apoi, a ajuns să dispună de 2.000 de volume. Avea o sală festivă și una de biliard care s-au dovedit curând neîncăpătoare pentru publicul care se întrunea aici. Clădirea a avut la început un singur nivel și, după 1900, era una dintre cele mai modeste ca înfățișare, aproape pierzându-se în spatele impunătoarei clădiri a teatrului sau a sobrului dar elegantului claustru al călugărițelor ursuline din imediata vecinătate. În 1912 s-a inițiat construirea unei clădiri care să facă față atât din punct de vedere funcțional cât și estetic scopurilor instituției. Astfel, la 11 mai 1914, se inaugura actuala clădire, pe două nivele, dispunând pe fațadă de un rezalit central și o poartă monumentală, toate în stil eclectic, proiectate de arhitectul Sztarill Ferenc.

Noua clădire dispunea de o adevărată sală de teatru și conferințe. Tot aici se afla și redacția ziarului catolic *Tiszantúl* (în traducere aproximativă: *Câmpia Tisei*)

care se și tipărea aici, în tipografia "Sf.Ladislau". Gazeta care s-a autointitulat "cotidian politic" a apărut în perioada 25 decembrie 1894 și 22 martie 1919.

Poarta de intrare (reconstituire)

Gheorghe A. Petre

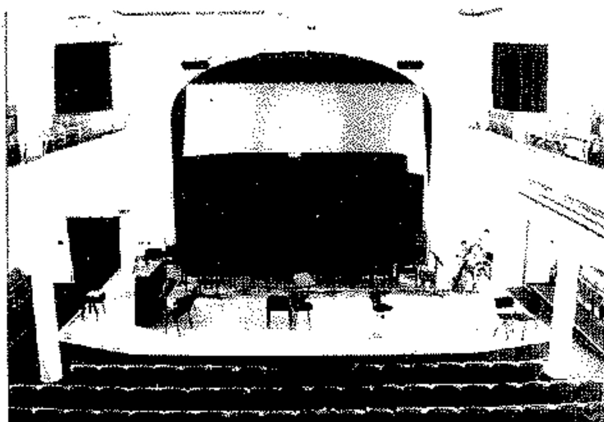
Încetarea apariţiei sale se datorează măsurilor luate de bolşevicii orădeni ai lui Kun Béla.

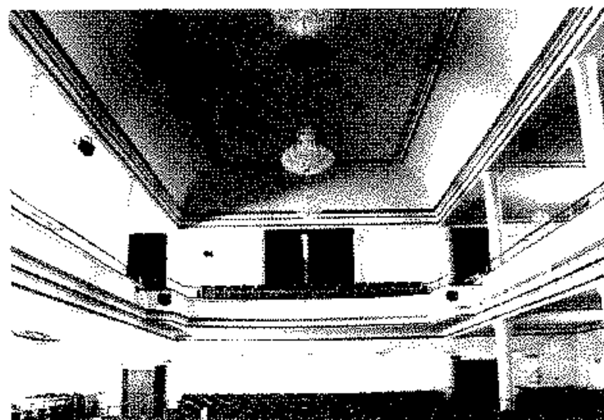
Având în vedere dispunerea clădirii în plin centrul oraşului, manifestările organizate aici s-au bucurat mereu de o numeroasă participare (concerte, baluri, matinee muzicale etc.). Spre exemplu aici au avut loc în luna aprilie 1917, în plin război, în organizarea Şcolii de muzică a lui Vomacska József, un concert de muzică de cameră în beneficiul orfanilor de război, concert la care au participat violonistul Petru Voicu şi pianista Anita Voilianu din Sibiu. Pianista a rămas în Oradea ca profesoară la şcoala de muzică.

O primă schimbare în destinaţia clădirii se produce după instaurarea dictaturii proletare a lui Kun Béla când, pe la începutul lunii aprilie 1919, devine sediul sindicatului muncitorilor constructori, unde cercul de propagandă socialistă îşi ţinea instruirile. Considerată pe. atunci ca o "citadelă a reacţionarismului clerical", clasa muncitoare a pus stăpânire cu mare plăcere pe ea distrugând-o în cea mai mare parte în nici două săptămâni, până la eliberarea Oradiei de către armatele române. După eliberare, câteva zile mai târziu, clădirea şi-a redobândit destinaţia iniţială. În 1923 aici îşi avea sediul şi redacţia revistei *Cele Trei Crişuri* (director-fondator Gheorghe Bacaloglu, redactor – şef Gheorghe A. Petre) şi care s-a mutat apoi în *Casa Naţională*. Înainte de primul război mondial, strada s-a numit Szilagyi Dezsö, iar în perioada interbelică, Principele Carol. În noiembrie 1931, aici a avut loc o serbare dedicată lui George Enescu, cu prilejul împlinirii vârstei de 50 de ani. A rostit cuvinte de admiraţie şi preţuire profesorul Eugeniu Speranţia de la Academia de Drept. Enescu a primit cu acest prilej diploma de cetăţean de

Detaliu de faţadă

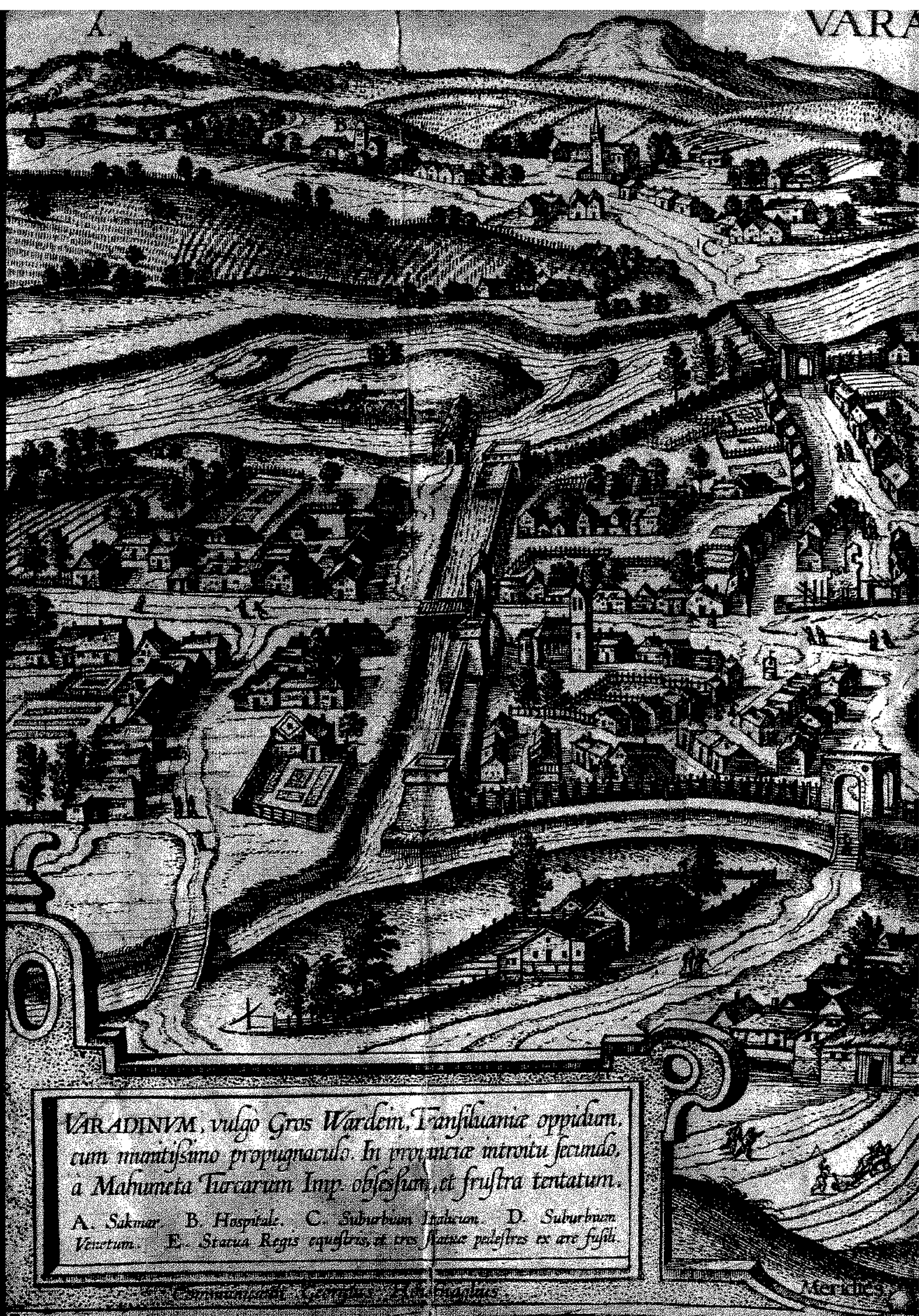
Noua sală a Filarmonicii de Stat

onoare al orașului Oradea.

În octombrie 1944, clădirea a devenit sediul comitetului local P.C.R. și al sindicatelor unite. Aici au rămas până în 1946, când acestea au fost mutate în clădirea Halei Comerciale din Piața Mare (actuala 1 Decembrie nr. 10, sediul Facultății de medicină a Universității orădene). Fostul sediu al Cercului Catolic a început să adăpostească Întreprinderea poligrafică de stat care a preluat o parte din mașinile tipografiei Sonnenfeld Adolf după naționalizare și care înainte își avusese sediul vizavi, la nr. 6 (a devenit apoi clubul mucitorilor poligrafi, azi clubul TEMPO).

Încăpătoarea sală de la Cercul Catolic s-a metamorfozat în cinematograful "Arta" până în anii 1980. Construidu-se noul sediu al Întreprinderii Poligrafice "Crișana" de pe Calea Aradului, clădirea a fost cedată Școlii Populare de Artă și Teatrului de Stat, care au moștenit astfel toate relele unei clădiri îmbătrânite și șubrezite.

În ultimii ani s-au efectuat cuvenitele lucrări de restaurare. Aici își au acum sediul Filarmonica orădeană și Ansamblul profesionist "Crișana" din cadrul acestei instituții, Ansamblul folcloric "Bihorul" al Casei de Cultură a Municipiului și Școala de arte "Francisc Hubic"

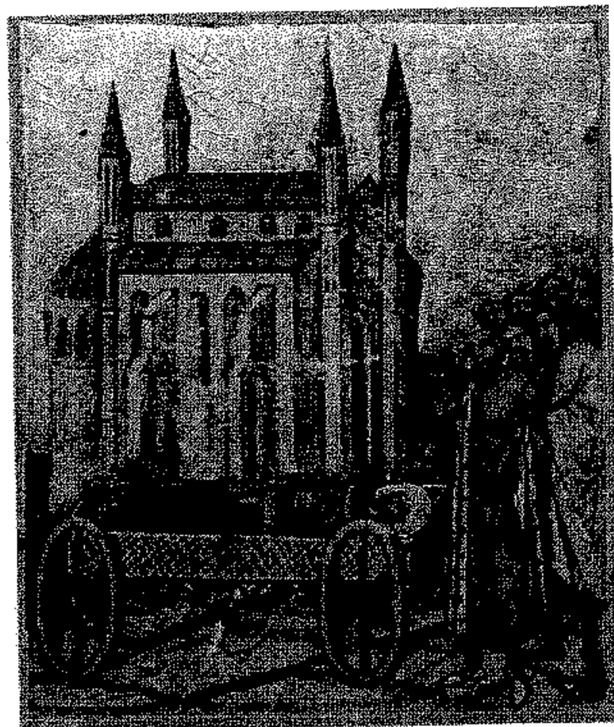

VARA
A.
B.
C.
VARADINVM, vulgo Gros Wardein, Transiluaniæ oppidum, cum munitissimo propugnaculo. In prouinciæ introitu secundo, a Mahumeta Turcarum Imp. obsessum, et frustra tentatum.
A. Sakmar. B. Hospitale. C. Suburbium Italicum. D. Suburbium Venetum. E. Statua Regis equestris, et tres statuæ pedestres ex ære fusili.

DINVM.
Septemtrio.
SERESKERES FLK
D
D

CETATEA ORADEA

Începuturile sigure ale unei fortificații pe teritoriul actual al orașului Oradea sunt legate de evenimentele anului 1241, atunci când, în fața iminentului atac tătaro-mongol, după informațiile canonicului Rogerius, martor ocular, au fost necesare reparații grabnice pentru refacerea unei părți a ei. Zidurile adăposteau pe atunci o catedrală cu hramul Sf. Fecioare Maria, un palat episcopal amplasat în partea de sud a catedralei și alte construcții mai mici aferente unui complex ecleziastic, în primul rând casele canonicilor. Tradiția, ca și unele izvoare narative mai târzii, atribuie întemeierea acestui complex regelui Ladislau al Ungariei (1077-1095). Că undeva, în perimetrul Oradiei, ar fi existat în secolul al X-lea o mică cetate de pământ, de la care s-ar fi atras apoi numele cetății: *Varad* (*var* însemnând în limba maghiară *cetate*, la care s-a adăugat apoi particula diminutivală *d*, împreună însemnând *cetățuie*) nu a fost dovedită până în prezent nici arheologic și nici documentar. S-a dovedit arheologic, în schimb, că întemeierea mănăstirii nu s-a făcut pe un loc vid de populație, că au ființat și înainte așezări pe viitoarea vatră a orașului.

Cea mai veche mențiune documentară a unei construcții în interiorul zidurilor o face un inventar al bunurilor din cetate, din 1598-1599, pomenindu-se cu acest prilej o capelă-turn "făcută de Sf. Ladislau". Ea se afla în partea de vest, în apropierea catedralei, în fața

Miniatură din Cronica pictată de la Viena înfățișând catedrala din cetate

Bustul-relicvar al regelui Ladislau I (sec. XVI)

casei provizorului (administratorul domeniului cetății), probabil o locuință-turn, inițial cu o capelă la parter. *Cronica pictată de la Viena*, în două din miniaturile sale înfățișează construirea catedralei (cronica a fost realizată în 1368). Prima dintre miniaturi prezintă momentul construcției în prezența ctitorului, iar cea de a doua, catedrala în forma ei finală. Cele două imagini sunt însă contradictorii, căci în primul caz este vorba, în mod evident, de o biserică sală cu absidă poligonală, prevăzută cu contraforți, iar în cel de-al doilea, de o bazilică cu trei nave. Și într-unul și în celălalt caz, bisericile sunt în stilul gotic, caracteristic nu epocii în care a trăit Ladislau I ci perioadei în care a fost redactată și ilustrată cronica.

Cele mai vechi săpături arheologice efectuate în cetate nu au fost nici ele relevante. Construirea sigură a unei biserici gotice s-a început abia în 1342, fiind încheiată în perioada episcopatului lui Demetrius (1345-1372), perioadă când s-a realizat și amintita cronică și ilustrația ei. Dar această biserică trebuie să fie, cronologic, a treia. Prima a fost ridicată probabil în timpul lui Ladislau, a doua a fost terminată pe la 1192 și inaugurată cu ocazia sanctificării sale, iar cea de a treia, înfățișată în *Cronica pictată de la Viena* este ultima. Ea a avut peste 72 metri lungime.

Cea mai veche descoperire arheologică din cetate se pare că este cea din 1755 când, cu ocazia săpării unui puț, soldații imperiali ai marchizului Canon de Ville au descoperit mormântul reginei Maria, soția lui Sigismund de Luxemburg, moartă în anul bătăliei de la Rovine, din Țara Românească. Episcopului Demetrius i se datorează și completarea peisajului interior al cetății cu statuile a trei regi, statui executate între 1360 și 1370 de către frații Martin și Gheorghe din Cluj. Ei revin în 1390 când realizează, în bronz, statuia ecvestră a regelui Ladislau. În catedrala din cetate au fost înmormântați și cei doi episcopi reprezentativi pentru cultura renascentistă orădeană: Andrea Scolari (1426) și Thurzó Zsigmond (1512), ale căror lespezi funerare se află în prezent în catedrala romano-catolică din Olosig.

Imaginea cetății s-a păstrat relativ veridic în descrieri contemporane și în stampe, cea mai veche, din 1598, aparținând lui Joris Hoefnagel care, în general, confirmă pe cea a lui Cesare Porta, realizată mai târziu, cu o mai mare precizie. Sunt, de fapt, singurele imagini care prezintă în interiorul cetății bastionare existente la acea dată, vechea, prima fortificație, care nu fusese încă demolată și înlocuită de castelul interior. Deci, noua cetate, cea pentagonală, s-a ridicat învăluind, îmbrăcând, vechea cetate. Aceasta deoarece nici edificiile interioare dar nici așezările din jur nu puteau rămâne fără un loc de apărare și refugiu. Vechea cetate avea intrarea spre sud, acolo unde s-a construit apoi bastionul *Crăișorul*. După intrarea în vechea cetate, primul spațiu era curtea palatului episcopal, clădirea în care rezida episcopul fiind situată în dreapta porții, încadrată în zid. Această clădire a suferit și ea numeroase reconstrucții de-a lungul timpului. În palatul episcopal a locuit o perioadă regina Isabella, soția lui Ioan Zapolya (1558). Aici s-a semnat, la 24 februarie 1534, tratatul dintre Austria și Ungaria, care consfințea pentru prima oară într-un document internațional separarea Transilvaniei de regatul feudal ungar. În palatul episcopal s-a născut Sigismund Bathori, viitorul, nestatornic principe al Ardealului. Străbătând curtea acestui palat, de proporții mai reduse, se ajungea la o altă poartă, mai mică, ce dădea în curtea mare unde se afla catedrala și celelalte construcții adiacente.

Până la mijlocul veacului al XVI-lea, vechea cetate, de formă neregulată, ușor ovală, așezată într-un perimetru inundabil, mlăștinos, alimentat de apele Crișului și ale pârâului Peța, făcea parte din categoria cetăților de baltă, întâlnite îndeobște în zona de câmpie.

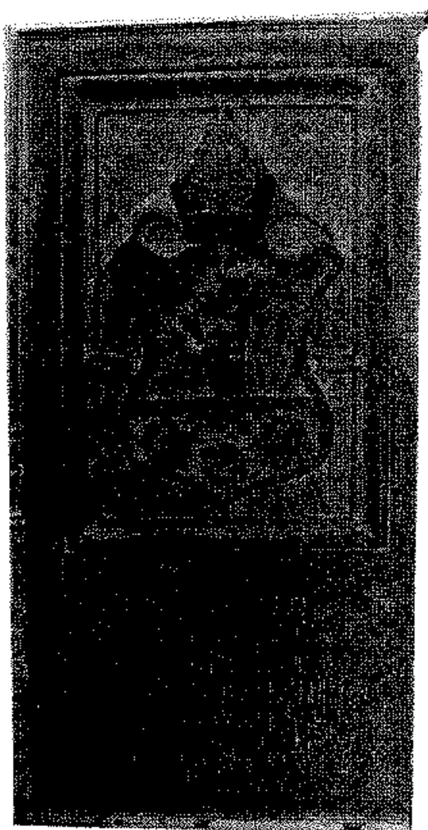
Dar necesitatea unei cetăți puternice la Oradea s-a pus în mod acut abia la mijlocul secolului amintit mai sus când, după bătălia de la Mohács (1526) și constituirea pașalâcului de Buda (1540), pericolul otoman a ajuns în imediata vecinătate, la vest de oraș. La suma pericolelor s-a mai adăugat, în 1552, constituirea pașalâcului de Timișoara care, curând, a ajuns să se întindă până la Crișul Negru. Pentru constituirea unor fortificații care să facă față cerințelor

sistemului de purtare a războiului, mai marii Principatului Transilvaniei au consultat și au angajat meșteri și arhitecți militari italieni, cei mai pricepuți în asemenea construcții la vremea respectivă. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea se edifică cetățile de la Carei și Săcuieni (1595), după modelul celei patrulatere, cu patru bastioane la colțuri, conceput de Giovan Battista Belluci (mort la 1554).

Lui Domenico da Bologna îi este atribuit tipul de cetate pentagonală cu bastioane pe colțuri și, se știe, acest arhitect a frecventat curtea episcopului orădean Martinuzzi. De aceea planul cetății de la Oradea este considerat că îi aparține în exclusivitate acestuia. Pe la începutul lui iunie 1565 poposește la Oradea, Giovan Andrea Gromo. El afirmă despre cetate că "este de formă aproape ovală dar fără flancuri de vreo ispravă". Îndată după aceasta începe activitatea.

Prima mențiune în legătură cu lucrul la cetate o avem din 1569. În acest an se încheie construirea bastionului dinspre sud, Crăișorul, cel din fața porții cetății vechi. Numele lui evocă pe cel ce l-a patronat: principele Ioan Sigismund, fiul regelui Ioan Zapolya. În decembrie 1569 el era la Oradea și, probabil, acum se va fi definitivat planul de reconstrucție al cetății. Dieta Transilvaniei, care s-a ocupat permanent de problemele materiale și umane ale edificării, întrunită la Mediaș, în ianuarie 1570, fixează contribuția bănească necesară. În aprilie 1570 pietrarii din Sibiu lucrau deja la Oradea iar în mai, dieta de la Turda, stabilea noi sume de bani în acest scop. În martie 1571 a murit Ioan Sigismund iar scaunul țării a fost preluat de fostul căpitan al cetății Oradea, Ștefan Bathori. De acum inițiativa acestuia este tot mai evidentă, cetatea fiind o preocupare permanentă a sa de care nu va uita nici atunci când va ocupa tronul Poloniei. Doi ani lucrările au fost întrerupte din cauza ciumei care a făcut ravagii la Oradea (1585 - vara lui 1587), apoi lucrările au continuat. În *Registrele de socoteli ale orașului Cluj* figurează numeroase însemnări cu privire la trecerea unor lucrători din diferite localități ale Transilvaniei, în drum spre Oradea.

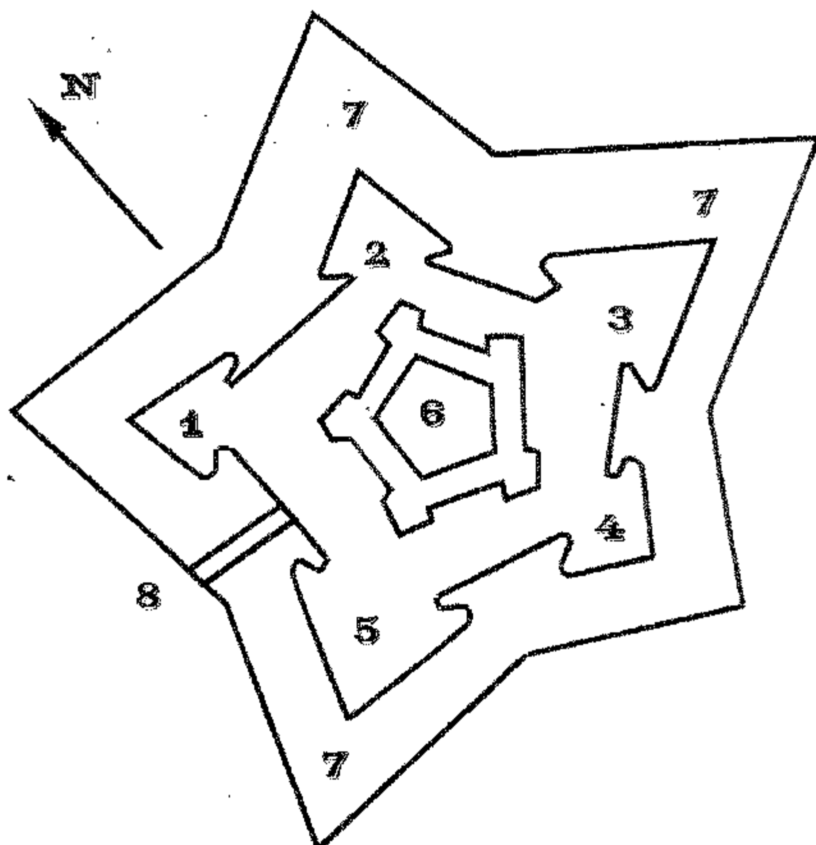

Lespezile funerare ale lui Andrea Scolari (sus) și Thurzó Zsigmond (jos)

La elaborarea detaliilor privind construcția cetății au contribuit mai mulți arhitecți italieni și constructori locali. Unul dintre italieni a fost și arhitectul Ottavio Baldigara. Ștefan Bathori, rege al Poloniei (1576 - 1586), cu gândul la importanța cetății din vestul Ardealului, l-a trimis pe arhitectul colonel Domenico da Camerino (1582), să urmărească dacă lucrările sunt executate în mod corespunzător și să le continue. La 25 august 1582 acesta era deja la Oradea. Urmele sale dispar pentru ca, în 1583, Baldigara să fie din nou la Oradea, în suita vestitului diplomat pontifical Antonio Possevino care a trimis o amplă descriere a situației fortificațiilor de aici. Lui Ridolfini îi poate fi atribuit bastionul *Aurit*, pentru că anul de construcție și terminare al lui (1583) coincide cu prezența fie chiar și temporară a italianului la Oradea. Numele bastionului provine de la stema familiei Bathori, dispusă pe frontispiciul acestuia.

Informarea făcută de Baldigara cu privire la stadiul de ridicare al cetății conținea instrucțiuni cu privire la continuarea lucrărilor care s-au efectuat apoi sub îndrumarea lui Simone Genga (1588, cu întreruperi, până în 1592), sub cele ale generalului Achille Tarducci da Corinaldo (1595), fără să fie însă terminate. În toamna lui 1598, noua cetate primește botezul focului, face față cu succes unui asediu otoman, apărătorii fiind conduși în interior și de către arhitectul militar,

Planul cetății și dispunerea bastioanelor

1. **Bastionul Ciunt**
2. **Bastionul Aurit**
3. **Bastionul Roșu**
4. **Bastionul Crăișorul**
5. **Bastionul Bethlen**
6. **Cetatea Interioară (Castelul)**
7. **Șanțul cetății**
8. **Intrarea principală**

contele Giovanni Marco Isolano da Bologna, un general renumit. Maleficul Giorgio Basta, comandantul trupelor imperiale din Transilvania, a inspectat cetatea Oradea scriind împăratului sub a cărui autoritate ajunsese Crișana, după 1598, solicitând acestuia să refacă imperfecțiunile acestei fortificații *"pentru că nu are nimic bun în ea decât forma"*. El consideră că nu poate fi apărată nici în fața ardelenilor și nici a turcilor și, de aceea, considera că ar fi bine dacă ar fi lăsată în ruină și distrusă.

Observațiile lui Basta converg cu cele ale lui Antonio Possevino, cu două decenii mai înainte. Acesta într-o scrisoare către cardinalul Galli, în octombrie 1583, menționează prezența unui arhitect al împăratului la Oradea, care a observat unele erori în construcția cetății. Încă în 1581, atunci când Stefan Bathory îl trimitea pe Domenico Ridolfini, îi recomanda să constate dacă intențiile arhitectului defunct au fost bune sau nu. Temerea sa era explicabilă, deoarece chiar și sfetnicii săi îl informau, la 22 decembrie 1583, că ceea ce unul din arhitecți zidește, celălalt dărâmă, astfel încât cetatea nu v-a fi terminată niciodată.

"Consiliul de trei" al Transilvaniei a fost și el nemulțumit de activitatea lui Domenico Ridolfini, în schimb, față de Baldigara a avut numai cuvinte de laudă și l-a copleșit cu daruri, pe măsura laborioasei sale activități.

La 11-12 decembrie 1600 sub cetate a poposit Mihai Viteazul în drum spre Viena, fiind bine primit de către notabilitățile orașului Oradea.

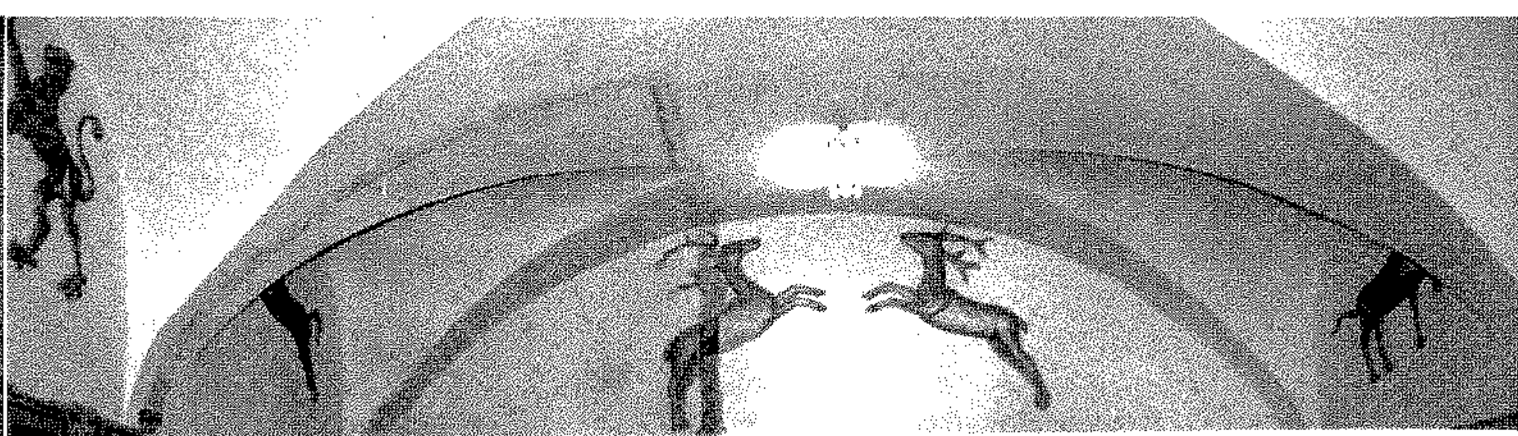
Construirea cetății a continuat. După ce, în pragul veacului XVII-lea, a lucrat aici arhitectul militar elvețian Maurizio Veniero, în timpul principelui Gabriel Bethlen (1613-1629) sunt refăcute, cu ajutorul materialelor provenite din demolarea bisericii din cetate, două bastioane - cel *al Porții* și *Crăișorul*. Primul dintre ele, numit și bastionul de Pământ, a rămas în memoria posterității sub numele de bastionul *Bethlen* nu numai pentru că a fost zidit de el, ci și pentru inscripția omagială de pe frontispiciu, dedicată principelui. Pe bastionul *Crăișorul* s-a fixat, gravat în piatră, orizontal și vertical, anul încheierii lucrărilor: 1618. Este momentul când edificarea cetății exterioare poate fi considerată ca terminată. În concluzie, principalele etape ale construirii cetății sunt următoarele:

-în timpul lui Ioan Sigismund, bastionul *Crăișorul* (1569-1570) și, probabil, o parte din bastionul Ciunt;

-în timpul lui Ștefan, Cristofor și Sigismund Bathory s-a continuat ridicarea bastionului *Ciunt*, s-au construit bastionul *Aurit* (1572), bastionul *Roșu* (1584), s-a ridicat, în sistemul palancă, bastionul *de Pământ* sau *al Porții*;

-în timpul lui Gabriel Bethlen, bastionul *de Pământ* sau *al Porții* este reconstruit din cărămidă, devenind bastionul *Bethlen* și se încheie refacerea bastionului *Crăișorul* (1618);

-în timpul principelui Transilvaniei Gheorghe Rakóczi I (1630-1648) se lărgește și se adâncește șanțul care înconjura cetatea, astfel încât fundul său a fost coborât sub nivelul Crișului Repede; se pietruiește contraescarpa; se realizează restaurarea bastionului *Ciunt* și ridicarea lui cu un stânjen și jumătate; se construiește curtina de

Ornamente interioare (secolul al XVII-lea)

piatră până la bastionul *Aurit*; se înalță bastionul *Crăişorul*; se face curtina de piatră până la bastionul *Bethlen*; se edifică turnul cu clopot de deasupra porții mari.

Cetatea exterioară era dublată în interior de un castel în formă pentagonală, având toate laturile paralele cu zidurile cetății exterioare. Castelul a fost ridicat între anii 1618-1650, cu intrări pe fiecare latură. Din secolul al XVIII-lea datează cele două intrări boltite, pe latura de vest şi pe cea de nord-est. Acest castel a înlocuit atât palatul episcopal cât şi celelalte construcții aparținând fortificației vechi şi a fost executat de Giacomo Resti, arhitectul lui Gabriel Bethlen. Aici se aflau şi încăperile cele mai importante, unde erau găzduiți principii Transilvaniei (în colțul de sud-vest al clădirii, în dreptul bastionului *Roşu*). Palatul interior a suferit cel mai mult în cursul asediilor, fiind - prin înălțimea sa - expus direct tirului artileriei.

Având în vedere toate aceste eforturi pe care Transilvania le-a făcut pentru ridicarea fortificației orădene, este pe deplin justificată aprecierea făcută de Gabriel Bethlen, în noiembrie 1613, cu privire la statutul ei: *"Nu are nici un fel de drept la acea cetate a Oradiei nici măria sa împăratul - german - şi nici Ungaria, fiind cetate zidită din banii Ardealului, din dări, iar fără drept să ceri ce îi al altuia, este împotriva dreptății lui Dumnezeu şi a celei pământeşti, fiind datori şi noi cu credință să păzim hotarele țării noastre, Transilvania".*

Față de aspectul ei din veacul al XVII-lea, cetatea nu a suferit modificări esențiale. În secolul următor, schimbări importante s-au făcut doar la cetatea interioară. S-a construit biserica actuală şi a fost refăcut şirul de arcade dinspre curte. În 1692, pentru militarii austrieci, s-a ridicat în incintă o fabrică de pâine care a funcționat până prin 1994. Pe la 1881 a fost demolat palatul zidit în timpul lui Gabriel Bethlen (aripa de vest a castelului), cea mai deplorabilă distrugere la care a putut fi supusă cetatea. Din veacul al XVIII-lea autoritățile militare austriece au folosit fortificația ca sediu al garnizoanei, cazarmă şi închisoare.

În 1913, municipalitatea a hotărât demolarea completă a întregii construcții care stânjenea dezvoltarea urbanistică a oraşului. Primul război mondial a împiedicat punerea în aplicare a intenției.

Paginile de glorie ca şi cele de dezastru din istoria oraşului Oradea se pierd, se uită, odată cu distrugerea cetății. Cele mai importante momente din existența ei sunt asediile, probele de foc la care a fost supusă. Să le rememorăm căci ele reprezintă crâmpeie de istorie națională şi central-europeană din care s-au plămădit realitățile de mai târziu.

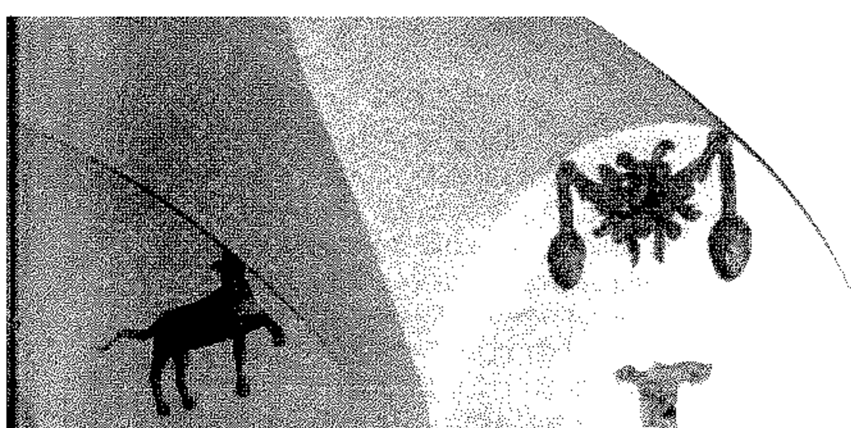
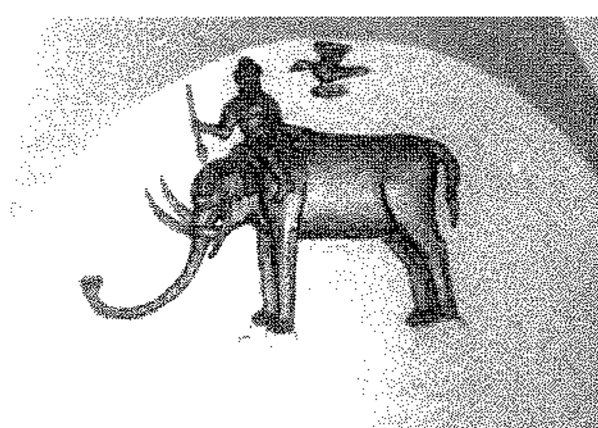
1. 1241: "oamenii cerului veşnic albastru"

Anul 1241 a rămas peste secole o amintire tragică în istoria Oradiei. În numai câteva zile, unul dintre cele mai înfloritoare oraşe ale Europei centrale a fost distrus, locuitorii săi, în cea mai mare parte, măcelăriți de o forță militară nomadă extraodinară ca putere, în comparație cu civilizațiile sedentare asupra cărora a lovit. O jumătate de continent a asistat cu groază şi neputință la propria sa desființare venită din partea unui popor care se considera reprezentantul pe pământ al unei monarhii cosmice. Hanul tătarilor emitea peste tot porunci scrise suveranilor începând de fiecare dată textul cu aceeaşi formulă: "În puterea cerului veşnic albastru, noi, hanul oceanic al marelui popor întreg, porunca noastră". După ce au supus marile state ale Asiei, până la Oceanul Pacific, apoi Rusia, Polonia, Ungaria, după ce au călcat în copitele cailor teritoriul Moldovei şi Munteniei, în aprilie 1241, au lovit şi asupra oraşului Oradea şi aşezărilor Bihorului.

Nu era prima dată când năvălitorii nomazi devastau Bihorul. Ultima oară în 1068 şi 1091, cumanii şi pecenegii au trecut prin foc şi sabie firavele aşezări umane din această zonă. Niciodată pierderile de vieți omeneşti n-au fost mari la sate căci acestea, aşezate prin luminişurile pădurilor seculare sau pe movilele fertile din mijlocul mlaştinilor din zona de câmpie, au fost mai ocrotite.

În 1241, Oradea era o mică sumă de târguri înfloritoare aşezate pe cele două maluri ale Crişului

Repede, într-o zonă ocrotită de vâne de apă, în centru cu o mănăstire având hramul Sf. Fecioare Maria. Era sediul unui episcopat romano-catolic cu întinse domenii, dispunând de o oaste proprie (*banderie*), recrutată în tot cursul Evului Mediu mai ales din rândul cnezilor și voievozilor români din ținuturile învecinate. Mănăstirea fortificată (cetatea de mai târziu) la 1241 nu era prea bine întreținută. În ultimele săptămâni înainte de dezastru au trebuit refăcute turnurile sale din lemn și zidurile de incintă.

Detalii cu privire la evenimentele petrecute aici ne oferă călugărul italian *Rogero di Puglia* (*Rogerius*, pe numele său latinizat) care, în 1244, a scris un poem, *Carmen miserabile* (Cântec de jale). Era născut pe la începutul secolului al XIII-lea la Torre Magiore, în Apulia. Numele său indică o probabilă origine normandă sau anglo-saxonă. A venit în Ungaria în calitate de preot de curte al cardinalului Giovanni Toletano apoi, frecvent, în solii la curtea regilor de la Buda. I-a plăcut mult Oradea și a obținut aici funcția de arhidiacon. Surprins de tătari în 1241 la Oradea, a căzut rob în mâna lor, fiind dus spre sud, reușind să scape în cele din urmă prin mlaștinile de lângă orașul german *Pons Thomae* (Podul lui Toma, Tămașda de azi).

Ce aflăm de la Rogerius? Oamenii hanului Kadan au ajuns la marginile orașului în care se retrăsese foarte multă lume venită din toată regiunea să-și afle ocrotire sub zidurile mănăstirii. Atacul s-a efectuat oarecum prin surprindere, iar locuitorii din oraș, uciși fără milă. Cetatea n-a fost însă supusă asediului, tătarii, obișnuiți cu luptele călare, în câmp deschis, nu aveau în acel moment mijloace tehnice de luptă, necesare asedierii unei cetăți. După două zile s-au retras. Locuitorii au părăsit fortificația și au început să-și refacă sălașurile. În zorii unei dimineți, însă, tătarii s-au întors brusc și au reocupat orașul. Foarte multe femei, bătrâni și copii s-au adăpostit din nou în cetate, în catedrala zidită din piatră. Tătarii, dispunând de această dată de "mașini" de asediu – baliste, catapulte – au pătruns în interiorul fortificației. A urmat un măcel îngrozitor, apoi jefuirea tuturor odoarelor catedralei și distrugerea cetății. Prădarea orașului a continuat până când, din pricina sutelor de cadavre, tătarii înșiși n-au mai putut suporta aerul infestat și s-au retras. Cu această ocazie s-au distrus și arhivele care păstrau cele mai vechi documente ale Oradiei.

Era primul dintre numeroasele atacuri asupra orașului. Ele vor urma în veacurile următoare constant, ca niște cataclisme, rânduite parcă anume pentru a curma momentele de prosperitate ale celor câteva târguri reunite sub genericul de *Oradea*.

2. 1474 – primul atac turcesc asupra orașului

La sfârșitul veacului al XIV-lea un nou pericol a început să amenințe Europa: turcii otomani. După ce au cucerit toată Peninsula Balcanică supunând în șir statele și popoarele de aici, au trecut și la nordul Dunării. Înfrânți la Rovine de Mircea cel Bătrân (1394), ei au revenit mereu, organizând incursiuni până pe teritoriul Transilvaniei. Respinși prin eroismul, singular în această zonă, a lui Iancu de Hunedoara la mijlocul veacului al XV-lea, ei n-au abandonat ideea de a ataca permanent, chiar dacă nu pentru a stăpâni efectiv teritoriul, ci numai pentru a prăda. Aveau în acest scop, pe lângă unitățile de elită ale ienicerilor și spahiilor, pe cele ale *akângiilor*, escadroane de cavalerie specializate în atacuri fulgerătoare. Ei nu primeau soldă, ci erau răsplătiți prin mărinimia sultanului, care le acorda dreptul de a-și păstra toată prada pe care o dobândeau.

Teritoriu otoman în veacul al XV-lea, Serbia avea o vestită cetate, acum în mâna noilor cuceritori: Smederevo (Semendria). Pașa Ali Oglu Malcovici, un renegat sârb, om deosebit de ambițios, vestit prin incursiunile sale în teritoriile creștine din jur, comandant al cetății și a teritoriilor din jur, și-a îndreptat atenția asupra vestitului oraș de pe malul Crișului Repede.

Ambiția sa a fost să organizeze cu akângii săi un atac fulger, cu toate că distanța pe care o avea de străbătut în teritoriul necunoscut al unei țări creștine era, chiar dacă socotim în linie dreaptă, nu mai puțin de 270 km! Profitând de absența regelui Matei Corvin, ocupat cu expediții militare în afara țării, atacul a fost efectuat iarna, atunci când, de obicei, turcii evitau expediții de anvergură. Se conta pe efectul de surpriză și calculele au fost bine făcute. Din acest punct de vedere existau foarte multe asemănări cu atacul tătarilor din anul 1241.

O istorie contemporană, *Chronicon Dubnicense*

menționează evenimentul, fără să precizeze efectivele atacatorilor:

"Așadară, în timpul acestui rege Matei, după întâmplări felurite și nefericite, a venit asupra acestei țări și următoarea nenorocire vrednică de plâns. Câtă vreme adecă regele acesta pustia regatul Poloniei, față de care se purta cu atâta dușmănie încât nu îi mai rămânea timp să cugete la binele și folosul țării sale, Ungaria însăși parcă ar fi fost văduvită de Principele său, își trăia zilele tihnite în pace și tăcere. Dintr-o dată însă turcii, acești prea înfricoșători dușmani ai creștinătății, explorând o parte a țării și trecând pe neobservate Dunărea și Mureșul, a doua zi după sărbătoarea Sfintei Dorothea, în anul 1474 (7 februarie – n.n.), înainte de revărsatul zorilor, năvălind în curs repede și pe furiș în cetatea foarte bogată a Orăzii, care era plină de cetățeni și comori, încât abia s-ar putea găsi pereche între celelalte cetăți ale țării, o prădară cu totul și prinzând atât din ea cât și din ținuturile învecinate foarte mulți nobili, fruntași, cetățeni și locuitori ai acestui pământ și prea vestite fecioare și femei, fără să țină seama de sex, pe cei prinși i-au dus fără milă în captivitate perpetuă... De bună seamă, după alungarea tătarilor din această țară, nici o putere, nici o stăpânire nu și-a mai bătut joc de tine (este vorba despre Ungaria –n.n.) în felul acesta, nici nu ți-a mai pricinuit pagube așa de mari, ca cele primite acum, în chip așa de mizerabil". (I.Lupaș, "*Chronicon Dubnicense*" despre *Ștefan cel Mare*, în: *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol.IV, Sibiu, 1943, p.6-7).

Unii cercetători au emis ipoteza că atacul ar fi avut loc un an mai târziu, deci în februarie 1475, numai așa explicându-se campania antiotomană a lui Matei Corvin din vara anului respectiv. Că susținătorii acestei datări nu au dreptate, este dovedit de privilegiul acordat orădenilor de vestitul rege, la 16 aprilie 1474. Acesta la cererea locuitorilor din orășelele Olosig, Sf.Laurențiu și Velența și la îndemnul mai marilor săi sfătuitori, a hotărât scutirea negustorilor din aceste orașe de plata *tricesimei* (taxă luată după mărfurile introduse în târg), pe tot teritoriul Ungariei, din toate produsele. Era o palidă consolare pentru marele dezastru de la acel început de februarie 1474.

3. 1556 – 1557: ardelenii, unii împotriva altora

Veacul al XVI-lea a debutat ca o catastrofă militară ce a marcat profund destinele Europei centrale. În august 1526, armatele Ungariei au fost învinse pe câmpia de la Mohács de puternicele forțe otomane comandate de însuși sultanul Soliman. Pe câmpul de bătaie a rămas atunci toată floarea nobilimii ungare, în frunte cu regele Ludovic. N-au trebuit să treacă nici două decenii și imperiul otoman punea stăpânire pe cea mai mare parte a Ungariei (1540). Voievodatul Transilvaniei se declara principat independent câțiva ani mai târziu, iar casa imperială de Habsburg punea stăpânire pe nordul

Vedere a cetății cu bastionul Bethlen în prim plan

Ungariei. Pentru Banat, Crișana și Maramureș au început disputele între cele două mari puteri ajunse să fie acum vecine: Austria și Turcia. În 1552, Timișoara cade sub loviturile osmanlâilor, întemeindu-se pașalâcul cu reședința în cetatea de pe malul Begăi. Maramureșul, împreună cu părțile sătmărene, ajunge în mâna habsburgilor. La fel și Crișana, în intervalul 1552-1557.

Dar miza cea mare era Transilvania, unde regina Izabella, văduva lui Ioan Zápolya, emitea pretenții asupra tronului, căutând sprijin când la habsburgi, când la Înalta Poartă. În fața alternativei - Austria sau Transilvania - fruntașii orașului Oradea au hotărât să treacă cu întregul comitat al Bihorului la Principatul Transilvaniei. Dar cetatea era în mâna imperialilor și, astfel, războiul a devenit inevitabil. Mai ales că arhiducele Ferdinand al Austriei a numit la Oradea în locul lui Martinuzzi un alt episcop catolic intransigent, pe Zabardy Mátyás, un militar, înverșunat adversar al transilvănenilor. În fruntea acestora se aflau reprezentanți ai noii Reforme, protestante, anticatolice, care s-a generalizat în părțile vestice ale Transilvaniei după 1554.

Dieta Transilvaniei independente, întrunită în ianuarie 1556 a cerut tuturor orașelor țării depunerea jurământului de atașament față de Principat. Oradea, prin reprezentantul ei, episcopul catolic, ce era și căpitan al cetății, a refuzat. Era firesc ca acest gest să fie urmat de represalii. În 1556 a început pregătirea războiului.

Cetatea era încă cea de pe vremea atacului tătar, cu câteva mici îmbunătățiri legate în special de necesitatea de a contracara apariția armelor de foc, a tunurilor mai ales.

În fața pericolului iminent, locuitorii s-au retras din oraș căutându-și adăpost fie în zonele mai îndepărtate, fie în cetate. Curând oștile lui Varkocs Tamás, adeptul transilvănenilor, au apărut sub oraș cucerindu-l fără probleme deosebite căci nu existau aici nici un fel de fortificații. Deși nu dispuneau de o oaste numeroasă, căci ardelenii erau ocupați în altă parte și nu îi puteau ajuta, le-a fost de un real folos faptul că Varkocs fusese înainte căpitan al cetății și cunoștea bine toate slăbiciunile fortificației. Atacul a fost îndreptat asupra punctului cel mai vulnerabil, acolo unde s-a ridicat mai târziu bastionul *Crăișorul*. Cu toate că apărătorii cetății au dat dovadă de mult sacrificiu, moartea, la 12 august, a episcopului aflat în primele linii, a prelungit durata asediului.

Ferdinand de Habsburg a numit ca episcop de Oradea, la recomandarea lui Nicolae Olahus, pe Forgách Ferenc. Cum acesta nu era un om al armelor ci mai mult al literelor, alături de el a fost trimis să îndeplinească funcția de comite suprem de Bihor și căpitan al cetății Oradea, fratele acestuia, Simon. Noul căpitan a sosit însă fără oaste, iar în cursul întregii toamne a anului 1556, asediații n-au reușit să obțină nici un fel de ajutor. În schimb, Isabella, readusă pe tronul Transilvaniei de oștile Țării Românești, comandată de vornicul Socol și cea a Moldovei, de hatmanul Moțoc (care era la Cluj la 22 octombrie), a început să ajute pe asediatori dispunând trimiterea de trupe, iar pe perioada de iarnă a organizat o blocadă. Dezertările din rândurile mercenarilor neplătiți care apărau cetatea, scăderea proviziilor, atitudinea pasivă a lui Ferdinand, au grăbit deznodământul. La 10 aprilie 1557, cetatea a capitulat.

Asediul, care a durat circa nouă luni, a marcat definitiv integrarea Oradiei în Principatul Transilvaniei, devenind prin poziția ei geografică o *cetate de margine*, cea mai importantă în sistemul defensiv al țării.

Din punct de vedere social-economic, Bihorul cunoștea o adevărată revoluție. Prin triumful Reformei protestante se desființa Episcopia romano-catolică orădeană, cu toate instituțiile sale, bunurile acesteia fiind secularizate. Uriașele moșii au ajuns în mâna fiscului transilvănean care le-a folosit pentru dotarea și refacerea cetății. Ea devenea acum un punct militar de o deosebită importanță, în imediata vecinătate a imperiului otoman (pașalâcul de Timișoara și sangeacul de Szolnok), precum și a celui habsburgic, care, în nord, ajungea până pe aliniamentul cetăților Carei și Tășnad.

4. Asediul din 1598

Îndată după evenimentele din 1556-1557, având în vedere înăsprirea raporturilor austro-turce, s-a pus problema construirii unei cetăți noi, moderne, în orașul Oradea. În 1598 ea era aproape gata, reprezentând o splendidă construcție bastionară specifică sistemului italian de apărare. Mai lipsea numai un singur bastion, cel care v-a fi ridicat în timpul domniei lui Gabriel Bethlen și terminat în 1618.

La 1 septembrie 1598, pericolul unui atac otoman asupra orașului era evident. Orădenii, ne-având încredere în nestatornicul principe Sigismund Bathori, au cerut ajutorul habsburgilor. Aici nu mai poate fi vorba de considerente religioase căci chiar dacă mai marii orașului erau protestanți iar Sigismund Bathori era catolic (și născut în Oradea), habsburgii cărora li se solicitase ajutorul, erau catolici și ei. De data aceasta gestul orădenilor era un afront politic care, din păcate, submina însăși integritatea Transilvaniei. Maximilian de Austria a trimis la Oradea pe Nyári Pál, viitorul mare căpitan, cu promisiune de ajutor, dacă mai marii orașului vor accepta o garnizoană austriacă în cetate. Orădenii nu aveau de ales: serdarul Satârgi Mehmed pașa, cel ce ar fi urmat pe vremuri să fie instalat ca beglerbeg la București dacă n-ar fi fost alungat de oștile reunite ale celor trei țări românești sub comanda lui Mihai Viteazul, în vara lui 1595, se îndrepta spre Oradea după ce ocupase Cenadul și Aradul.

Otomanii au respins orice tratative. În cetate a intrat o garnizoană austriacă de circa 2.000 de pedestrași și 500 de călăreți sub comanda generalului Melchior von

Rödern. Orădeanul Sigismund, supărat pe mai marii urbei, n-a schițat nici un gest de ajutor, mulțumindu-se să se posteze în zona Negreni și Bologa și să urmărească de acolo evoluția evenimetelor.

Un bine venit ajutor l-au primit orădenii din partea lui Mihai Viteazul, domnul Țării Românești, care a trimis un corp expediționar de 1.500 de călăreți, sub comanda lui Aga Leca, după cum afirmă cronicarul Szamosközi István. Acest ajutor decurgea din obligațiile pe care le stipulau tratatul semnat între împăratul Rudolf și domnul muntean. Gestul lui Mihai nu va fi uitat de orădeni care îi vor face apoi o primire bună în decembrie 1600, cu ocazia trecerii sale în drum spre Viena.

În dimineața zilei de 25 septembrie, turcii erau deja în imediata apropiere a Oradiei. Încă în aceeași zi, dar și în cele următoare, au avut loc ciocniri între asediatori și trupele trimise din cetate, pentru a întârzia așezarea taberei. Garnizoana formată în cea mai mare parte din lefegii, la 28 septembrie, folosindu-se de apropiata expirare a contractului, a cerut mărirea soldei de la 3 la 4 taleri pe lună. Fiind refuzați la început, soldații amenințară pe Rödern cu moartea și încercară să iasă din cetate. În cele din urmă li se promiseră banii ceruți.

Turcii și-au ridicat tabăra în formă de semicerc în partea de nord-est a orașului. Oastea lor număra circa 20.000 de oameni. Rödern, văzând că dispune de ostași puțini, renunță la apărarea orașului și, la 30 septembrie, îl incendie, chemând în cetate pe cei 500 de călăreți orădeni de sub comanda căpitanului Király György, fratele lui Albert Király, cel ce fusese alături de Mihai Viteazul cu oastea ardelenească la bătălia de la Călugăreni (august 1595). Dintre locuitorii orașului se reuși atragerea în cetate a numai o sută de oameni, restul a luat calea codrilor. Asediul propriu-zis a început la 1 octombrie. Turcii au săpat șanțuri care să permită geniștilor minarea bastioanelor cetății iar în ziua următoare artileria a început să tragă asupra celor două turnuri ale catedralei din cetate, provocându-le importante stricăciuni. La 17 octombrie, otomanii au reușit să arunce în aer o parte din bastionul *Ciunt* iar la 20 octombrie, bastionul *Crăișorul*. Dar, Dumnezeu a fost de partea creștinilor: în 24 octombrie au început ploile care au ținut toată noaptea și apoi, incontinuu și în zilele următoare, făcând impracticabile drumurile. Crișul Repede a ieșit din matcă inundând toată partea de sud a cetății. Șanțurile de atac ale turcilor s-au umplut cu apă și nici chiar tabăra turcească n-a scăpat de năvala puhoaielor. Cu toate acestea asediul a continuat până la 3 noiembrie când, datorită ploilor, a bolilor care începuseră a bântui prin tabăra turcească, efectivele au scăzut foarte mult.

Cele cinci săptămâni de asediu au dus la distrugerea aproape completă a orașului, dar și a părții de sud și de centru a comitatului Bihor, pe unde au trecut oștile în drum spre Oradea (mai ales zona Salontei). Cetatea proaspăt terminată, a suferit și ea mari stricăciuni, zidurile și bastioanele fiind, în cea mai mare parte, distruse. La 5 noiembrie, Melchior von Rödern a părăsit cetatea, lăsând comanda lui Nyári Pál, care a fost ridicat de împărat la rangul de general și copleșit de funcții. Odată instalați în cetate, imperialii n-au mai vrut s-o părăsească. Era debutul unei noi perioade, cea a stăpânirii habsburgice asupra orașului și împrejurimilor, perioadă care se va încheia abia în 1606.

Începea să se impună însă, între locuitori, o constatare amară. Cetatea se dovedea tot mai mult o piază-rea pentru oraș, atrăgând prin dimensiuni și prin capacitățile ei tehnico-militare, dorința fiecăreia din marile puteri central-europene să pună mâna pe ea. Oricare ar fi fost destinul ei, asediul cetății începea întotdeauna prin distrugerea orașului. Dacă n-o făceau localnicii înșiși în dorința de a dezavantaja pe cotropitori, o făceau aceștia din urmă. Astfel urbea de pe malul Crișului a fost nevoită să se reînnoiască, să-și schimbe mereu înfățișarea, după fiecare asediu. Acesta este motivul pentru care Oradea nu se poate mândri azi cu clădiri vechi, din secolele XVI-XVII, asemenea altor orașe transilvănene.

5. Asediul din 1658 – o demonstrație de forță

În secolul al XVII-lea, Bihorul a reprezentat fieful familiei principilor Rakóczi care au avut aici întinse domenii. Ambițiosul George Rakóczi II, care s-a aflat în fruntea Transilvaniei între 1648 și 1658, a intenționat, în 1657, să ocupe și tronul Poloniei. Expediția sa, făcută fără aprobarea Porții otomane, s-a soldat cu un eșec total. Turcii au luat măsuri aspre: au hotărât mazilirea principelui și a celor doi domni ai țărilor române, Gheorghe Ștefan al Moldovei și Constantin Șerban al Țării Românești. Aceștia s-au retras însă în Bihor, pe domeniul cetății Șinteu, de lângă Aleșd, pregătindu-se să contraatace. Turcii au instalat ca principe al Transilvaniei inițial pe orădeanul Ladislau Rhédei, apoi pe Acațiu Barcsai și s-au pregătit să invadeze Bihorul unde cei trei domni maziliți se pregăteau de rezistență.

Marea expediție de pedepsire a rebelului Rakóczi a început în primele zile ale lunii august 1658 și viza ca punct final cetatea Oradea, considerată a fi un adevărat bastion al răsculaților. Campania se efectua pe două direcții. Cea principală urma traseul Belgrad- Timișoara-Ineu- Oradea și era comandată de însuși marele vizir, vestitul Mehmed Koprülü, având alături de el oastea pașalâcului de Buda sub conducerea lui Gürdji Kenan, valiul de Buda. Cea de a doua coloană avea misiunea de a străbate toată Transilvania, intrând prin pasul Buzăului și urmând traseul Brașov-Sibiu-Alba Iulia-Turda-Cluj-Almaș-Meseș-Valea Barcăului-Oradea. Această coloană era condusă de hanul Crimeii, Mehmed Ghirai

IV. În subordinea sa a fost pusă o oaste otomană condusă de Kadri paşa de Silistra, una munteană având în frunte pe domnitorul Mihnea III Radu şi una moldovenească comandată de domnitorul Gheorghe Ghica. La toate aceste forţe ale coloanei a doua se adăugau un corp de oaste căzăcească sub conducerea polcovnicului Hanenco din Omani precum şi un corp de oaste polonă.

Trebuie să recunoaştem că o asemenea desfăşurare de forţe n-a mai văzut pământul Transilvaniei de la marea invazie tătaro-mongolă.

La această expediţie a participat, după propriile sale mărturii, şi cronicarul Miron Costin, însoţind pe domnul Moldovei. Din păcate marele cărturar care îndeplinea şi o importantă funcţie militară în această expediţie, n-a acordat o atenţie deosebită acestui voiaj în forţă. Dimpotrivă, se pare că era chiar dezgustat că trebuie să ia parte la jefuirea unei ţări lipsite aproape total de apărare, cu atât mai mult cu cât el nu era în cele mai bune raporturi nici cu domnitorul Moldovei, şeful său direct. Acesta este motivul care se poate constitui într-o explicaţie a zgârceniei cu care cronicarul vorbeşte despre drumul străbătut prin Ardeal.

Ajungând la Ineu, Mehmed Koprülü a părăsit comanda acţiunii militare, primind ştirea izbucnirii unor răscoale în Anatolia. Forţele de atac erau uriaşe, astfel că Rákóczi s-a retras spre Tăşnad şi Carei, aşteptând ajutor din partea imperialilor. Temându-se ca tătarii să nu-l despartă prin itinerarul lor de Oradea, a cărei apărare era foarte importantă în planul său tactic, la 29 august era din nou aici, luând măsuri de întărire a capacităţii de apărare a cetăţii prin numirea lui Andrei Gaudi în calitate de comandant al apărării. Acesta era un vestit oştean, de origine engleză, care se remarcase cu prilejul a numeroase alte asedii din Europa centrală.

La 10 septembrie au început să sosească la Oradea forţele turco-tătare. Turcii veneau dinspre sud, de la cetatea Ineu pe care o cuceriseră. Dinspre răsărit, pe valea Crişului Repede veneau turcii paşei de Buda iar dinspre nord, de pe valea Barcăului şi Erului, oştile tătăreşti, împreună cu cele muntene şi moldovene, comanda supremă aparţinând hanului Mehmed Ghirai. Dacă în urma acestei campanii Transilvania a suferit pierderi uriaşe (se apreciază scăderea populaţiei cu o treime), distrugerea Bihorului a fost completă, exceptând locuitorii aşezărilor care s-au refugiat în codri.

La mijlocul lunii septembrie, oştile turco-tătare erau plasate la vest de oraş, până la Cheresig, cele muntene şi moldovene la sud, în zona localităţii Sânmartin şi a Băilor Episcopeşti. Această zonă de sud a avut cel mai puţin de suferit, după informaţiile oferite de cronicarul Ioan Szalardi, aflat pe atunci în cetate, la fel "Baia Calicilor" de la Băile Episcopeşti (1 Mai de azi), în care s-a scăldat hanul tătar şi care, de aceea, a rămas neatinsă. Interesant este şi amănuntul care ni-l oferă cronica amintitului Szalardi, care arată că nicăieri în Bihor, nici o biserică în care se aflau pe pereţi chipuri de sfinţi (deci ortodoxe, căci catolice nu mai existau la acea dată), nu a fost atinsă de jafurile turco-tătare, restul fiind prădate fără milă. Probabil că această atitudine a fost impusă de domnii ţărilor române.

Impresurarea Oradiei şi, odată cu aceasta, pedepsirea ei, s-a încheiat la sfârşitul lunii septembrie când hanul şi-a ridicat tabăra şi s-a retras prin Lipova, Lugoj, Caransebeş, spre Ţara Românească. Din oastea domnului muntean a făcut parte, probabil vrând-nevrând, şi Radu Comisul cum se autointitula boierul Radu Mihalcea Cândescu (comisul era mai marele hergheliei domneşti). Arhivele au păstrat o scrisoare a acestuia "făcută în împresurare", în Oradea, la 10 septembrie şi

Vedere aeriană a cetăţii

adresată "dumnealor jupânul Mihaiu Golşmit şi jupânul Mihaiu Herman, mare-judeţ al cinstitei cetăţi a Braşovului" în care îi înştiinţează de sosirea la Oradea şi de intenţia conducătorilor expediţiei de a continua drumul spre Timişoara. Îngrijorat de soarta patriei sale, Ţara Românească, cele câteva rânduri sunt destinate să liniştească pe braşoveni că, după terminarea campaniei "hanul şi toate oştile vor să dea pe la Răşava (adică Orşova), să ia ţara noastră în lung". Afectat în adâncul sufletului său pentru cei dragi rămaşi acasă, odată cu scrisoarea remisă braşovenilor, trimite "un fecior al nostru acia, Voicu", cu "răvăşel, să-l ducă la jupâneasa noastră, să aibă grijă şi pază, până vor trece oştile". Scrisoarea lui Radu Comisul aminteşte, prin sens şi destinaţie, scrisoarea din 1521 a lui Neacşu din Câmpulung către judele Braşovului.

Încercarea de înlăturare a coaliţiei antiotomane a eşuat.

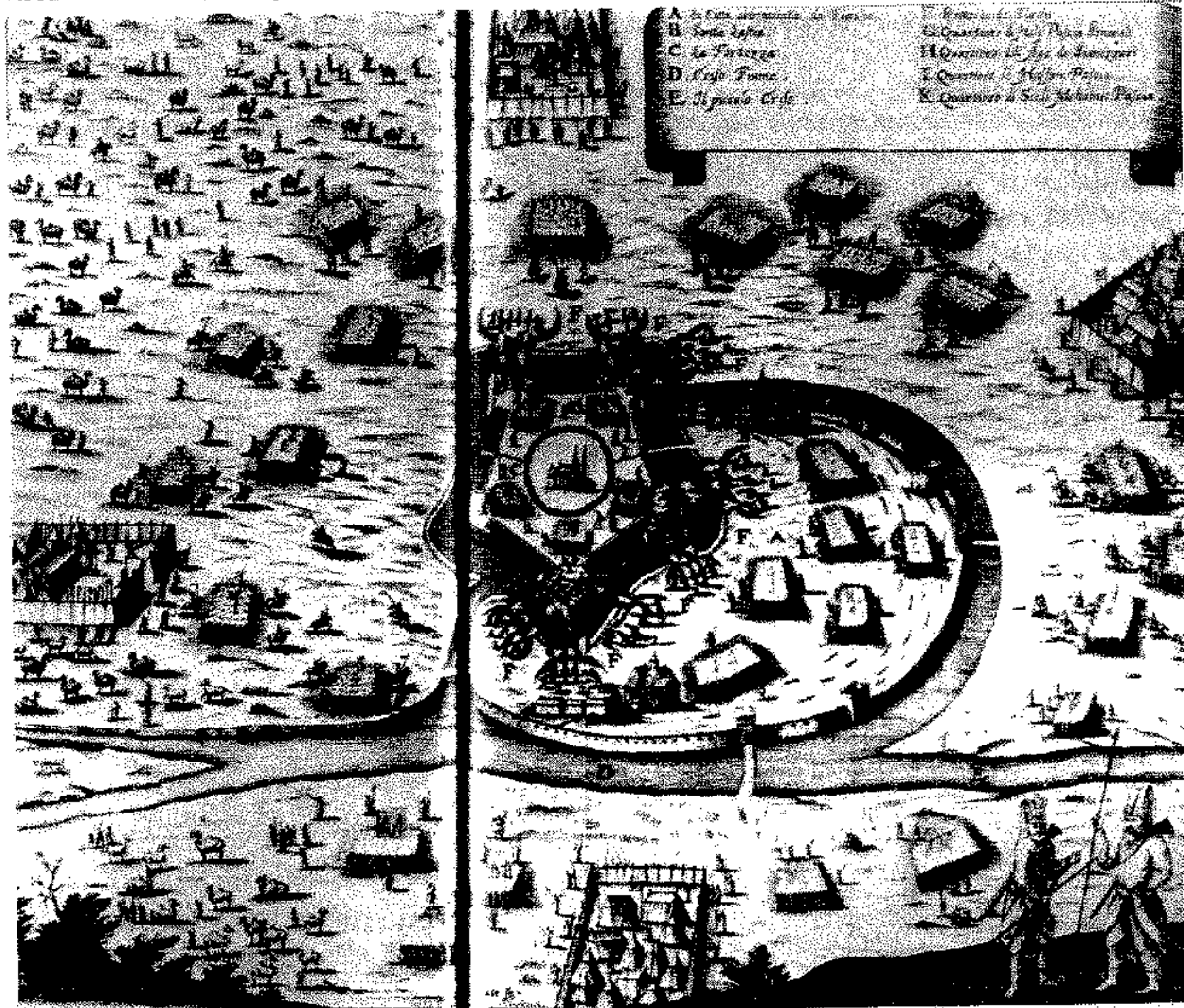
6. Anul de graţie 1660

Cu certitudine se poate afirma că puţine momente din istoria oraşului au fost de tragismul celor petrecute în anul 1660. A fost anul supremei încercări, când locuitorii oraşului nu au mai stat pasivi ci, sfidând evidentul eşec al tentativei, au decis să se opună unor forţe copleşitoare care erau hotărâte să înglobeze Oradea în Imperiul otoman. Motivul era acelaşi ca şi la asediul din 1658: principele Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi II, continua să stăpânească vestul ţării, Oradea rămânând unul din punctele sale cele mai loiale. În 1659 s-a pornit o nouă campanie împotriva sa, terminată iarăşi în zona Bihorului, prin bătălia de la Gilău-Floreşti (22 mai 1660), unde Rákóczi a fost rănit grav. Adus la Oradea, el a murit la 7 iunie. Profund impresionată şi fidelă până la capăt, garnizoana oraşului, în frunte cu căpitanul cetăţii, l-au condus pe defunct pe ultimul drum până la cetatea Ecsed (azi în Ungaria). Ocazia a fost folosită de trupele otomane care au hotărât să lichideze definitiv acest cuib al rezistenţei antiotomane care era Oradea.

La 13 iulie forţele turceşti au pătruns în oraş năpădind grădinile, străzile, urcând sus, pe dealurile din apropierea cetăţii. Oraşul fusese incendiat de locuitorii săi înainte de a lua drumul bejeniei.

În fruntea oştilor otomane se aflau comandanţi vestiţi, generali cu renume, în faţa cărora Asia şi Europa

Asediul din 1660, stampă contemporană

au fost silite să-şi plece în nenumărate rânduri steagurile. În partea de răsărit a oraşului fuseseră dispuse trupele lui Ceauşzade Mehmed paşa, valiul de Anatolia, Husein Mehmed paşa, muhafâzul (căpitanul) Silistrei şi Sinan paşa, principele de Adana. Comandant suprem al celor circa 40.000 de oameni era proaspătul şi ambiţiosul serdar Ali paşa Köse ("Spânul"), care, deocamdată nu-şi putea socoti la activ alte merite deosebite decât că fusese căpitanul cetăţii Ineu şi, în această calitate, avusese multe incidente cu orădenii.

În ochii turcilor cetatea se bucura de o faimă deosebită. Cronicarul turc Hasan Vegihi notează că Oradea "avea o climă plăcută, oameni sănătoşi şi o cetate foarte puternică şi întărită cu turnuri mari de piatră care se înălţau spre cer; jumătate din ea fiind pe un râu mare, zidul fortăraţei era de trei rânduri, toate construite din cărămizi şi ciment. Lăţimea şanţului care era în jurul ei era de o sută de arşini, iar adâncimea lui fiind de doi arşini, era plin cu apă... toate acestea înconjurau cetatea, care îi dădea forma unui balaur. Nimeni nu putea să treacă peste apa aceea. Până şi o pasăre, în zbor, nu putea să o atingă cu aripa ei...". Un alt cronicar, Solakzade Mehmed Hendemi a aflat de la un ienicer că "... oraşul Oradea are vii şi grădini frumoase şi întinse care cuprind cazaua, ca şi viile şi grădinile Adrianopolului. În împrejurimile oraşului erau atâtea cirezi şi turme de vite încât oastea islamică s-a săturat de carne de oaie, de berbec şi de bou".

Tehnicienii armatei otomane – artileriştii, artificierii, inginerii militari – erau genovezi, veneţieni sau germani, buni cunoscători ai meşteşugului războiului.

În faţa acestor forţe se aflau doar circa 850 de apărători care, deşi dispuneau de armament, muniţii, alimente şi tot ce trebuia unui asediu îndelungat, nu erau militari decât câţiva. Mai puţin căpitanul Mihai Ibrani, nici unul nu participase la vre-un asediu. Garnizoana odată plecată, cetatea a rămas pustie. Meşteşugari, studenţi de la "schuola" din oraş, femei, copii chiar, câţiva polonezi şi cazaci, oameni cu îndeletniciri diferite, au hotărât să reziste. Nici un tunar, nici un artificier, numai oameni cu încredere fermă în capacitatea de rezistenţă a cetăţii, în speranţa de ajutor din partea lui Dumnezeu şi a oştilor imperiale ce se aflau nu departe, în fortificaţiile de la Rakamaz, de pe malul Tisei, comandate de generalul de Souches.

În mijlocul oştirii turceşti se afla prizonier însuşi principele Acaţiu Barcsai (1658-1660), care asista neputincios la cele ce se petreceau. O soartă şi mai grea o avea Gabriel Haller, fostul mare căpitan al cetăţii Oradea care se afla şi el în tabăra turcească dar "în fiare de 63 de funţi". Captivul principe al Transilvaniei putea fi văzut deseori în faţa cortului său urmărind săparea tranşeelor, fixarea coşurilor de nuiele sau steagul cu semiluna fluturând sus pe deal, în vârful unui cireş. Nici unul din avertismentele trimise orăşenilor să predea cetatea fără luptă n-au avut vreun rezultat. În condiţii normale apărarea ar fi solicitat circa 2.000 de oameni dar Ali paşa era convins că în faţa sa, ascunşi în spatele zidurilor rezistente, se aflau cel puţin 4-5.000 de oameni. De aceea încerca toate mijloacele pentru de a determina predarea fără luptă.

În ziua de 15 iulie, principele Transilvaniei şi marele căpitan au fost puşi de către otomani să scrie o scrisoare în care să îi îndemne pe asediaţi să abandoneze ideea rezistenţei. În caz contrar îi aşteptau cele mai groaznice pedepse. Cei doi prizonieri găsiră însă o soluţie pentru a avertiza pe orădeni despre condiţiile în care a fost redactată scrisoarea. În locul formulei latineşti obişnuite de încheiere a unei scrisori în acea vreme, ei au strecurat expresia "*datum ex metu*" (adică: "dat, scris, de frică"). Era un gest disperat care avea şanse reduse de reuşită dar care ar fi putut provoca represalii. Ali paşa n-a observat nimic. Scrisoarea a ajuns în mâna celor din cetate care au interpretat formula de încheiere în sensul unei asigurări de ajutor grabnic, i-au convins şi mai mult că hotărârea lor avea girul personal al principelui Transilvaniei.

Încă din prima zi, la 13 iulie, de cum îşi fixară corturile, după asfinţit, toţi ienicerii şi spahii se adunară în faţa cetăţii şi cu strigăte asurzitoare de *Allah! Allah!*, cu împuşcături, cu zgomote de tot felul încercară să îi intimideze pe cei din interior. Asediaţii se adunară şi ei, sus, pe bastioane, răspunseră strigând *Iisus! Iisus!*, şi vreme de o oră îi împroşcară pe cei de jos cu ghiulele. Mai târziu, profitând de întunecimea nopţii fără lună, a fost scos în mare taină pe o poartă lăturalnică ce se deschidea la nivelul apei, spre Velenţa, vicecomitele Martin Boldvai care, într-o barcă, străbătu şanţul până pe malul opus, unde îl aşteptau doi cai odihniţi. În aceeaşi noapte, în veşminte turceşti, el lua drumul Vienei. Nu s-a mai întors iar misiunea sa a fost zadarnică. Neşansa îl v-a urmări pe mai departe şi pe Martin Boldvai. După căderea Oradiei, în 1663 fiind numit căpitan al cetăţii Săcuieni a fost nevoit s-o abandoneze şi pe aceea, cetatea fiind demolată în urma păcii de la Vasvár (1664), între austrieci şi turci.

Paradoxal, asediaţii sperau şi mila sultanului căci orădenii sprijiniseră cu alimente pe Seidi Ahmed paşa în timpul expediţiilor împotriva lui Gheorghe Rákóczi al II-lea cu câteva luni mai înainte, fapt pentru care primiseră scrisori de asigurare că vor fi cruţaţi de eventuale represalii. Se credea, de asemenea, că asediul era o hotărâre luată de către Ali paşa pentru a se acoperi de glorie şi că atunci când se va afla la Inalta Poartă, vor fi recunoscute meritele orădenilor iar asediul, întrerupt.

În aceeaşi zi de 15 iulie, după refuzul de a preda cetatea, asediatorii începură tirul asupra celor cinci bastioane. De pe dealurile din apropiere, iscusiţii tunari trăgeau atât de precis încât "era un fleac pentru ei să

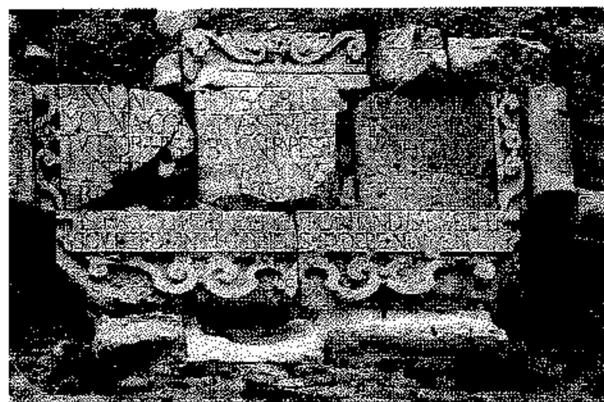
nimerească gurile cazematei și ușile bastioanelor... loveau cu atâta măiestrie că, îndată ce ghiuleaua trecea de zidul interior, cădea jos și astfel făcea multă pagubă între oameni". Principalul efort al celor ce asediau se îndrepta împotriva bastioanelor Roșu și Aurit. Aici se plănuia lovitura principală, dar pentru a săpa tuneluri și a mina bastioanele, era nevoie să se evacueze apa din șanțul destul de larg și adânc. Aceasta nu se putea face decât prin săparea unui șanț până la Criș. În circa trei săptămâni, sub focul necruțător dar ineficient din cetate, oștenii pașei de Adana terminară treaba dar apa nu a scăzut decât cu vreo doi coți. Același rezultat s-a obținut și după săparea unui șanț dinspre bastionul Bethlen. Cronicarul turc Silahdar Fândâclâlî Mehmed Aga relatează că, pe la sfârșitul lui iulie, turcii au prins un tânăr de prin partea locului. Mama acestuia, în schimbul eliberării lui, se oferi să dezvăluie secretul evacuării apei. Și astfel, într-o dimineață, cei din interior se treziră în strigătele de bucurie ale asediatorilor, fugiră la metereze și constatară cu disperare că șanțul era gol. Evenimentul avu darul să îi întărâte și mai mult pe cei din cetate împotriva atacatorilor.

În primele zile ale lui august, asalturile asupra breșelor din bastioanele Roșu și Aurit, precum și asupra curtinei dintre ele s-au întețit. Rolul principal îl aveau oștenii din Siria și Anatolia, a căror acte de vitejie erau cunoscute în întregul Orient. Tot atunci mai sosi o oaste de aproape 8.000 de tătari, menită să înlocuiască oștile muntene și moldovene care au fost lăsate să se întoarcă în țară. Mai târziu, din porunca marelui vizir Mehmed Köprülü, alți 10.000 de oșteni din Anatolia își întinseră corturile nu departe de cetate.

Lipsa de pricepere în ale mânuirii armelor au făcut ca, în primele două săptămâni, ghiulele lansate asupra dușmanului de către cei din cetate să treacă peste corturile turcești fără să producă vreo pagubă. Reglarea tirului, deprinderea cu rigoarea vieții militare, s-a făcut pe parcursul zilelor grele ce au urmat. În schimb, așa cum au recunoscut mai târziu cei ce au rămas în viață după asediu: "... turcii cu pulberea și ghiulele n-au făcut economie, căci cu câte ghiulele am strâns în grămezi pe bastioane, de ici, de colo, am umplut un colț al casei căpitanului până sus... e drept că nu le-am putut număra, dar vor fi fost laolaltă zece mii, fără a mai socoti câte vor fi rămas prin spărturi, ici, colo, prin pereții de piatră sau vor fi trecut peste cetate în toate direcțiile".

Încercările asediatorilor de a pătrunde prin spărturi au fost respinse cu pierderi grele de către orădeni, dar cu mult eroism. În primele zile ale lunii august rândurile lor erau rărite foarte mult. Au căzut Ștefan Manciu, Ioan Raț, Toma Horvath, Ștefan Crainic, oameni cu rosturi de frunte în apărarea fiecăruia dintre bastioane.

Neșansa a făcut ca în zorii zilei de 14 august, pârcălabul cetății, Ioan Kürti, umblând neatent cu o lumânare în pulberărie, să provoace o explozie care a

Inscripția de pe bastionul Bethlen

aruncat în aer aproape un bastion întreg. Peste o sută de oameni au rămas sub dărâmături. Explozia a fost de asemenea proporții încât chiar tabăra turcească, speriată, s-a pus în mișcare și s-a retras din jurul cetății. După ce totul s-a liniștit, asediatorii au încercat un nou asalt dar și de această dată fără rezultat. Luptau femeile și copii "de parcă ar fi fost oșteni de când lumea".

Rândurile se răreau însă din ce în ce mai mult. La scăderea capacității defensive a contribuit și demoralizarea. Bolile au început să facă ravagii, rănile se infectau. Într-o noapte, căpitanul Mihai Manciu, fratele defunctului Ștefan, împreună cu Baltazar Cazarul au prins un ienicer de la care au aflat că Ali Pașa a fost vizitat de un sol trimis de generalul imperial De Souches. El a adus asigurări din partea austriecilor că dacă "picioarele cailor turcești nu vor atinge hotarul împărăției romano-germane, oștile imperiale nu le vor face turcilor nici un rău". Reală sau nu, această informație a produs derută și dezamăgire în rândul apărătorilor.

La Viena vestea asediului ajunsese abia la 23 iulie și o primă declarație afirma că "Înalta Curte este în mare încurcătură căci așezarea este importantă și n-ar vrea să cadă în mâini atât de periculoase". Câteva zile mai târziu, curtea imperială întrunită la Graz, unde Leopold I se afla la băi, hotărî neintervenția. Acțiunea otomană a contat pe această prudență a curții imperiale deși habsburgii aveau trupe suficiente, dislocate din Iutlanda și Pomerania, după încheierea războiului polono-suedez. Astfel, imperialii au stat pasiv în spatele fortificațiilor de la Rakamaz, pe malul Tisei, și n-au schițat nici un gest de ajutor. În cele din urmă, când, sub presiunea opiniei publice, s-a dispus generalului De Souches să intervină, dacă poate "fără ciocniri", a fost prea târziu.

La 24 august au mai rămas circa 400 de apărători. Turcii reușesc să termine în zori un tunel pe sub șanțul cetății și să mineze din nou unul dintre bastioane. În fața acestei alternative cei din cetate arborează drapelul alb. Încep tratativele și, la 27 august, în cea de a patruzeci și șasea zi a asediului, în schimbul asigurării că vor fi conduși până la cel mai apropiat oraș, că își vor putea lua bunurile cele mai de preț, între care și

tiparnița orădeană, ei părăsesc cetatea sub privirile oștenilor turci, strânși să îi vadă pe cei ce îndrăzniseră să li se opună atâta amar de vreme. Așa cum își aminteau mai târziu asediații: "...Chiar în ziua când se duceau tratativele cu vizirul despre predarea cetății, încă mai credeau despre noi că am fi patru mii de bărbați în stare de a ține arma în mână; când ne-au văzut însă ieșind, ne privirǎ cu uimire și dispreț iar cei mai mulți ne scuipară când văzură cât de puțini suntem".

În cronica sa, Hasan Vegihi scrie că: "Vestea cuceririi și victoriei, când a ajuns la auzul sultanului cel măreț ca Feridun, de bucurie a poruncit ca în tot Imperiul otoman să fie gătire și veselie. Victoriosului serdar și celorlalți emiri renumiți li s-au trimis scrisori de afecțiune și caftane strălucitoare" iar Mehmed Halifa adaugă că atunci "când vestea îmbucurătoare sosi la preafericitul nostru padișah și la musulmani, în inima lui s-a produs o mare bucurie, ca un leac împotriva amărăciunii și tristeții pricinuite de incendiile din Istambul. Atunci au fost trimise porunci strălucite în fiecare oraș pentru a le împodobi timp de trei zile și trei nopți...".

x

Cădea, astfel, în mâna turcilor, una dintre cele mai importante cetăți de margine ale Principatului Transilvaniei. Cetatea Oradiei, în acel sfârșit de august al anului 1660, oferea un peisaj dezolant: toate bastioanele suferiseră stricăciuni uriașe, șanțul cetății era plin de moloz și lemnărie iar din frumoasele clădiri din interior nu mai rămaseseră decât palide umbre a ceea ce au fost. Statuile meșterilor sași din Cluj, Martin și Gheorghe (secolul XIV), au fost distruse, regii pe care îi reprezentau fiind considerați idoli creștini.

Supraviețuitorii asediului au fost escortați, potrivit înțelegerii, de o oaste comandată de Seidi Ahmed pașa și, după multe peripeții au ajuns la început la Debrețin iar apoi la Cluj. Nici unul dintre ei nu știm să se mai fi înapoiat vreodată la Oradea.

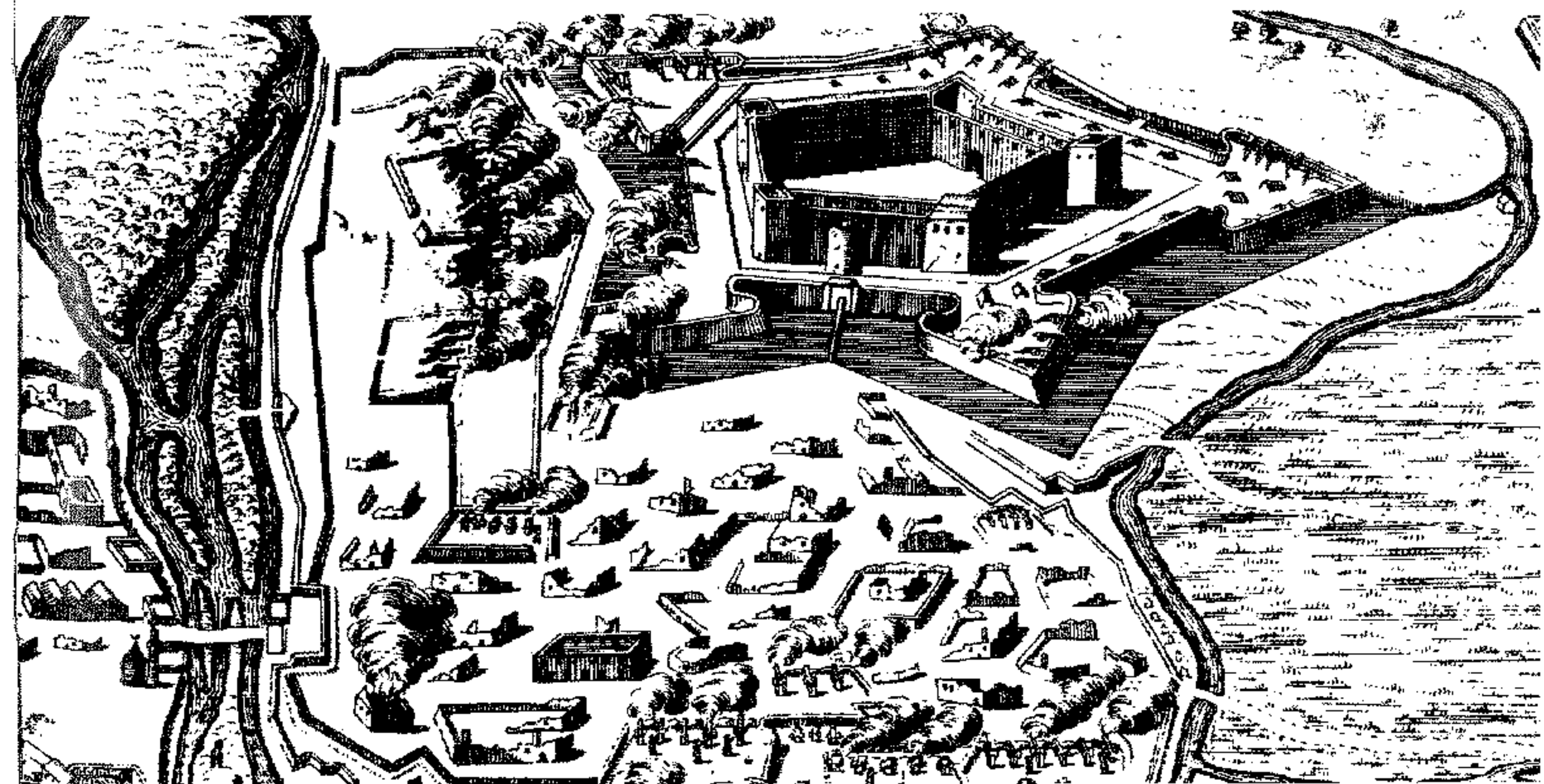
Cucerirea cetății și orașului de pe malul Crișului Repede precum și întemeierea pașalâcului de aici era una din ultimele zvâcniri expansioniste ale Imperiului otoman. După fortăreața orădeană a mai fost cucerită doar cetatea Candia din insula Creta (1669) și Camenița, în Podolia (1672). În cei 32 de ani de existență, pașalâcul de Oadea s-a extins asupra a cinci comitate din vestul Transilvaniei: Bihor, Zarand, Crasna, Solnocul de Mijloc și Solnocul din Lăuntru. Pașa de Oradea și garnizoana sa vor părăsi definitiv Bihorul în 1692 când locul oștirilor otomane va fi luat de cele austriece după un asediu în care un rol important l-a avut iarăși evacuarea apei din șanțurile cetății, a cărei modalitate a fost destăinuită imperialilor de un martor ocular la asediul din 1660.

Un căpitan protestant al cetății Oradea afirmase înainte de 1660 că ar prefera să audă pe străzile orașului său strigându-se "Allah! Allah!" decât "Aliluia", aluzie la neîmpăcata dușmănie a protestanților față de catolici. Dorința exprimată prin cuvinte care amintesc pe cele rostite de marele dregător bizantin Luca Notaras înainte de căderea Constantinopolului sub otomani, în 1453, s-a împlinit. Oradea a devenit în 1660, pentru scurtă vreme, un oraș turcesc.

7. Asediul din 1692

Stăpânirea otomană pe meleagurile Bihorului în general și a Oradiei în special a durat 32 de ani, deci nici măcar o viață de om. Totuși, în această perioadă, raporturile de forțe din Europa s-au schimbat funda-

Asediul din 1692

...ocazia cuceririi ... 1692)

... spre centrul continentului, ... în fața Vienei de către ... 1683). Au urmat înfrângeri ... Turcia înapoi, silind-o ...erite de-a lungul timpului. ... sistematică acțiune de ... turcești. Primul contact ...ri a avut loc cu ocazia ...vara 1685-1686, prima (februarie 1686).

... Oradea în iulie, abia la ...erațiunile militare, atunci ...tă de margraful Wilhelm ... început cu bătălia pentru ...st implicate 12 companii ...ralilor Barfuss și Guido ... de lângă Olosig, deci cea ... cea de dincolo, brăzdată ...i târziu Paris, și-au ridicat ...eni, au început săparea ... Calvaria a fost instalată o ...ă pive. O redută a fost ...ci fiind amplasate șapte ...rie intens asupra palăncii (14/15 octombrie 1691), ...t mutată și mai aproape ... tirul a fost continuat cu ... luat foc, poarta principală ... flăcări, dar în noaptea ...rincipalele stricăciuni. Din ...ombardat din două părți ... cu Stahrenberg, au inițiat ... folosite scările pentru pătrunderea în cetate. Luptând, turcii s-au retras pe podul peste Criș, pe malul stâng al râului. În Olosig au fost instalate apoi trei companii austriece de infanterie, sub comanda generalului Arienzaga. La 21 octombrie, din tunurile instalate în cetatea Olosig, s-a început bombardarea orașului propriu-zis, de pe malul stâng al Crișului.

În zilele următoare, oastea lui Ludwig de Baden a trecut podul, a instalat baterii pe dealul Salca și, astfel, a prins cetatea pentagonală între două focuri. La 23 octombrie, tirul încrucișat al asediatorilor a distrus în asemenea măsură orașul încât otomanii au renunțat la el, retrăgându-se în cetate. Două zile mai târziu, inelul blocadei a ajuns până în jurul acesteia, bombardamentele ținându-se lanț timp de opt zile și nopți. Turcii refuzau însă orice discuție pe tema predării cetății. Cei 20.000 de soldați imperiali trebuiau să facă față și unor atacuri venite în ajutorul asediaților (turco-tătari și chiar ungureni rămași fideli lui Imre Tököli, primul conducător al unei răscoale împotriva imperialilor, la sfârșitul acestui secol, al XVII-lea, atunci când austriecii nici nu apucaseră să se instaleze bine în părțile vestice ale Transilvaniei).

În toamna anului 1691, imperialii au efectuat intense lucrări de fortificații, săparea unor rețele de tranșee, etc. Astfel, locuitorii din Debrețin au fost nevoiți să trimită 600 de zileri pentru săparea șanțurilor necesare asediului. La aceasta s-a adăugat și obligația de a da 1.000 de saci de lână, butoaie, făină, nutreț pentru cai.

Asediul a alungat populația civilă din oraș, ceea ce l-a determinat pe împăratul Leopold să dea o scrisoare privilegială pentru încurajarea repopulării Olosigului (4 decembrie 1691). Greutăți aveau nu numai turcii asediați, al căror număr se ridicase la începutul asediului la circa 9.000, ci și austriecii care nu aveau bani să-și plătească oștenii. Venirea iernii a determinat amânarea cuceririi cetății și reluarea acțiunilor a început abia în primăvara anului următor.

Toată iarna cetatea a fost înconjurată de trupele generalului Auersberg. Blocada a fost făcută însă numai de formă, turcii reușind să iasă în repetate rânduri și să-și asigure cele necesare traiului.

Situația s-a schimbat fundamental în primăvara anului 1692, atunci când comandant al trupelor imperiale ce asediau cetatea Oradea a fost numit vestitul general Donath Heissler, cel învins de Constantin Brâncoveanu în bătălia de la Zărnești (1690). Asediul s-a reluat la 7 mai 1692. Instalându-se tunuri pe dealurile din apropiere, turcii au împărtășit soarta orădenilor de la 1660, în condiții însă și mai dezavantajoase pentru ei, deoarece tehnica artileriei evoluase între timp. Folosind ghiulele incendiare, imperialii au distrus cea mai mare parte din acoperișurile clădirilor din cetate, refăcute de turci în cursul iernii. După evacuarea apei din șanțuri, s-a început acțiunea

de minare a bastioanelor şi, la 30 mai, unul dintre acestea a fost aruncat în aer. Cu rândurile serios decimate, fără speranţa vreunui ajutor din nici o parte, garnizoana cetăţii, la 5 iunie, a capitulat.

Armistiţiul a fost semnat din partea turcă de către Abdulatiff paşa, ultimul mare guvernator al Oradiei, Osman-aga Hasseki, marele agă al ienicerilor, şi Ibrahim, fost paşă de Agria (Eger). Condiţiile negociate de turci au fost: cei rămaşi în viaţă să fie conduşi până la Pancevo, pentru a nu fi atacaţi pe drum. Acest document este datat "în a douăsprezecea zi a lunii Ramazan, anul Hegirei 1103". Dacă este aşa, atunci Oradea a căzut în ziua de 28 mai 1692 şi nu la 5 iunie, cum precizează unele surse.

Generalul Heissler a cerut respectarea a patru cerinţe: cei din interior să fie obligaţi să deschidă cele două porţi ale cetăţii şi să primească în interior 600 de soldaţi; să predea arsenalul cu întregul armanent şi cu toate tunurile; dacă în cetate sunt mine, locul lor să fie precizat cu exactitate; după încheierea înţelegerii, turcii să evacueze cetăţile Salonta şi Pomezău şi să predea imperialilor ambele locuri fortificate.

Interior din biserica romano-catolică din cetate

Două zile mai târziu, garnizoana otomană a părăsit cetatea.

Istoriografia mai veche a făcut mare tapaj de dezastrul Oradiei în timpul stăpânirii otomane, dezastru care ar fi dus, chipurile, la depopularea totală a urbei și chiar a comitatului. Aceste aprecieri sunt însă greu de susținut cu documente. Dimpotrivă, dacă ar fi să dăm crezare unor autori otomani contemporani - și suntem tentați s-o facem! - orașul de pe malul Crișului Repede a cunoscut o deosebită înflorire. Erau vestite marile târguri care aveau loc aici și unde veneau negustori din întregul Orient. Timp de 40 de zile pe an, la "marele târg", toată câmpia de la vest de oraș se acoperea de corturi pestrițe, de bazaruri cu marfa cea mai diferită. Meșteșugurile au înflorit în Oradea și, pentru prima oară, li s-a permis și celor de credință ortodoxă să se așeze în oraș.

Nici măcar începutul dezastrului otoman de sub zidurile Vienei, în 1683, nu s-a resimțit în mod deosebit la Oradea, depopularea începând abia după 1685, când, în înaintarea lor, oștile imperiale au determinat exodul populației care cunoștea practicile armatelor din acea vreme, întreținute pe cheltuiala exclusivă a locuitorilor din zonele pe unde treceau. Mișcările antiimperiale au găsit astfel un teren prielnic în Bihor, sub privirile încurajatoare ale Pașei de Oradea care l-a acceptat pe Tököli Imre și a adăpostit pe pribegii nobili maghiari fugiți din Ungaria superioară.

Atunci când cădea Oradea, în mai-iunie 1692, orașul era, datorită războiului ce dura de mai bine de un an, cu siguranță, în cea mai mare pustiit. Depopulate erau și așezările județului, mai ales în zona operațiunilor, dar ar fi lipsit de o bază reală să apreciem că toată populația ar fi fost exterminată sau că ar fi fugit de pe teritoriul său. Dacă ar fi așa, nu s-ar putea explica foarte rapida refacere demografică a comitatului.

Intrarea armatelor austriece, în iunie 1692, în cetatea Oradea, a reprezentat, fără îndoială, începutul unei noi ere în viața orașului, o revenire administrativă la lumea creștină a Europei.

Vedere generală a curții interioare a cetății

CASA DE ECONOMII A COMITATULUI BIHOR ȘI... PRIMA SALĂ DE CINEMA DIN ORAȘ

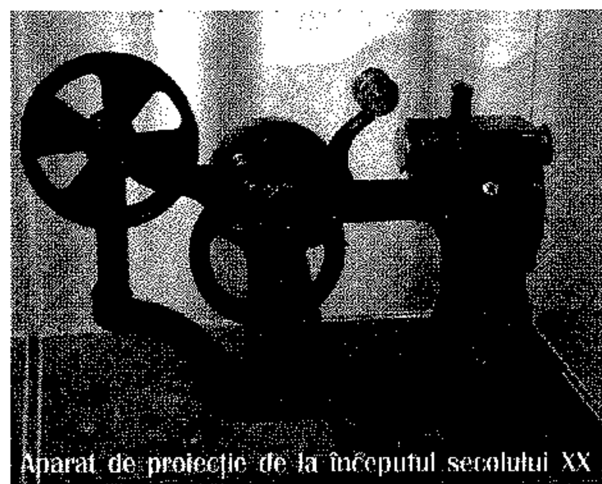
În peisajul bancar orădean un moment de referință îl reprezintă ziua de 14 iulie 1872, când s-a deschis Casa de economii a comitatului Bihor. Activitatea și-a început-o însă abia la 1 decembrie a anului respectiv când ghișeele s-au deschis și pentru publicul larg. Era situată inițial într-o casă cu un singur nivel, lângă hotelul "Pannonia", în așa numita "casa Knapp". Director al instituției era pe atunci renumitul comerciant și industriaș orădean Adler Ignácz. Actuala clădire a fost ridicată pe locul casei vechi în anul 1907, pe trei nivele, după proiectele lui Rimanóczy Kálmán jr.

Ulterior clădirea a fost prelungită și spre interior. Tot în această perioadă a fost construită și sala de spectacole de cinema *Urania*, devenită ulterior cinematograful "Transilvania".

Având în vedere că de numele acestei săli se leagă începuturile cinematografiei (în sensul de proiecție de film într-o sală destinată exclusiv acestui scop) se cuvine să parcurgem începuturile acesteia în orașul de pe malul Crișului Repede...

Încă din ziua de 15 iunie 1903, ziarele locale anunțau ca pe o mare senzație, prezența la Oradea a unei ciudățenii nemțești, adusă de Georg Narten din Hanovra. Cu litere de-o șchioapă se preciza că este vorba despre un "bioscop, adică kinematograf îmbunătățit". Instalat într-un cort elegant din Piața Mare (azi Piața 1 Decembrie), ridicat de proprietar în fața cafenelei *Lloyd*. Mașinăria dispunea de o centrală electrică proprie, de 20 cai putere, folosită pentru "putere și iluminat", alimentând 500 de becuri incandescente. Marea noutate obținuse un *Grand Prix* în capitala Franței și avusese un succes deosebit, timp de cinci luni în capitala Ungariei.

Nu cunoaștem dimensiunile ecranului. Oricum, ele nu aveau nici o importanță din moment ce dimensiunile

Aparat de proiecție de la începutul secolului XX

imaginii puteau fi reglate în funcție de apropierea sau îndepărtarea aparatului de proiecție.

Ce putea vedea orădeanul curios? Timp de circa o oră se ofereau "cele mai importante momente ale evenimentelor lumii, precum: întâlnirile suveranilor, bătălii, accidente spectaculoase cu dirijabile și automobile precum și alte imagini rarisime ale unor întâmplări senzaționale, umoristice și din viața de toate zilele, de o veridicitate uluitoare, cu mișcări naturale, pe o lungime de 200-300 de metri". Patronul asigura distinsul public că "imaginile mărunte și spălăcite sunt excluse". Prima reprezentație a avut loc duminică, 21 iunie 1903, în prezența unui numeros și gălăgios public. Tarife: lojă - 80, stal I - 60, stal II - 40, stal III - 30 fileri. Deci: nici prea-prea și nici foarte-foarte!

În articole scurte presa a remarcat interesul deosebit manifestat de public față de acest gen de spectacol. Nu știm cât timp a stat la Oradea bioscopul nemțesc căci, după o vreme, reclamele au dispărut din ziare, semn, fie că succesul era, oricum, asigurat, fie că neamțul plecase. Distracția era combinată cu un carusel electric "care este un adevărat eveniment în domeniul construcției de caruseluri".

Se pare însă că pe perioada de iarnă "fotografiile mișcătoare" s-au mutat în cafeneaua *Lloyd*, local situat la parterul Halei Comerciale (colț cu strada ce duce la Podul mic). Odată cu venirea sezonului cald, cinematograful se muta din nou în ghereta improvizată din Piața Mare.

La 15 septembrie 1906, ziarele anunțau sosirea din Anglia a unui set de fotografii mișcătoare senzaționale care urmau a fi prezentate în fiecare seară la restaurantul *Coroana* (aflat într-o clădire azi dispărută de pe actuala stradă Magheru). Publicul curios putea urmării filmele: *Niagara japoneză*, *Viață și obiceiuri în Birmania*, *Primirea unui prinț la Tanger* etc. Cea mai zguduitoare peliculă ce se anunța era cea intitulată: *Drama unui căutător de aur din California*. Pelicula avea nu mai puțin de 600 metri, deci era un adevărat "lung metraj" pentru vremea aceea. Proprietarul promitea că nu va precupeți nici un efort material pentru a aduce cele mai senzaționale fotografii mișcătoare. Câteva luni mai târziu, la acest restaurant s-a constituit *Teatrul electric Edison*.

Spiritul de concurență și-a spus cuvântul și, la 14 iulie 1907, s-a deschis primul cinematograf consacrat numai acestui gen de spectacol, foarte apreciat dacă ținem seama de numărul spectatorilor înregistrați în 6 august (zi de duminică!): 1.500. Deschiderea sălii care era în clădirea Casei de economii a comitatului Bihor credem că nu este întâmplător făcută chiar pe ziua de 14 iulie, când se aniversau exact 35 de ani de la înființarea instituției bancare respective.

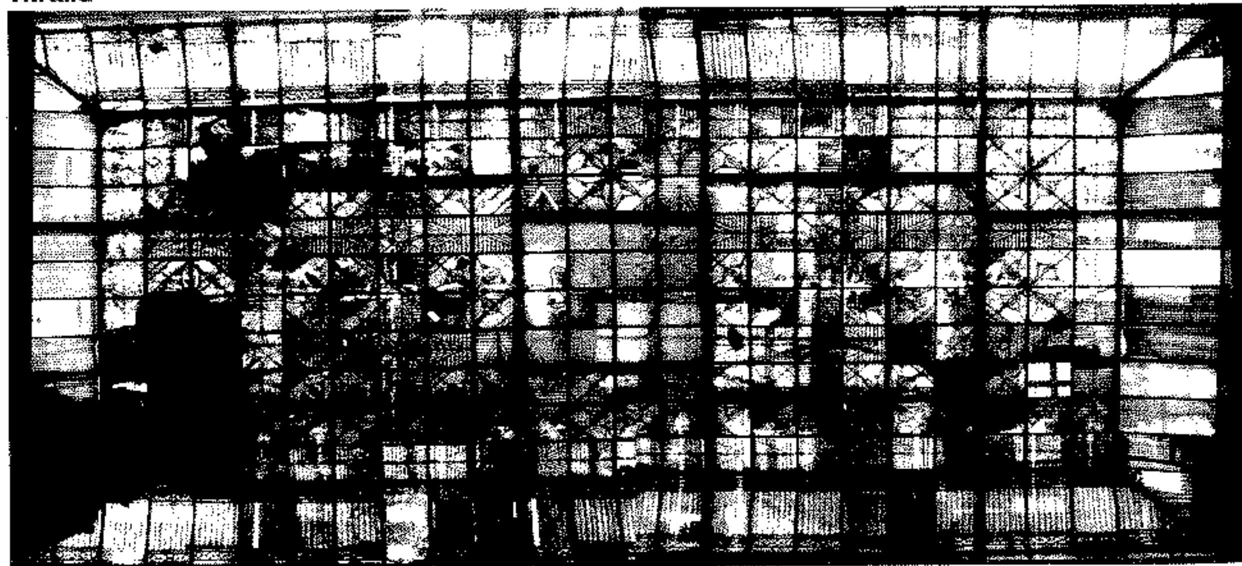
Ambițiile întreprinzătorilor orădeni băteau însă mult mai sus: realizarea unor pelicule proprii. În 24 august 1907, operatori de la *Urania* au descins în Velența pentru a realiza un film despre țiganii de aici.

Revenind la clădirea Casei de economii a comitatului Bihor trebuie să observăm că înfățișarea ei este caracteristică stilului secession deși, mai ales pe fațadă, au survenit numeroase shimbări.

Desființarea băncilor după 1947 a adus cele mai diferite instituții în această clădire. La parter a funcționat Oficiul județean de turism al județului Bihor iar la etaj, unde există încă o cochetă sală de spectacole, a funcționat sediul ARLUS (Asociația Română pentru Strângerea Legăturilor cu Uniunea Sovietică), înlocuită - după ce aceste legături strânse au obosit - Casa de cultură a municipiului Oradea. Avem convingerea că oricâte instituții s-ar mai perinda prin această sală, ea va rămâne în veci în conștiința orădenilor "fosta sală ARLUS" chiar când generațiile viitoare nu vor mai ști ce anume semnificație a avut acest cuvânt cu rezonanță latină: *arlus*.

După 1989 în clădire s-a mutat Banca Română pentru Dezvoltare, clădirea redobândindu-și astfel

Vitraliu

Sala Cinematografului Transilvania

destinația inițială. În 1999, Banca se privatizează, pachetul ei majoritar fiind achiziționat de către grupul "Société Générale". Odată cu aceasta, directorii filialei orădene Mircea Păiuș și Claudiu Goga, au întreprins o serie de investiții care au readus edificiul la valoarea sa arhitecturală inițială.

FABRICA DE SPIRT AERIAN

Pe strada Armatei Române, la nr.2, se mai află și azi o clădire care reprezintă doar aproximativ ceea ce a fost odinioară: o importantă întreprindere orădeană. Ea fost sediul *Fabricii de spirt aerian Campbells și Sands*, construită aici de cetățeanul londonez John Robert Keyworth, în 1870. Pe lângă gaz aerian, obținut din cărbune, se mai produceau, în cantități mai mici, cocs și catran. Fabrica se întindea pe 1,15 ha de teren, pe care se aflau patru clădiri și două rezervoare pentru gaz, pe un teritoriu care, atunci, se afla oarecum la marginea orașului, nefiind ridicate încă nici clădirile civile și nici cazărmile existente azi în zonă.

Numărul lucrătorilor ce deserveau fabrica a oscilat între 30 și 40. De la înființare, întreprinderea a preluat iluminatul stradal, existent încă de prin 1849, pe bază de felinare cu petrol lampant.

După 1870, numărul lămpilor de gaz a crescut mereu (de la 420 inițial, la 558, în 1890) iar arzătoarele aflate în exploatare la persoanele particulare, de la 4.000 (în 1898) la 7.500 (în 1901). La început a fost o adevărată dispută introducerea de către marile magazine, restaurante și hoteluri a modernului mijloc de iluminat, dar și de gătit. Curând gazul a început să fie solicitat și de către alte localuri publice (farmacii, spitale, poștă etc.) și de marile case ale oamenilor bogați din oraș. La începutul secolului al XX-lea, exploatarea înteprinderii a fost preluată de *Uniunea Fabricilor de gaz aerian din Augsburg S.A.*. Iluminatul public a fost asigurat până la 13 decembrie 1903, când, pe străzile Oradiei s-au aprins primele becuri electrice. Se părea că noul concurent va elimina din oraș folosirea gazului aerian. Nu a fost însă așa. Fabrica producea încă și în 1913, când iluminatul electric a triumfat deja definitiv în oraș, circa 3.000 de metri cubi de spirt aerian, distribuindu-l în oraș prin conducte ce aveau o lungime totală de 22 km. Panica în care intraseră proprietarii întreprinderii s-a dovedit nejustificată: cele două mijloace de energie puteau coexista în condiții foarte bune. Motivul? Costul foarte scăzut al gazului, prețul relativ ridicat al energiei electrice (mai ales datorită instalațiilor aferente), frecventele cazuri de electrocutare, inerente începutului și – nu în ultimul rând – bunele tradiții conservatoare ale publicului larg orădean, mereu neîncrezător față de tot ceea ce era foarte nou.

Fabrica a fost în continuă scădere de activitate după primul război mondial, astfel că *Ghidul orașului Oradea-Mare*, din 1923, nu o mai precizează între fabricile din urbe.

Felinar de la sfârșitul secolului al XIX-lea

GARA MARE

Da, Gara Mare, pentru că, încă de la sfârşitul veacului al XIX-lea, Oradea a avut două gări. În afară de cea principală, cea mare, mai exista gara Velenţa (actuala Oradea-Est) care a servit tot mai mult ca triaj pentru traficul de marfă al urbei. Primele dorinţe ale orădenilor de a avea acces la linia ferată au fost exprimate încă în luna iunie 1849, atunci când consiliul local al Oradiei, într-una din şedinţele sale, a cerut, print-un memorandum, de la ministerul de resort, ca linia ferată Pesta-Cluj ce urma să fie construită, să treacă şi prin Oradea. Norocul orădenilor a fost că linia dreaptă ce unea Pesta de Cluj trecea prin Oradea. Totuşi, a mai trebuit să treacă aproape un deceniu până la realizarea visului.

Gara Mare a fost construită în 1868-1870 şi cuprindea, la început, corpul central în care se află azi biroul de mişcare, sălile de aşteptare, holul cu casele de eliberare a biletelor şi restaurantul. Ridicarea ei era legată de un plan mai larg care prevedea legarea printr-o cale ferată cele două capitale: Bucureşti şi Budapesta, din care prima etapă a fost realizarea tronsonului până la Predeal, ultima localitate din Imperiul austro-ungar pe acest traseu.

În baza legii XLV din 1868, autorizaţia de construire a tronsonului Oradea-Cluj a fost acordată cetăţeanului londonez Charles Warring şi asociaţilor săi.

În zilele de 6-7 august 1870 o premieră absolută avea loc pe proaspăta cale ferată ce lega Oradea de Cluj: prima călătorie de probă cu un tren de persoane. Călătoria începută la Budapesta cu participarea fostului ministru al transporturilor, Mikó Imre, care a primit un vagon special, a decurs în bune condiţii până la Oradea. Opriri în gări, toasturi, fanfară, dejunuri şi gustări consistente precum şi multă, multă şampanie. Pauza ceva mai lungă la Oradea s-a încheiat prin cele trei dangăte de clopot de pe locomotivă şi prin fluierul ascuţit al mecanicului. Toată lumea s-a urcat în tren şi călătoria a reînceput. Până la Tileagd distanţa a fost parcursă într-o jumătate de oră. La următoarea staţie, Aleşd, s-a ajuns în 23 de minute iar de aici la Vadu Crişului, în 20. Bratca a fost următoarea staţie după un drum de 30 de minute iar apoi Ciucea, după alte 32. Drumul până la Cluj, efectiv, n-a durat nici cinci ore, ceea ce – s-o recunoaştem! – reprezenta o performanţă. Cei 30-40 de călători au avut parte de un traseu plin de cele mai inedite bucurii, de cele mai neaşteptate desfătări ale ochiului: tunelurile, cascada de la Vadu Crişului, poienile scăldate în soare, pădurea seculară ce se întindea generoasă pe tot traseul, toate descrise şapte ani mai târziu de Iosif Vulcan.

Deschiderea oficială a avut loc la 14 mai 1870 – deci ceva mai devreme de amintita cursă de plăcere – când primul tren personal a efectuat o cursă pe tronsonul Oradea-Huedin. Probabil această cursă a devenit zilnică până în 7 septembrie 1870, ora 4 dimineaţa, când, în prezenţa unui numeros public, a plecat primul tren până la Cluj, unde a ajuns la ora 11. Prima deraiere a avut loc în aceeaşi lună, la ieşirea din defileul Vad-Şuncuiuş. Dar nimic deosebit la capitolul vătămări corporale, din fericire, vagoanele nu erau legate între ele cu toate cele trei lanţuri regulamentare. Ziarul *Nagyvárad* scrie că niciunuia dintre cei circa 80 de călători nu li s-a întâmplat nimic: "doar câteva dame slabe de înger, au leşinat".

Dar nu numai călătorii erau începători. Nici cu etica feroviarului nu se stătea prea bine. În dimineaţa zilei de 22 septembrie, în acelaşi an, "trenul de plăcere" plecat

din Oradea spre Cluj, între Vadu Crişului şi Bratca, a fost pus în fața unei situații neprevăzute: într-un anume loc, terasamentul a fost spălat de apele Crişului până sub linii. La avertizarea picherului, mecanicul a încetinit mersul locomotivei până la viteza obişnuită a unui drumeț pe jos. Dar, spre stupoarea călătorilor încremeniți pe la geamuri, mecanicul, fochistul şi conductorii au coborât din tren preferând să urmeze *per pedes* rularea trenului şi urmărind de la oarecare distanță rezistența liniei. Pe bună dreptate "beneficiarii" unei astfel de experiențe au protestat, după ce au ajuns acasă, pentru acest gen de senzații tari, necuprinse în prospectul oficial al călătoriei.

În anii 1870-1871 organizatoarea acestor "trenuri de plăcere" a fost firma italiană aparținând lui Domenico Biazini, care miza pe mirajul tunelurilor. Cele patru intrări şi ieşiri din infern (atâtea tuneluri erau şi pe atunci între Oradea şi Cluj) produceau leşinuri sau, cel puțin, istericale generale în rândul sexului slab orădean aflat în tren. Încă şi mult mai târziu, prin anii 1880-1890, când trenul nu mai era o noutate, țipetele doamnelor anunțau pe traseu cu mare precizie apropierea tunelurilor, semn al premonitiei, atât de caracteristic femeilor din Oradea.

Un ziar local anunța la 27 aprilie 1871 că, odată cu construirea gării, poliția a dispus ca obligatorie prezența a cel puțin trei birje în gară. Ea şi-a exprimat părerea că, odată cu deschiderea drumului spre Cluj, ar fi necesare cel puțin şase birje la fiecare sosire de tren. Ar fi interesant de ştiut cum reuşea poliția să îi determine pe birjari să stea la gară tot câte trei...

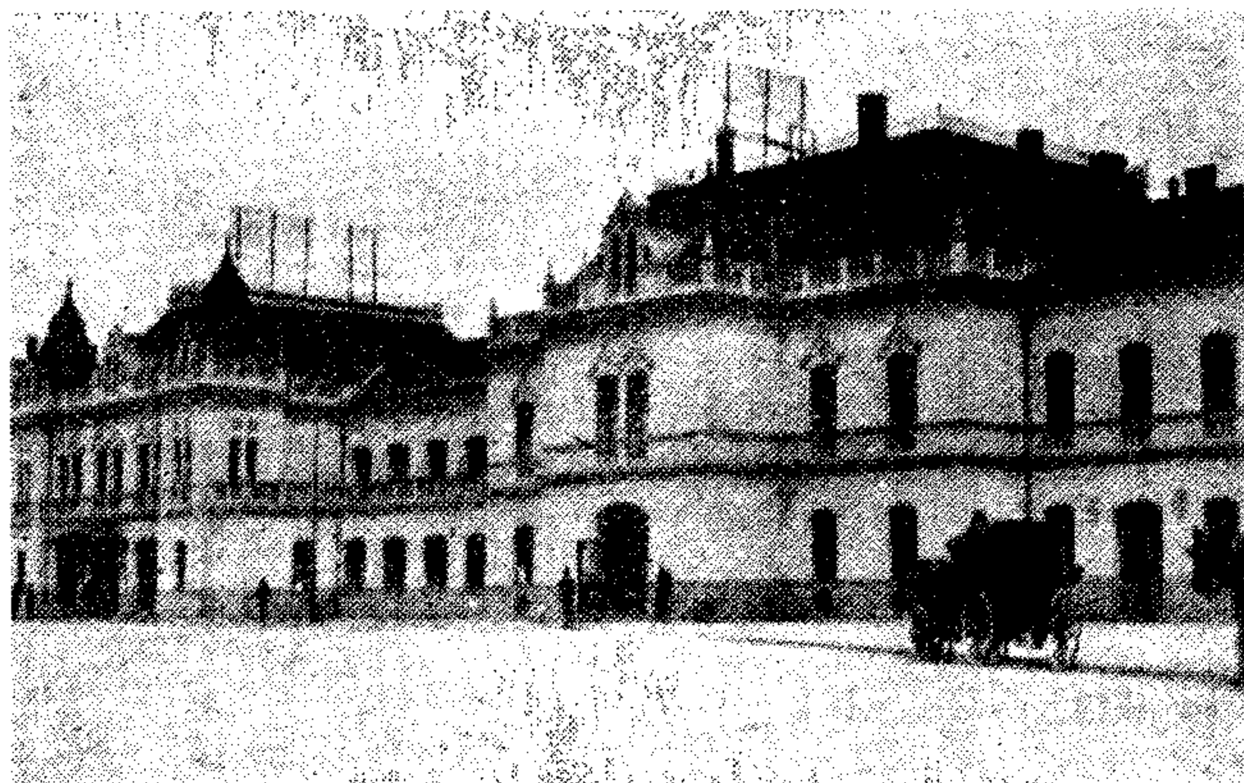
Pe teritoriul comitatului Bihor, prima linie ferată a fost de 77,7 km. Cele mai mari problemele au ridicat pentru constructori porțiunea din defileul de la Vadu Crişului – Şuncuiuş, unde săparea celor trei tunele a însemnat pierderea a numeroase vieți omeneşti, aşa cum o dovedeşte troița de piatră cu inscripția latină din curtea bisericii ortodoxe din Topa de Criş. Atunci, pe traseul Oradea-Cluj, s-au folosit 4.000 de măji de praf de puşcă (400 de tone) şi s-au dislocat peste 500.000 metri cubi de piatră.

Existând această linie de bază, s-a trecut la construirea liniilor ferate de importanță locală. Prima, Oradea-Beiuş-Vaşcău (una din cele mai ieftine, din punct de vedere al costului pe kilometru lungime), cu cei 117,7 km ai săi, a fost dată în exploatare, pe porțiuni, începând cu 14 mai 1886 şi până în 14 noiembrie1887.

A doua linie de importanță locală a fost Biharea-Săcuieni-Marghita, cu ramificația de la Săcuieni spre Valea lui Mihai (1887). A urmat construirea liniei ferate Oradea-Cefa-Salonta-Békéscsaba, încă la sfârşitul secolului, iar în iunie 1889, segmentul Vésztö-Méhkerék-Kötegyán-Ciumeghiu-Ghiorac-Tinca-Holod (85 km). (Să menționăm că porțiunea Salonta-Arad a fost construită după primul război mondial, în urma trasării frontierei de stat dintre România şi Ungaria).

În martie 1900, ministerul austro-ungar al transporturilor a aprobat mărirea vitezei pe unele trasee ale căilor ferate. Iată câteva exemple: pe relația Oradea-Vaşcău şi Marghita-Şimleu: de la 30 la 35 km pe oră, Oradea-Valea lui Mihai, de la 30 la 40 iar Oradea-Cluj- de la 76 la 80 km pe oră, acest din urmă caz fiind ceva de excepție, dacă nu cumva o eroare tipografică.

Imagine a clădirii gării la începutul secolului XX (fațada dinspre actuala piață Bucureşti)

Peronul gării la începutul secolului XX

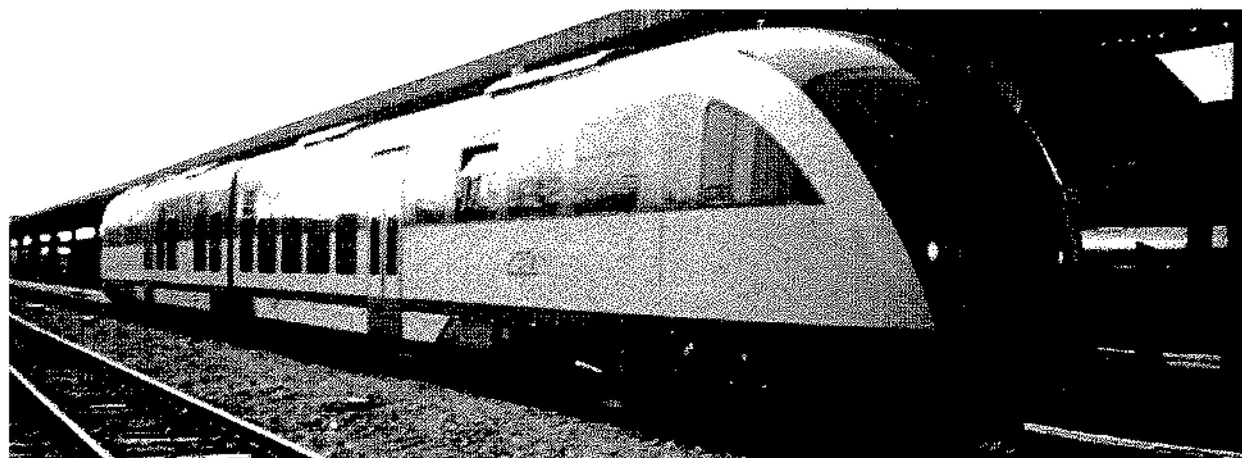
Primul tren accelerat a plecat din Oradea spre Cluj la 14 mai 1880, la ora 3,15 dimineața. În noaptea de 8 spre 9 august 1903, la ora 2, au trecut prin Oradea cu acceleratul București-Budapesta, regele Carol I și regina Elisabeta. Vagonul special era în întuneric, perechea regală dormea. Din partea poliției orădene în gară a fost un funcționar care a luat măsurile necesare pentru ca perechea regală să nu fie deranjată. Patru ani mai târziu, în zorii zilei de 11 august 1907, la ora 2, în același accelerat a călătorit spre Viena perechea moștenitoare a tronului României – viitorul rege Ferdinand și viitoarea regină Maria.

Creșterea continuă a traficului feroviar a ridicat probleme ca, pentru descongestionarea Gării Mari, să se construiască două stații noi: Velența și Episcopia Bihor. Cât de intens a fost folosită gara Oradea și, implicit, calea ferată, o dovedesc cifrele care indică numărul total al călătorilor care s-au urcat în tren în această gară în 1913: 1.378.147. Această cifră raportată la numărul de atunci al locuitorilor urbei, dă un total de 2.012 călători la suta de locuitori. Deci, fiecare cetățean al orașului, indiferent de vârstă, în 1913, s-a urcat într-un tren, în gara Oradea, de circa 20 de ori!

Era începutul marii aventuri a călătoriei, descoperirea, de către omul de rând a unor ținuturi poate imediat învecinate care nu îi fuseseră accesibile până atunci. Cât era de savurată călătoria se poate deduce și din împrejurarea că, la 1 noiembrie 1903, s-a deschis în oraș prima agenție de voiaj pe calea ferată, la tutungeria Kiss David & Comp., de pe strada Principală.

Iată cum descria Gara Mare din Oradea un călător, în 1883: "O foarte elegantă clădire, năpădită plăcut cu iederă, având un uriaș acoperiș peste peron, cu un triaj foarte larg, în imediata apropiere a dealului, ale cărui grupuri de clădiri s-au înmulțit pe măsură cu alte linii, spre est și spre Fiume, porneau de aici". În ultimii ani, aspectul gării s-a schimbat mult în bine, servind aproape în exclusivitate trenurile de călători.

Trenul "Săgeata albastră" în gara Oradea

HALA COMERCIALĂ

Numele acestei asociații profesionale-patronale, nu mai acoperă azi din punct de vedere semantic, sensul de odinioară. Cu atât mai mult denumirea de "hală" nu se potrivește deloc cu aspectul de palat al clădirii. La 26 ianuarie1869 s-a inițiat la Oradea o asociație care reunea pe comercianții din oraș, destul de mulți ca număr. Ea s-a numit *Hala Comercială* (Kereskedelmi Csarnok). În viziunea inițiatorului ei, Leopold Brüll, ea avea ca scop organizarea unei piețe centralizate de desfacere a grânelor, stimularea marii industrii și pregătirea adecvată a tineretului în vederea desfășurării unui comerț civilizat, de înaltă calitate profesională.

La reuniunea de constituire din 9 februarie 1869, primul președinte a devenit Reismann Mor, iar vicepreședinte, Hlatky Endre, comitele suprem al comitatului Bihor. Sediul inițial a fost în "casa Kovács" din Piața Mică (clădirea din spatele statuii lui Emanuil Gojdu). Numărul membrilor ei crescând mereu, din cadrul *Halei* s-a desprins "aripa tânără" care a creat *Asociația Comercianților* (1888), a cărei cea mai importantă realizare a fost crearea Școlii comerciale (încă în același an, de către prof. Propper I.), constituirea unui fond pentru ajutorarea comercianților săraciți nu din vina lor, sprijinirea orfanilor. În 1892 ei revin în cadrul Halei Comerciale.

Această instituție a creat și *Camera de comerț și industrie* care și-a ridicat impunătorul ei edificiu, existent și azi pe strada M. Eminescu nr. 25, precum și filiala orădeană a *Băncii Austro-Ungare*. Hala Comercială dispunea și de un tribunal propriu, ales, care a căutat să asigure o anumită disciplină și siguranță în activitatea comercială. În 1892, primăria orașului a donat Asociației Comercianților un teren între actuala stradă Română și Piața 1 Decembrie, cu condiția ca aici să se ridice și un local corespunzător pentru școala comercială. În scurtă vreme, prin colecte publice, mai ales din rândul membrilor Halei, folosindu-se planurile arhitectului Rimanóczy Kálmán sen., în toamna anului 1893 s-au pus temeliile noului edificiu, iar în 1895 el era deja gata, mutându-se aici școala comercială. La 1 septembrie 1898 această instituție de învățământ va primi numele de *Școala Superioară Comercială*, ea însă nedepășind niciodată categoria de școală medie. În 1913 era frecventată de 276 de elevi, distribuiți în trei ani de studiu, fiecare an cu câte două clase paralele. Până la construirea Palatului "Vulturul Negru", sala festivă a Halei Comerciale a fost cea mai spațioasă și mai elegantă din oraș, după cea a teatrului. Aici aveau loc concerte de muzică simfonică, aici își țineau adunările generale, partidele politice.

acceptată de autoritățile locale pentru români și care, după Unire, au început să se rărească, românii găsindu-și alte preocupări și dezbinându-se în partide între care caracteristică era mai degrabă ostilitatea decât apropierea. Compozitorul Sabin Drăgoi a acompaniat el însuși pe soliștii care au interpretat lucrările sale. Un an mai târziu, pe 17 februarie 1934, cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani, a avut loc sărbătorirea lui Nicolae Firu, printr-un concert organizat tot aici de către *Hilaria*. Ca invitat, la concert a participat și compozitorul Sabin Drăgoi.

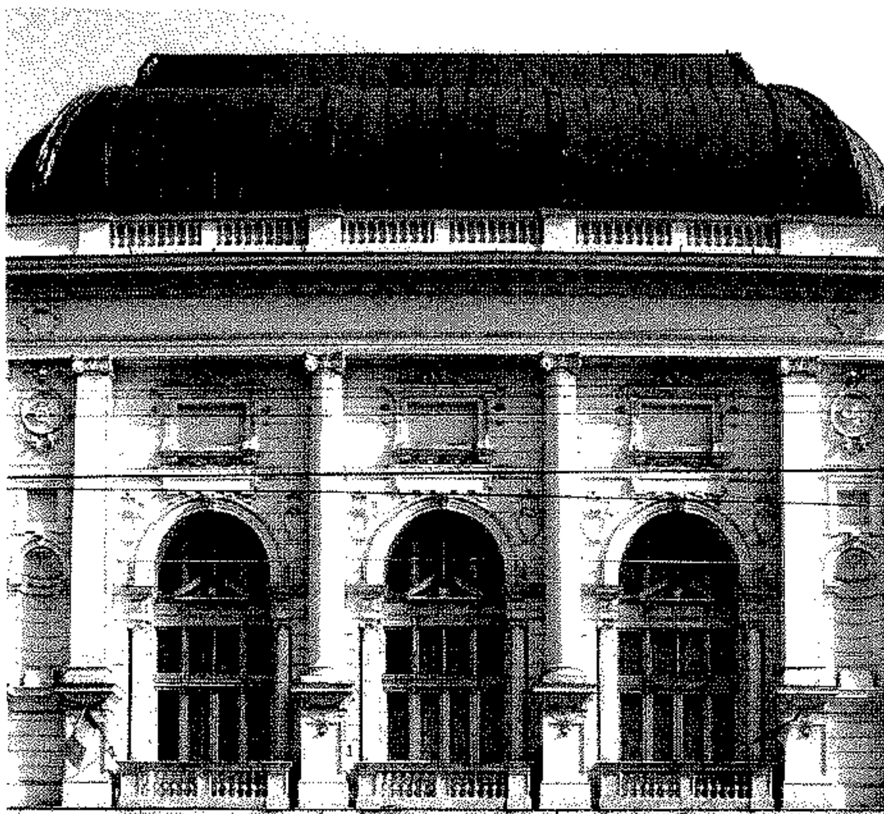
Destinația inițială a clădirii s-a păstrat până după al doilea război mondial când, prin plecarea masivă a evreilor din oraș, dar și prin măsurile luate de statul de tip nou împotriva celor ce asiguraseră standardul european al comerțului din orașul de pe malul Crișului Repede, clădirea și-a încheiat misiunea funcțională pe care au destinat-o inițiatorii construirii ei.

Din 1946 aici s-a mutat, la primul etaj, sediul organizației județene a Partidului Comunist Român (de la "Cercul catolic"), apoi Institutul de Proiectări al județului Bihor. În aripa din spre Criș și-au primit sediu: revista *Familia*, cotidianul *Crișana* și Comitetul de cultură, împreună cu Centrul Județean de îndrumare a creației populare și a mișcării artistice de masă.

După revoluția din 1989, clădirea a trecut în posesia Universității din Oradea care a amenajat aici Facultatea de medicină și farmacie.

Detalii de fațadă

La 26 februarie 1914 aici a avut loc unul din ultimele concerte ale Reuniunii de cântări *Hilaria*, înainte de izbucnirea primului război mondial. Corul dirijat de profesorul Nicolae Firu a interpretat atunci piese îndrăznețe: "Pui de lei" de Ion Vidu, "Mama lui Ștefan cel Mare" de Gheorghe Dima dar și lucrări de Chopin, Verdi, Rossini. Între cele două războaie mondiale, la 11 februarie 1933, s-a organizat de către aceeași reuniune, sărbătorirea compozitorului Sabin Drăgoi. Spectacolul, sugestiv intitulat "Un concert ca pe vremuri", se voia o reluare a întâlnirilor românești de odinioară, când această formă de contacte era singura

HOTELUL ASTORIA

Cocheta clădire din actuala Piață Regele Ferdinand, colț cu strada Teatrului, a fost ridicată după planurile arhitectului Sztarill Ferenc în 1902 iar patru ani mai târziu acesta a mai adăugat porțiunea din strada Teatrului. Eleganta construcție prezintă un parter înalt și mezanin iar următoarele două etaje sunt ieșite puternic în consolă. Traseul dominant este curbiliniu fapt subliniat și de cercevelele ferestrelor de la mezanin care sunt și ele trilobate.

Pe terasa din fața restaurantului-cafenea au zăbovit personalități ale vieții literar artistice orădene, celebrități ale condeiului sau penelului precum Ady Endre, Octavian Goga, Zaharia Stancu, iar în anii de după ultimul război, Ovidiu Cotruș, Gheorghe Grigurcu, Alexandru Andrițoiu și Radu Enescu.

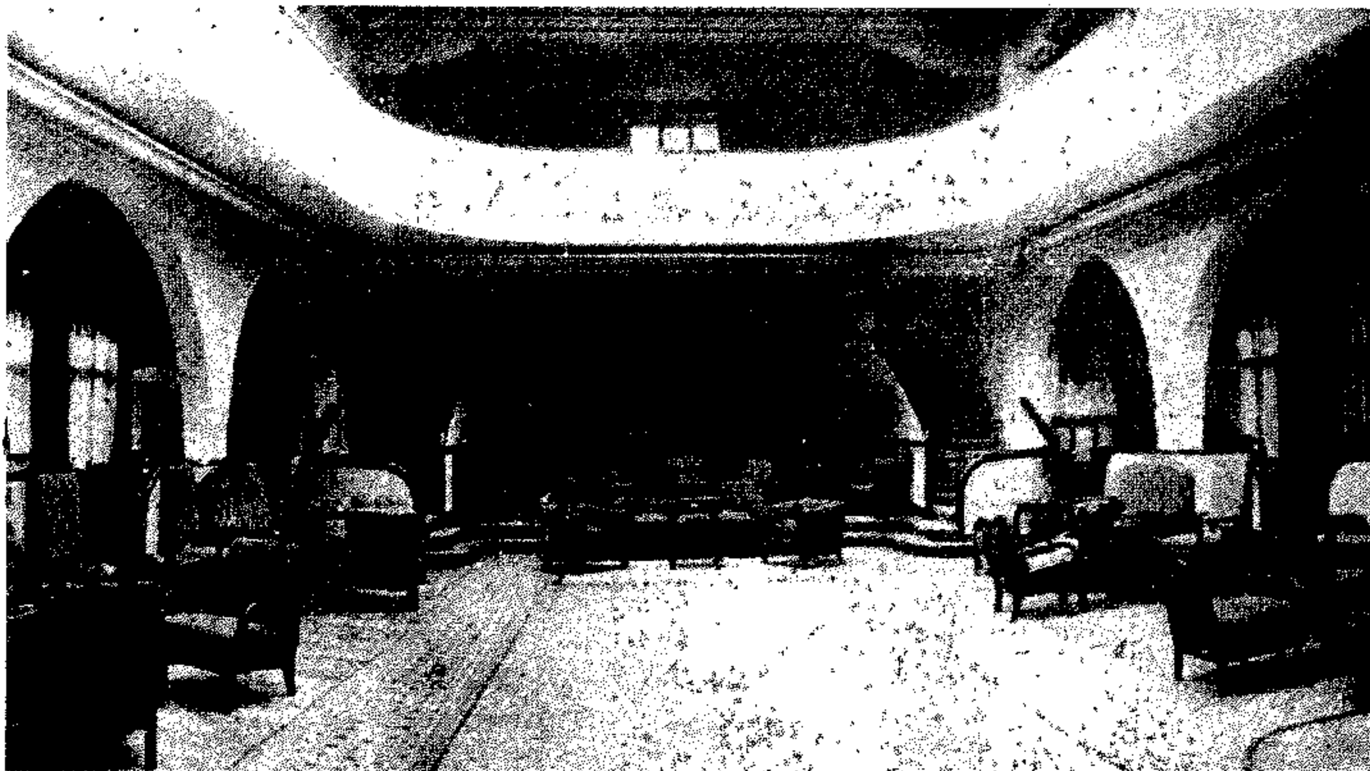
Cafeneaua s-a numit la începuturile sale *Emke*, în

perioada interbelică a devenit *Ulpia*, apoi *Astoria*.

Aici a fost întemeiată prima societate a ziariștilor, în 1917, sub numele de Căminul ziariștilor, prezidată pe atunci de notarul public dr. Mezey Mihály. În afară de ziariști, asociația mai cuprindea actori și artiști plastici. Una dintre prevederile mai curioase ale statutului de funcționare a "Căminului ziariștilor" stipula că femeile nu au acces la întâlnirile de aici, nici măcar actrițele sărbătorite cu un prilej sau altul. O situație cu totul deosebită a avut-o clubul în timpul dictaturii bolșevice a lui Kun Béla (martie-aprilie 1919). În mod paradoxal, autoritățile proletare nu s-au atins de programul obișnuit al asociației, ba chiar căpeteniile bolșevice frecventau noaptea localul de la "Emke" întreținând discuții pe teme social-politice cu "burghezii" orașului. Jocurile de noroc (baccara, chemin de fer, makao) îi reuneau într-o amiabilă tovărășie pe dușmanii neîmpăcați ai capitalismului și pe capitaliștii înșiși, aceștia din urmă nebănuind că erau trecuți pe listele negre urmând să fie trimiși să sape tranșee pe la Bratca, în calea armatelor române.

După intrarea armatei române în Oradea, activitatea clubului s-a dezorganizat. În 1925, inițiativa reluării tradiționalelor întâlniri a început să se înfiripe din nou.

Clubul Ziariștilor

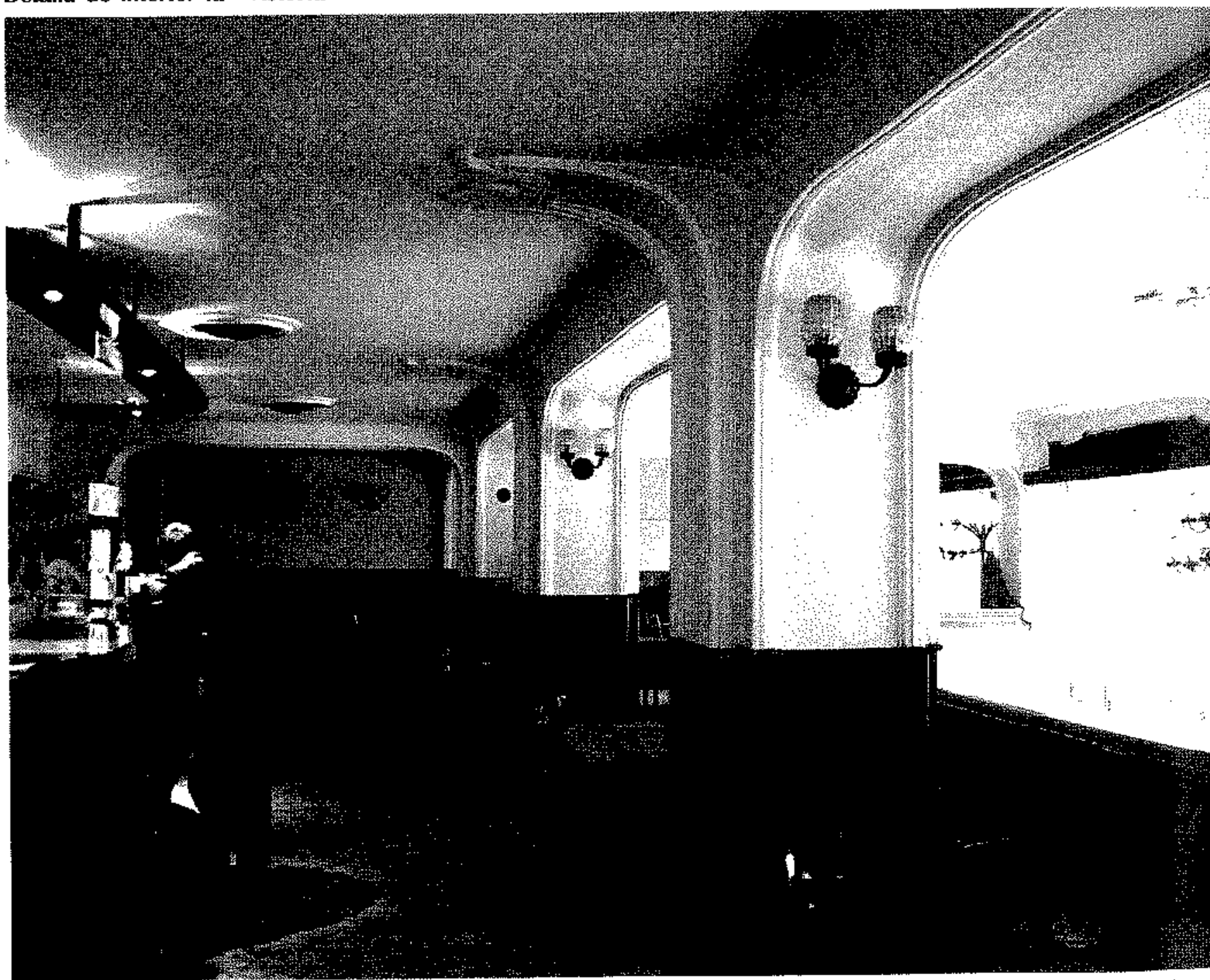
Două cafenele erau în centrul atenției: *Astoria* și *Royal* (actualul restaurant *Oradea*). S-a optat pentru a doua variantă dar nu s-a reușit încropirea unei vieți de club ca odinioară, în primul rând din pricina spațiului.

În primele zile ale lui februarie 1926 s-a terminat modernizarea cafenelei *Astoria* ai cărei proprietari s-au arătat dispuși să îi reprimească pe ziariști. Contractul a fost semnat din partea solicitatorilor de Katona Béla, Iványi Ferenc și Bárdos László. Președinți de onoare ai comisiei de alegeri au fost desemnați: generalul Traian Moșoiu, dr. Cziffra Kálmán, comitele de odinioară al Bihorului, prefectul Iosif Iacob și poetul Octavian Goga. Afluența solicitatorilor a fost atât de mare încât spațiul s-a dovedit, curând, neîncăpător. În aceste condiții, în octombrie 1926, o parte din membri s-au desprins și au constituit *Clubul Unio* care și-a avut sediul în aceeași clădire, la etaj. Deși membrii "unioniști" n-au ieșit oficial din *Clubul Ziariștilor*, situația existenței a două asociații în aceeași clădire nu putea să dureze. Clubul ziariștilor, la 2 septembrie 1926, s-a mutat din nou la cafeneaua *Royal*. *Clubul Unio* la scurtă vreme apoi, a dispărut.

După cel de-al doilea război mondial, la parterul restaurantului, în partea dinspre strada Teatrului, funcționa clubul uzinei *Înfrățirea* iar la etaje fusese amenajat internatul școlii de cooperație. În 1948, funcționa la etajul I, sediul Sindicatului mixt al artiștilor, scriitorilor și ziariștilor iar mai târziu, la etaje, au fost create apartamente iar la parter o galerie de artă pentru artiștii plastici profesioniști. De prin anii '70, după o sumară restaurare a clădirii (mai mult la fațade) s-a redeschis restaurantul și hotelul ASTORIA.

Actualmente, clădirile hotelurilor "Astoria" și "Transilvania" aparțin grupului de firme al cunoscuților oameni de afaceri, Ioan și Viorel Micula.

Detaliu de interior la "Astoria"

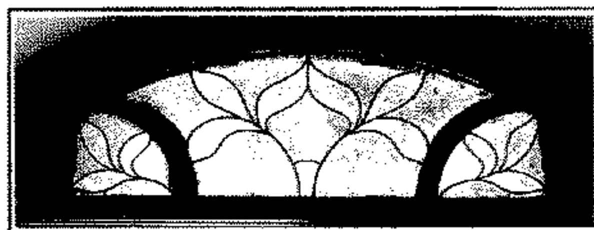

HOTELUL PARC

Clădirea hotelului la care ne referim are o fațadă spre strada Republicii din care doar etajul îi aparține, parterul fiind compus din diferite magazine iar curtea interioară era destinată să fie o terasă spațioasă. Aici întreaga feronerie, ancadramentele ferestrelor, ca și elementele decorative, denotă un autentic stil secession. Cel mai bine s-a păstrat feroneria porții de la intrare.

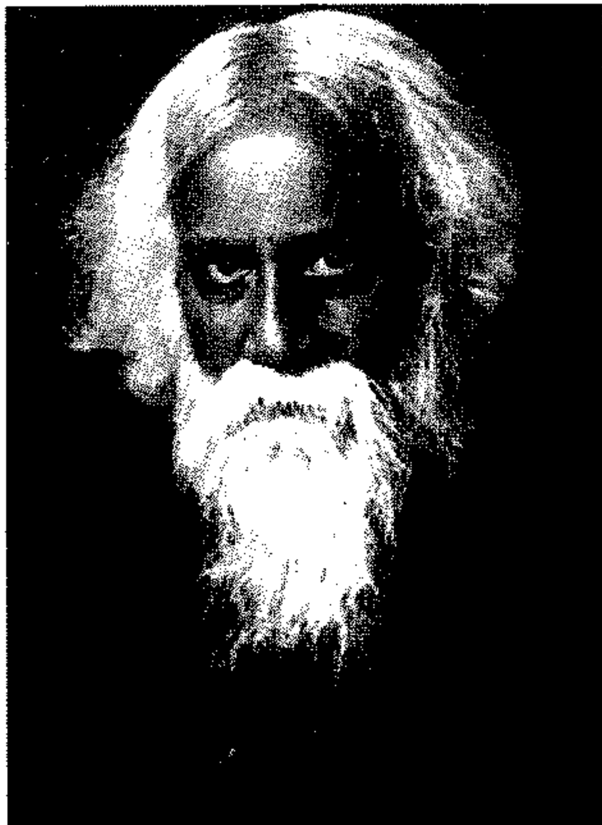
Este unul din cele mai vechi hoteluri din oraș și, cu toate că a fost depășit de altele, biografia sa păstrează momente de referință în istoria orașului.

Clădirea a fost ridicată de frații Emil și Gyula Weislovich, în 1903. Pe acest teren se aflase înainte o veche clădire, numită "castelul Bethlen"care a fost demolată în întregime. Cei doi frați erau descendenții unei familii din care primul s-a remarcat bunicul, Adolf, întemeietorul prosperității familiei. Acesta, în anul 1873, și-a scos un brevet de tinichigiu în Oradea. Anul cu pricina a fost unul nefast pentru oraș: o nemiloasă epidemie de holeră a decimat mai bine de un sfert dintre locuitorii urbei. Autoritățile locale au avut mari probleme cu înhumarea celor decedați. Spirit întreprinzător, Adolf a întemeiat, împreună cu mai mulți tâmplari o asociație de pompe funebre care, odată lansată cu acest prilej nefast, a continuat să prospere în anii care au urmat. La parterul hotelului "Parc" a funcționat multă vreme acest magazin de pompe funebre.

Vitraliu

După terminarea construirii hotelului care dispunea de 30 de camere, Weiszlovich Gyula a făcut o călătorie în India de unde a adus covoare orientale de o mare valoare, vaze și alte obiecte care au asigurat hotelului o eleganță deosebită, în prospectele vremii dar și în cele editate în perioada interbelică, el fiind situat în categoria celor din care făceau parte hotelurile din rețeaua *Ritz*.

O figură memorabilă prin pitorescul ei a fost Emil, rămas singur proprietar în timpul primului război mondial. Se spune că acesta nu-și ascundea antipatia

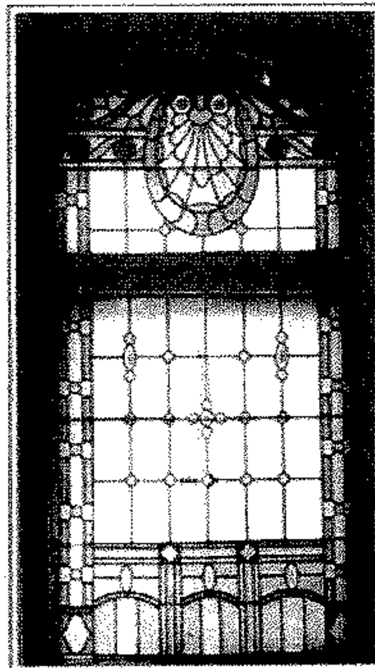

Poetul indian Rabindranath Tagore

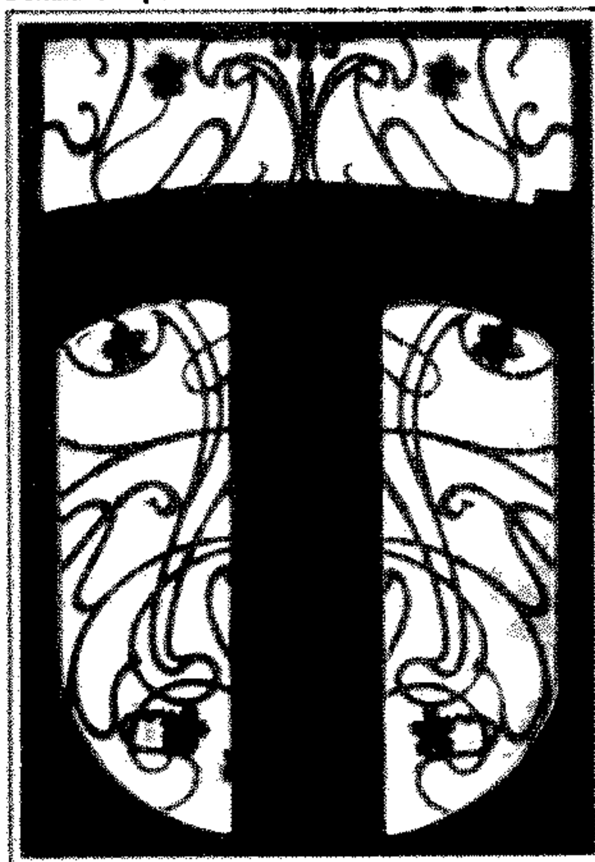
față de ofițerii germani. El nu a îngăduit ca aceștia să fie cazați în hotelul său, sub motivul că germanii au declanșat războiul și el nu găzduiește criminali de război. În 1916, unul din cartierele generale ale armatei austro-ungare era la Oradea iar comandantul ei, era prințul moștenitor Carol, viitorul rege Carol IV (1916-1918). Moștenitorul tronului a trebuit să se mute din hotel în reședința Episcopiei romano-catolice pentru că Weiszlovich a aflat că acesta a primit în apartamentul său, femei...

Rolul lui Emil a fost important în organizarea contrarevoluției albe împotriva bolșevicilor, în aprilie 1919, hotelul său fiind locul tainic de adunare a celor care au pus la cale înlăturarea bolșevicilor de la conducerea orașului. Apoi, curând, a intrat în conflict și cu administrația locală românească refuzând să arboreze drapelul de stat cu ocazia Zilei Eroilor motivând că eroii, fiind morți, li se cuvine numai drapelul negru. La 12 decembrie 1927, cu ocazia unor demonstrații ale studenților extremiști, atunci când 7 dintre ei au năvălit în hotel, Weiszlovich a ripostat cu un briceag, rănindu-l pe unul dintre ei. Ca răspuns aceștia l-au bătut atât de rău încât a fost nevoie de transportarea lui la Spitalul evreiesc unde a fost operat la cap de dr. Fischer Ferenc, vestit chirurg al acelor vremuri. În sfârșit, de pitorescul acestui personaj se leagă și finalul întâmplării. Medicul a pretins pentru sine și asistenții săi, în contul operației și a îngrijirilor ce au urmat, suma de 180.000 de lei. Weiszlovich a considerat suma prea mare, astfel că discuțiile au ajuns în instanță. Aceasta l-a obligat să îi plătească medicului 154.000 de lei. Supărat din cale afară, dar ne-mai având ce face, s-a gândit la o răzbunare năstrușnică. Cu ajutorul unor oameni de încredere trimiși în toate părțile, a transformat bancnotele în monedă măruntă de 1 și 2 lei, iar suma totală, pusă în coșuri de nuiele și încărcată pe o platformă trasă de cai, a fost trimisă acasă doctorului. Se spune că acesta, la vederea coșurilor, era să facă infarct.

Vitraliu

Detaliu din poarta de la intrare

De-a lungul timpului la acest hotel au poposit personalități de seamă: Nicolae Iorga, Liviu Rebreanu, Mihail Sadoveanu, George Enescu sau regele Carol al II-lea, de asemenea poetul indian Rabindranath Tagore. În perioada ocupației sovietice în oraș, hotelul a fost rechiziționat pentru ofițerii ruși, apoi a trecut în proprietatea Ministerului Comerțului care l-a cedat Ministerului Turismului. După al doilea război mondial hotelul s-a degradat tot mai mult, pierzându-și strălucirea de odinioară.

Vechea terasă din incintă a devenit Grădină de vară, în care au loc spectacole de toate genurile datorită interesului manifestat de intreprinzătorul Gheorghe Ardeleanu.

Intrarea în hotel

Terasa din incinta hotelului

HOTELUL TRANSILVANIA

Construirea impunătorului edificiu a început în iunie 1903 şi a fost încheiată în octombrie 1904. La momentul respectiv, clădirea prefigura deja amploarea ce se va acorda pieţei Teatrului prin monumentalitatea clădirilor. La acea vreme numai teatrul domina această zonă a oraşului. Clădirea hotelului a fost ridicată de constructorul Guttmann József, pe terenul pe care se fusese înainte aşa numita "casă Knapp". Dar aceasta fusese mult mai în faţă şi municipalitatea a pretins lui Guttmann să ridice noua clădire pe aliniamentul casei Sztarill ("Astoria" de azi). Potrivit acestei prevederi, constructorul trebuia să cedeze aproximativ trei metri

de teren față de actualul aliniament. Guttmann a fost de acord, cu condiția că acești trei metri să îi fie lăsați pentru terasa restaurantului pe care intenționa să o amplaseze la parterul hotelului.

La sfârșitul lui martie 1904, hotelul era aproape gata. Văzând amploarea și dimensiunile clădirii, arhitectul Rimanóczy Kálmán hotărește să refacă hotelul său (actualul hotel "Crișul Repede") și să-l amplifice cu băi pe latura din spre malul Crișului. Era o provocare și un exemplu fericit de concurență în favoarea aspectului edilitar al orașului Oradea. Inaugurarea hotelului "Pannonia" și a cafenelei, aflată pe actuala stradă a Teatrului, a avut loc la 22 octombrie 1904. Cafeneaua iluminată feeric cu lumină electrică și cu lămpi de gaz aerian, a fost arhiplină. La acea dată ar fi trebuit să se deschidă și restaurantul, dar acesta nu-și găsise încă la acea dată un chiriaș.

Primul oaspete de renume a fost, o lună mai târziu, emirul Suleymann ibn Inger Abdullah din Somalia, care s-a instalat în camera cu nr. 12. Cetățean austro-ungar, tatăl său a luptat în revoluția ungară de la 1848 și pentru meritele sale a obținut cetățenia din partea statului în favoarea căruia a luptat. El se va stabili în cele din urmă la Câmpani de Pomezău, participând la viața publică a Bihorului și candidând chiar pentru un scaun de deputat în parlamentul ungar, în primii ani ai veacului al XIX-lea.

Stilul clădirii este eclectic, fără o importanță arhitectonică deosebită. Valoroasă este ornamentația interioară a sălii restaurantului care a rămas aceeași ca la început și aparține stilului secession. Una dintre cele mai vechi săli de spectacol de cinema a fost amenajată prin 1907 în subsolul acestei clădiri de către Székely Jenö, unul din animatorii acestui gen de spectacole. Cinematograful a funcționat foarte puțin aici căci, câteva luni mai târziu, tot din inițiativa lui, s-a deschis, alături, cinematograful "Urania" (azi "Transilvania").

Clădirea a adăpostit hotelul "Pannonia" până la primul război mondial, apoi, între cele două războaie, hotelul s-a numit "Pallas" iar după 1945, "Transilvania". Cu ocazia uneia dintre ultimele întâlniri ce au avut loc între liderii comuniști ai României și Ungariei, Nicolae Ceaușescu și Kádár János, în 1978, la Oradea, cei doi șefi de partid și de stat aici au convenit să ia masa. Circula discret în vremea aceea o glumă pe această temă. Se spune că Ceaușescu ar fi propus lui Kádár să ia masa la noul restaurant de la hotelul "Dacia" sau la "Oradea" dar acesta a susținut morțiș că el preferă ..."Transilvania".

Nicolae Ceaușescu și Kádár János

Sala restaurantului Transilvania

INSTITUTUL DE CREDIT SI ECONOMII "BIHOREANA"

Instituția a luat ființă la 12 mai 1898, prin emiterea a 3.000 de acțiuni a câte 100 de florini. La adunarea generală de constituire, desfășurată în sala mare a restaurantului "Arborele Verde" și la care au participat cinci sute de români din întregul Bihor, au fost aleși Iosif Vulcan (președinte), Nicolae Zigre (vicepreședinte), dr. Coriolan Pop (director general). Din consiliul director au mai făcut parte atunci: avocatul Iosif Roman, avocatul Nicolae Zigre, Andrei Horvat, preot ortodox în Velența, avocatul dr. Aurel Lazăr, canonicul Moise Neș, avocatul Vasile Ignat, comerciantul Petru Pantea, Iosif Moldovan, avocatul Coriolan Pop. Comisia de control era compusă din: protopopul Toma Păcală, Sava Raicu, contabil șef al băncii "Victoria" din Arad, Ioan Nichita, avocat în Șimleul-Silvaniei, Samuilă Ciceronescu, preot greco-catolic, avocatul-profesor dr. Ioan Buna.

Coriolan Pop

Constiturea acestei instituții financiare era un triumf al puterii economice și financiare a românilor din Oradea. Entuziasmul a fost de nedescris. Niciodată până atunci românii din Crișana n-au realizat ceva mai grandios, mai înălțător prin perspectivele materiale ce se deschideau de acum. Deschiderea oficială s-a făcut la 1 octombrie 1898.

Îndată după înființare, institutul a inițiat un "fond al mesei" pentru studenții români de la Academia de drept, fie prin bani, fie prin plata a două mese pe zi (prânz și cină), pentru 10-12 studenți. În timpul primului război mondial a ajutat elevii sau studenții din Brașov, Cluj, Năsăud, Beiuș. A căutat să ofere românilor din Bihor credite cu dobândă mică, să sprijine activitatea de învățământ și cultură, a ajutat bănește construirea de

biserici. Cât de mare era prestigiul unora dintre fruntașii români reiese și din presa maghiară locală. Un exemplu: în iunie 1914, dr. Coriolan Pop, director general al "Bihorenei" a fost decorat de regele Carol I al României cu ordinul "Meritul comercial și industrial", clasa I-a, iar regele Ungariei a trebuit să încuviințeze ca omul de afaceri să primească și chiar să poarte această distincție.

Sediul Institutului de credit a fost obținut în 1910, iar doi ani mai târziu, mai precis între anii 1912-1914, pe locul unei vechi construcții cu un singur nivel, a ridicat o impunătoare clădire care se poate vedea și azi, pe colțul Pieței Unirii cu strada Avram Iancu (actuala Raiffeisen Bank.). Arhitectul și constructorul ei a fost Rendes Vilmos. Vizavi, pe celălalt colț, se afla clădirea fundației Nicolae Jiga, ambele dispuse între cele două biserici românești din centrul urbei. Dacă ținem cont că pe actuala stradă General Moșoiu, cu două numere mai sus, se afla și o casă aparținând fundației Emanuil Gojdu, putem fi de acord cu ziarul *Românul* din Arad care scria, în iulie 1912, că în această zonă a orașului se afla centrul social-economic și spiritual al românilor orădeni.

Conducerea "Bihorenei" și-a propus ca, la

parterul clădirii, să deschidă un cazinou pentru români. Temerara instituție românească de credit a reușit, încă în anii ce au premers primului război mondial, să-și dobândească un binemeritat prestigiu între celelalte instituții bancare din Oradea. Așa cum se poate constata din alcătuirea primei sale conduceri, sfera de preocupări a "Bihorenei" s-a extins și asupra unor domenii ale culturii și asupra problemelor sociale ale românilor bihoreni. Banca a funcționat și în perioada interbelică. Capitalul social al ei a cunoscut o permanentă creștere. În 1925, el ajunsese la 20 milioane de lei. În 1927, criza generală a lovit-o necruțător. A mai rezistat încă doi ani, dar nu și-mai putut reveni. În 1931, banca "Bihoreana" a fuzionat cu băncile "Victoria" și "Timișana". Cel ce a facilitat această fuziune a fost Gheorghe Dumitrescu, primul director al noii bănci create.

Astăzi este sediul "Raiffeisen Bank"

Detaliu de interior

INTERNATUL "SFÂNTUL NICOLAE"

Pe strada Nicolae Jiga (fosta stradă Castanilor), la nr.31, o placă memorială marchează până azi clădirea în care s-a aflat o instituţie şcolară românească de primă importanţă: "În această clădire şi-a avut sediul fundaţia şcolară întemeiată de Nicolae Jiga în anul 1860. Din fondurile acestei fundaţii au fost susţinuţi la studii elevi şi studenţi români din Bihor".

Nicolae Jiga (1790-1870), s-a născut în Sânicolau Român. După terminarea şcolii primare în comuna natală şi a două clase de gimnaziu la Oradea, a intrat băiat de prăvălie. Acum şi-a schimbat numele din Judeu în Jiga şi şi-a deschis o prăvălie proprie de articole mărunte. S-a căsătorit cu Ana Cosperda, cu care a avut patru copii. O fată a sa, Maria, s-a căsătorit mai târziu cu I. Poynar şi astfel s-a încuscrit cu familia Emanuil Gojdu. La 12 martie 1839 a fost numit inspector al şcolilor confesionale ortodoxe româneşti, funcţie pe care a deţinut-o până în 1870, când ea a fost desfiinţată. Impresionat de condiţiile grele în care elevii îşi duceau existenţa, începe să îi ajute cu manuale, îmbrăcăminte şi cu mici sume de bani, apoi, între 1854-1864, aceste ajutoare le-a înlocuit cu un sprijin global anual de 50 florini, acordat unui număr de 20 tineri români de la Liceul premonstratens şi de la Academia de drept.

Nicolae Jiga a fost în Oradea fruntaşul credincioşilor ortodocşi şi un luptător constant pentru a scoate biserica străbună de sub tutela ierarhiei sârbeşti de la Karlovitz. A investit mult în acţiuni filantropice, în favoarea Bisericii şi a şcolii din Bihor şi Oradea. A înfiinţat un fond de 3.000 de florini pentru comercianţii români care nu aveau posibilităţi financiare să-şi înceapă activitatea. A sprijinit Societatea de lectură a tinerimii române din Oradea iar în 1860 a înfiinţat *Fundaţia jigaiană pentru ajutorarea elevilor şi studenţilor români ortodocşi* de la şcolile din Oradea. Aprobarea s-a dat în aprilie 1861. Fundaţia a dispus de trei imobile: casa din actuala Piaţa Unirii, colţ cu strada Avram Iancu (vizavi de Banca Agricolă S.A.) şi două pe strada Nicolae Jiga, dintre care una este la numărul amintit. Între anii 1861-1884, "internatul jigaian" a funcţionat în clădirea din centrul oraşului. În 1884 "senatul fundaţional" a cumpărat casa de pe actuala stradă Nicolae Jiga nr. 31 iar pe

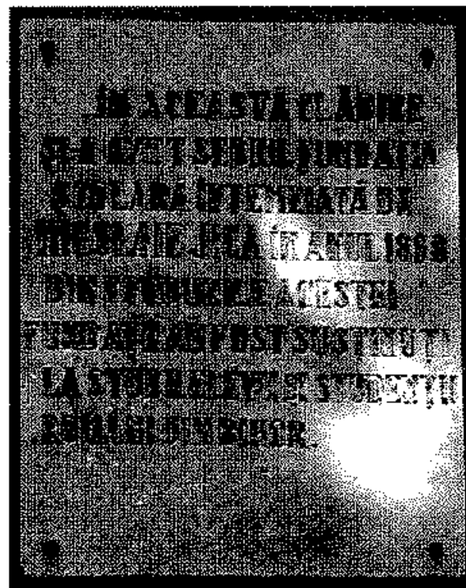
Nicolae Jiga

intravilanul ei a mai construit o casă. Acestea au servit de internat în perioadele grele ale învățământului românesc din Oradea, adăpostind elevi indiferent de școala care o frecventau. Condiția: să fie săraci, să fi cunoscut limba română.

Pentru faptele sale Nicolae Jiga a fost apreciat de contemporani. În 1865 a fost decorat cu ordinul "Crucea de aur" de către împăratul Franz Iosif. Faptele sale au fost cunoscute în întreaga lume românească. Dovadă este că prin 1862-63, mitropolitul Andrei Șaguna a făcut o vizită la Oradea, prilej cu care marele ierarh a dăruit Bisericii "cu Lună", un foarte frumos baldachin.

Între primii supraveghetori ai internatului a fost Nicolae Zigre senior (1843-1918), unul dintre fruntașii românilor orădeni. Era căsătorit cu Maria Poynar, fiica marelui comerciant Ioan Poynar. Soția lui, după mamă a fost nepoata lui Nicolae Jiga, fondatorul internatului, iar după tată, era înrudită cu Emanuil Gojdu. Între cei ce au purtat de grijă internatului a fost și avocatul dr. Nerva Jercan, care a fost pedagog și director, între anii 1919-1934. Originar din Tilecuș, a fost numit, în 1931, director al Prefecturii județului. Mai amintim, între anii 1939-1940 ca director aici pe preotul Traian Șulea, cel ce a pus bazele bisericii "Izvorul Tămăduirii" din curtea Spitalului Județean.

Clădirea și-a dus existența în toate perioadele istorice din ultimele două veacuri ale orașului Oradea. Cât de greu a fost în perioada imediată de după ultimul război rezultă din apelul publicat de internat în ziarul *Crișana* din 9 august 1946. Se aducea la cunoștința celor interesați că Internatul de băieți "Nicolae Jiga" din Oradea, primește pentru anul școlar 1946-47 un număr de 64 de elevi ortodocși. Taxa anuală consta din: 600.000 lei, 200 kg de făină pentru pâine, 20 kg făină fină, 10 kg untură, 100 l lapte, 10 l smântână, 150 kg cartofi, 150 ouă, 10 kg ceapă, 20 kg mazăre, 2,5 kg săpun, 5 bucăți pui mari, 5 kg slănină de porc afumată, 1 kg slănină și un ștergar de bucătărie. Taxa în bani urma să se plătească integral la înscriere iar alimentele în proporție de 1/4. Fiecare elev era obligat să aducă cu sine 2 costume, 1 palton, ghete sau bocanci, papuci, rufărie. În asemenea condiții nu este de mirare că numărul celor care s-au înscris a fost deosebit de mic, activitatea Internatului supraviețuind cu greu de pe o zi pe alta până în 1948 când nefasta reformă a învățământului românesc îi pune capăt definitiv.

Placa memorială de pe fațada clădirii

Fațada internatului

LICEUL "EMANUIL GOJDU"

În aceste câteva rânduri nu va fi vorba decât în treacăt despre istoria vestitului nostru liceu, oricât de tentantă ar fi tema pentru un absolvent al ei. Cu atât mai puțin despre bravii săi profesori și elevii de altădată, despre care au scris oameni mai îndrituiți a o face decât subsemnatul.

Ne vom referi la clădirea ce reprezintă și ea o podoabă arhitectonică a urbei. Ce a fost pe locul ei? Nimic. Trebuie să precizăm că, îndată după 1692, când cetatea a fost transformată în sediu al garnizoanei austriece, întregul teritoriu ce o înconjura, pe o rază de circa un kilometru, a fost transformată în "teritoriu strategic", toate clădirile fiind demolate. Așa s-a născut actuala Piața 1 Decembrie (Piața Mare), care în veacurile XVI-XVII era mult mai mică și care în prima parte a secolului al XIX-lea s-a numit "piața grecească" datorită numeroșilor negustori greci și aromâni care își desfăceau produsele aici. Așa s-a creat și parcul de pe malul drept al Crișului, parc ce se întindea până sub Dealul Villor (așa numitul "Parc muncitoresc") etc. La început, mai precis în Evul Mediu, singurul pod peste Criș era aproximativ acolo unde se află și acum cel de lângă hotelul "Dacia" și se numea Podul Mare, legând pe atunci Olosigul de orașul propriu zis și de cetate. Abia în secolul al XVIII-lea s-a construit "podul din centru", care s-a numit Podul Mic. În aval de Podul Mare s-a aflat până târziu, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, pe malul stâng, "portul fluvial" al urbei. Aici "ancorau" plutele care aduceau lemnul din pădurile de pe cursul superior al Crișului Repede. Portul era foarte

Teodor Neş

Gheorghe Sofronie

solicitat, debarcaderul fiind în permanenţă înţesat cu material lemnos. Acest lucru a constituit una din circumstanţele care au determinat şi catastrofala inundaţie din 13 august 1851: creşterea bruscă a apelor Crişului, ca urmare a unor ploi abundente, a împins un mare număr de plute aflate în "portul" din dreptul viitoarei clădiri a liceului "Gojdu", până la piloanele podului de lemn din centru (Podul Mic), creind aici un baraj şi contribuind la inundarea întregului cartier (apele s-au ridicat atunci pe actuala stradă a Republicii până la semnul marcat printr-o inscripţie pe zidul bisericii ursulinelor).

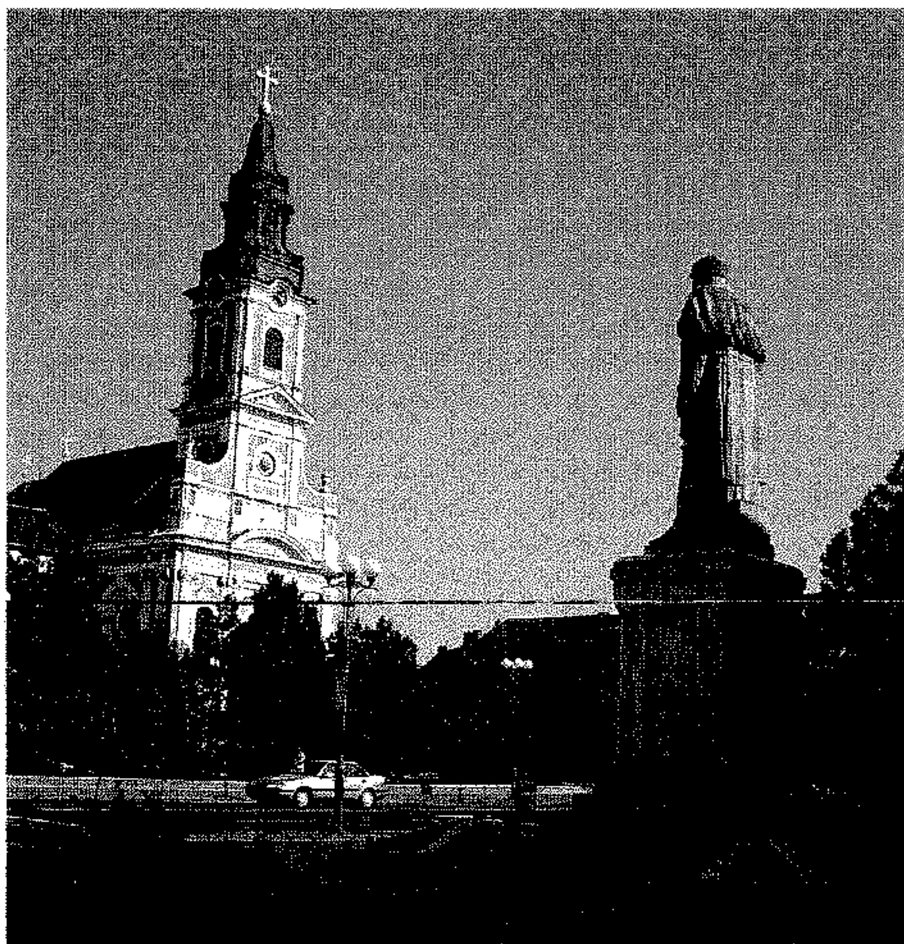
În Oradea exista o şcoală arhireală (*Realschule*) de stat, înfiinţată în baza legii învăţământului din Imperiul austriac, elaborată în 1850. Şcoala a funcţionat un timp în sălile mici de la parterul clădirii Curţii de apel iar în anul şcolar 1874/75, s-a mutat în clădirea din Piaţa Mică, pe locul căreia este azi Primăria şi unde, până atunci, îşi ţinuseră cursurile Academia de drept şi Arhigimnaziul premonstratens. În 1874 aceste două instituţii şcolare s-au mutat în actuala clădire din strada Roman Ciorogariu (Liceul "Mihai Eminescu"). Şcoala arhireală a funcţionat în clădirea de pe locul actualei primării până în 1895, când consiliul orăşenesc a hotărât ridicarea unui nou local de şcoală. A fost ales terenul viran din dreptul vechiului port fluvial. Astfel s-a construit, cu un efort deosebit pentru primărie, actuala clădire care adăposteşte Liceul "Emanuil Gojdu" (1896).

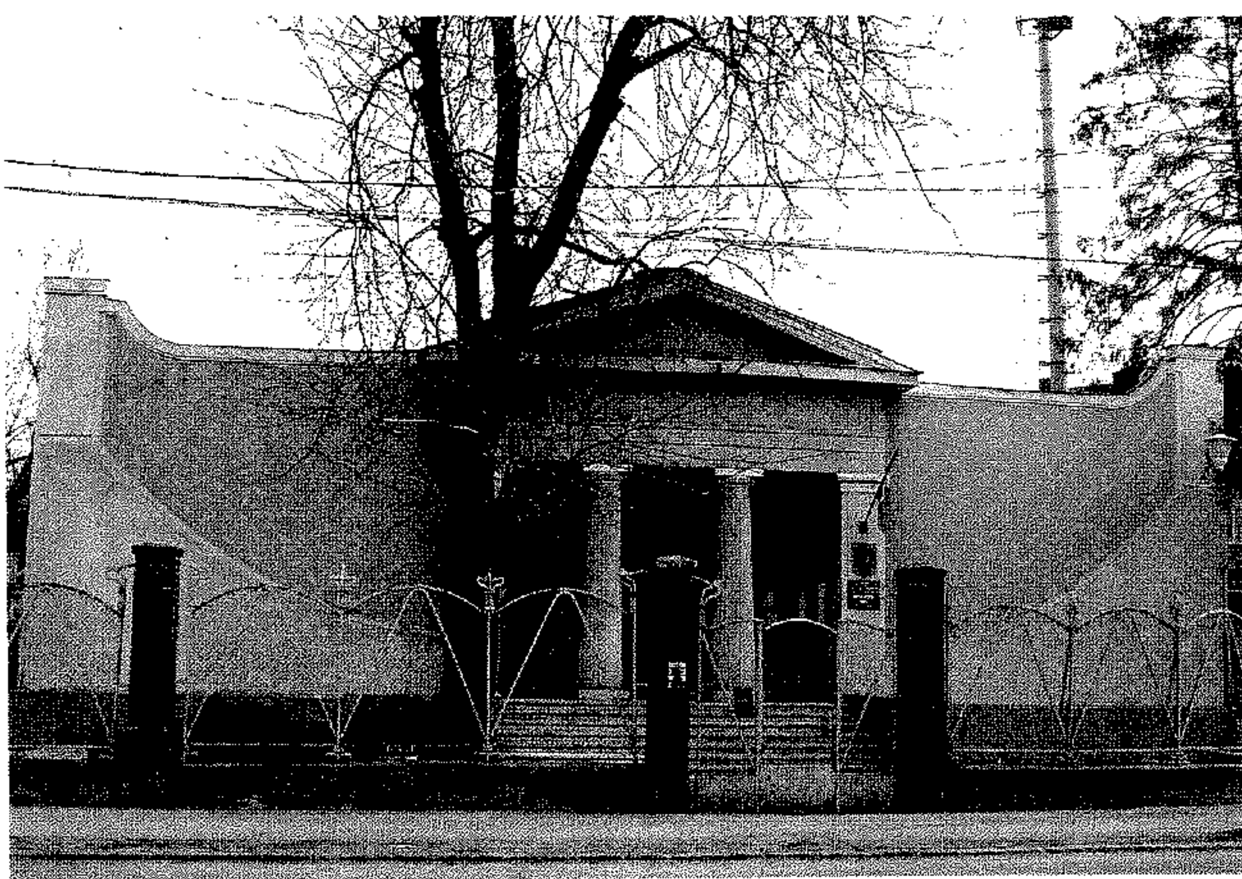
Arhitect a fost Knapp Ferenc iar costul lucrării s-a ridicat la 488.000 coroane. Neputând să îi asigure întreţinerea, primăria a solicitat şi a obţinut, în cele din urmă, naţionalizarea ei (1899).

"Vârsta de aur" a liceului a fost perioada interbelică, atunci când au activat aici profesori cu renume şi când generaţii de absolvenţi au dus faima şcolii în toate colţurile ţării şi chiar în lume. Din februarie 1923, liceul a dispus şi de o secţie cu predare în limba maghiară iar din martie 1926, în cadrul său a funcţionat Universitatea Liberă "Emanuil Gojdu" al cărui primpreşedinte a fost Teodor Neş iar secretar, Gheorghe Sofronie. Elevii liceului au scos în perioada interbelică revista *"Ţara visurilor noastre"* care a atras atenţia şi marelui istoric Nicolae Iorga.

După războiul ultim mondial, conform decretului-lege nr. 782/1946, publicat în Monitorul Oficial din 15 aprilie 1946, Liceul "Emanuil Gojdu" a fost transformat în Liceu confesional ortodox român cu începere de la 1 aprilie 1946. N-a trecut însă nici un an şi ziarul *Crişana* anunţa că în localul liceului s-a deschis, la 14 noiembrie 1947, Şcoala muncitorească serală a organizaţiei judeţene a Partidului Comunist Român. Director era prof. Teodor Popescu, corpul didactic fiind alcătuit din "titulari şi 24 de asistenţi". Existau trei clase de studii care îşi desfăşurau programul zilnic, între orele 17-20. A urmat mutarea Liceului în clădirea de pe strada Republicii nr.13 care până în 1948 a fost proprietatea Episcopiei ortodoxe române din Oradea. Abia în anul şcolar 1954/55, liceul a revenit în vechea sa clădire de pe malul Crişului.

Statuia lui Emanuil Gojdu în Piaţa Unirii

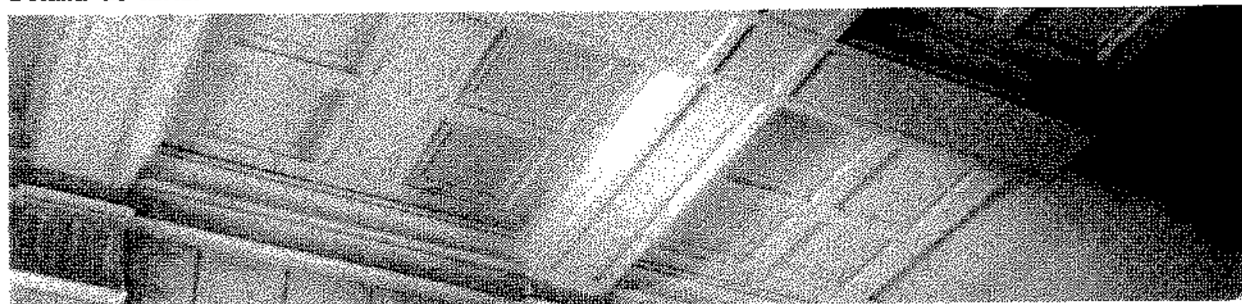

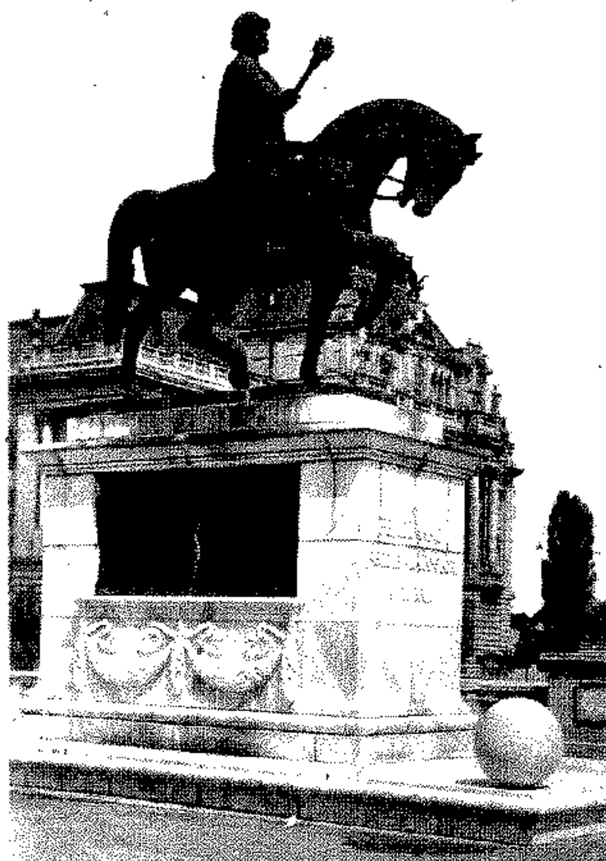
LOJA MASONICĂ

Un contemporan nota despre loja masonică, îndată după ridicarea ei: "o clădire misterioasă, cu aspect de templu". Puțină lume mai știe că actuala clădire de pe strada Armatei Române nr. 4 a fost construită special pentru a fi sediul acestei enigmatice instituții. De fapt, privită mai atent, fațada sa denotă o viziune cu totul și cu totul proprie, care nu pare a se încadra nici în timpul și nici în spațiul în care a fost ridicată. Un fronton triunghiular, sprijinit pe coloane dorice, amintește parcă de un templu antic. Aceasta a fost și intenția celor care au comandat-o. Construită în 1901, ea trebuia să evoce destinația sa: clădire ce adăpostește un templu spiritual, cultural. Până nu demult despre masonerie eram obișnuiți să se scrie numai de rău. În perioada comunistă, era considerată ca fiind o instituție ocultă, de tip mafiot, cu tentacule în lumea întreagă, menită să submineze statul național și să-l înlocuiască cu o dominație mondială de tip dictatorial, al unei elite. Fără îndoială că această instituție a cunoscut ea însăși, de-a lungul timpului, o evoluție de la o organizație de tip medieval, cu simboluri și mistică proprie, spre una de tip modern.

Fațada clădirii șochează privitorul prin lipsa ferestrelor, intrarea fiind chiar și ea ascunsă în spatele a două coloane centrale care, împreună cu doi piloni, susțin arhitrava. În interiorul arhitravei se afla pe vremuri un triunghi de la care porneau în toate direcțiile raze și în interiorul căruia era gravat un ochi, simbol al omniprezenței și omniscienței divine. Pe latura dinspre sud, pe care se află geamul, deasupra cornișei, se aflau la început doi sfincși. Cu atâtea elemente misterioase în componența ei, în jurul clădirii este firesc să se fi născut legende, mai ales cu privire la partea invizibilă a clădirii. Se spune că ar fi existat un tunel care a pornit din subsolul construcției și care ar fi avut legătură cu rețeaua de canale și tuneluri a orașului. Această presupunere nu poate fi însă susținută prin dovezi concludente deși, s-o recunoaștem, nici nu poate fi respinsă. Pentru aceasta însă ar trebui, în primul rând, stabilit dacă se poate vorbi de o rețea de tuneluri pe sub oraș, atâta vreme

Detaliu de tavan

Statuia regelui Ferdinand, operă a sculptorului Kara Mihály

cât dovezile sunt nesemnificative în favoarea unei astfel de presupuneri.

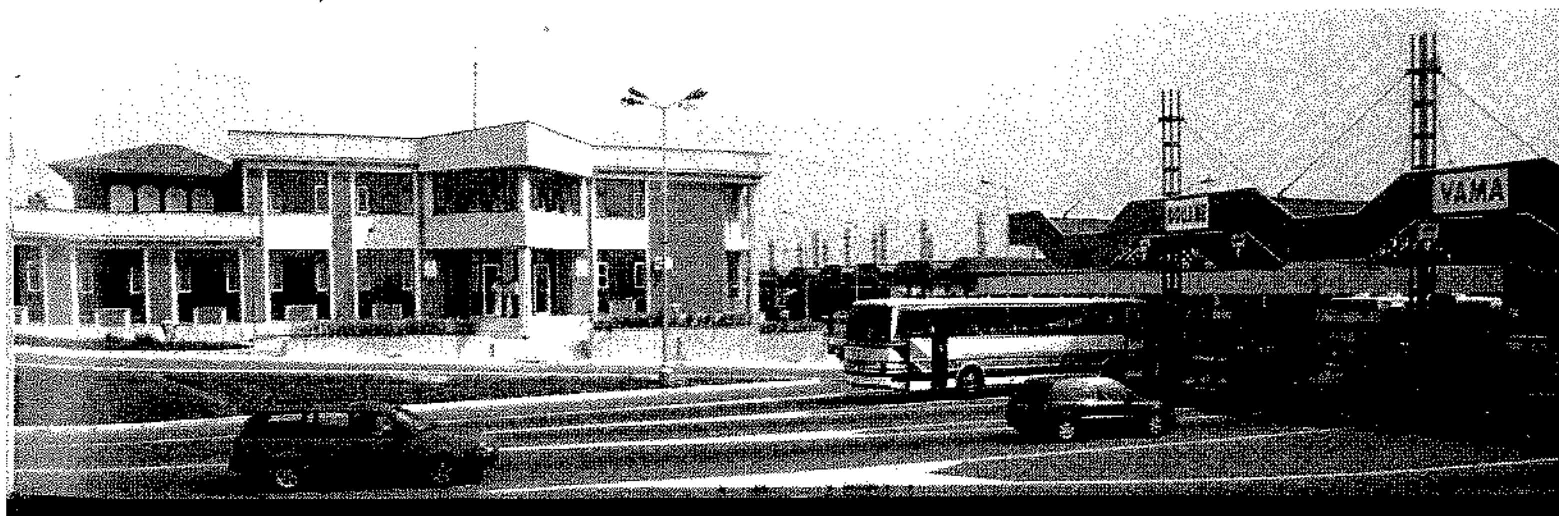
Loja masonică orădeană ce purta numele "Regele Ladislau", a fost înființată la 31 octombrie 1876, având ca mare maestru pe dr. Berkovits Zsigmond și fiind subordonată Marii Loje a Ioaniților. Între membrii fondatori pot fi amintite personalități ale vieții economice și politice ale orașului: Adler Ignác, Bach József, dr. Berkovits Ferenc, Schütz Albert, dr. Korstein Lajos și Lászky Ármin. Un total de 15 membri. Inițial activitatea lojei s-a concentrat doar asupra unor acțiuni cu caracter filantropic. Au întreprins acțiuni de colectare de îmbrăcăminte pentru copiii școlari provenind din familii sărace, au creat o societate de ajutorare a deținuților și o școală pentru ei. Lipsa unui interes susținut din partea membrilor a dus însă la sistarea activității. Aceasta se reia abia în 1895, când s-a reușit atragerea unor elemente tinere. Din acest an ea joacă un rol tot mai important nu numai în viața spirituală orădeană ci și în mișcarea masonică din Imperiul austro-ungar. S-a implicat nu numai în acțiuni filantropice ci și în unele cu caracter social. A sprijinit crearea, în cartierele orașului, a unor biblioteci populare publice, a militat pentru reglementarea situației sociale și juridice a copiilor nelegitimi, pentru igienizarea și salubrizarea urbei. Datorită spiritului angajant de care a dat dovadă, a fost atacată, în nenumărate rânduri, de autorități, pe motiv că intenționează să distrugă tradiția.

Inițial, timp de 35 de ani, sediul lojei masonice orădene a fost într-o încăpere din fundul curții casei Schütz, de pe actuala stradă Iuliu Maniu. În 1901, când s-a inaugurat noul sediu al lojei, mare maestru era dr. Grósz Menyhért (viitorul președinte al organizației orășenești a Partidului Civic Radical). După 1919, loja și-a încetat activitatea. În 1926 a venit la Oradea unul din fruntașii masoneriei românești, Constantin C. Costa-Foru, care a încercat o reactivizare, dar fără nici un rezultat. Între membrii lojei s-a numărat și sculptorul Kara Mihály, cel ce a realizat frumoasele statui ale regelui Ferdinand și a reginei Maria, în anii 1923-24. În perioada interbelică a adăpostit o creșă pentru copii orfani sau abandonați, ce funcționa sub tutela Asociației de protecție a mamei și copilului "Principele Mircea", creșă inaugurată în această clădire de Regina Maria, la 21 noiembrie 1924. În clădire a funcționat o grădiniță de copii până în 1991 când a devenit sediul Direcției Vămilor.

Odată cu liberalizarea circulației transfrontaliere, Direcția Vămilor a realizat în timpul directoratului ing. Vasile Blaga, noul complex de clădiri de la Vama Borș.

Actualul director este juristul Călin Vesa.

Vama Borș

FOSTUL MAGAZIN "GULLIVER"

O frumoasă clădire, un adevărat bibelou de arhitectură secesionistă, cu fațada complet acoperită cu motive florale, o reprezintă fostul magazin *Gulliver* de pe strada Vasile Alecsandri nr. 4 (fosta stradă Arborele Verde). Pe locul acestei clădiri, pe la mijlocul veacului al XIX-lea, se afla o prăvălie oarecare, cu un singur nivel, proprietatea lui Sonnenfeld József. În 1877, localul a fost preluat de un comerciant ingenios, Deutsch K. I., care a deschis aici un magazin de sticlărie și porțelanuri. Firma a prosperat foarte repede în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea când Oradea a devenit unul dintre cele mai importante centre comerciale din imperiu în acest domeniu.

În 1909, firma a cumpărat Fabrica de sticlă din Pădurea Neagră, de la S.A. Fabrica ungară de sticlă, transformând-o în societate pe acțiuni, cu 700.000 coroane capital de bază. Este momentul de începere a unei perioade de prosperitate economică ce a permis demolarea magazinului vechi și construirea actualului, după planurile mai multor arhitecți între care și Sztarill Ferenc (1902-1912). După izbucnirea primului război mondial, fabrica de sticlă a mers tot mai prost, iar întreprinderea, în 1917, a fost la un pas de faliment. În acest an, fabrica a și fost vândută. Firma și-a revenit abia în 1920 când a ajuns în mâna unui consorțiu ce avea în frunte pe Markovits Hermann, frații Winkler ș.a.

Suprafețele mari ale fațadei, acoperite cu sticlă, mai sugerează

Detaliu de fațadă

I
N
G

destinaţia iniţială. Ulterior magazinul şi-a schimbat profilul ajungând în cele din urmă, să adăpostească un magazin cu articole pentru copii, de prin 1960 până în 1990 purtând, sugestiv, numele de *Gulliver*. Astăzi, clădirea adăposteşte sediul ING Bank.

Interior (detaliu)

FOSTUL MAGAZIN DE FIERĂRIE "OȚELUL"

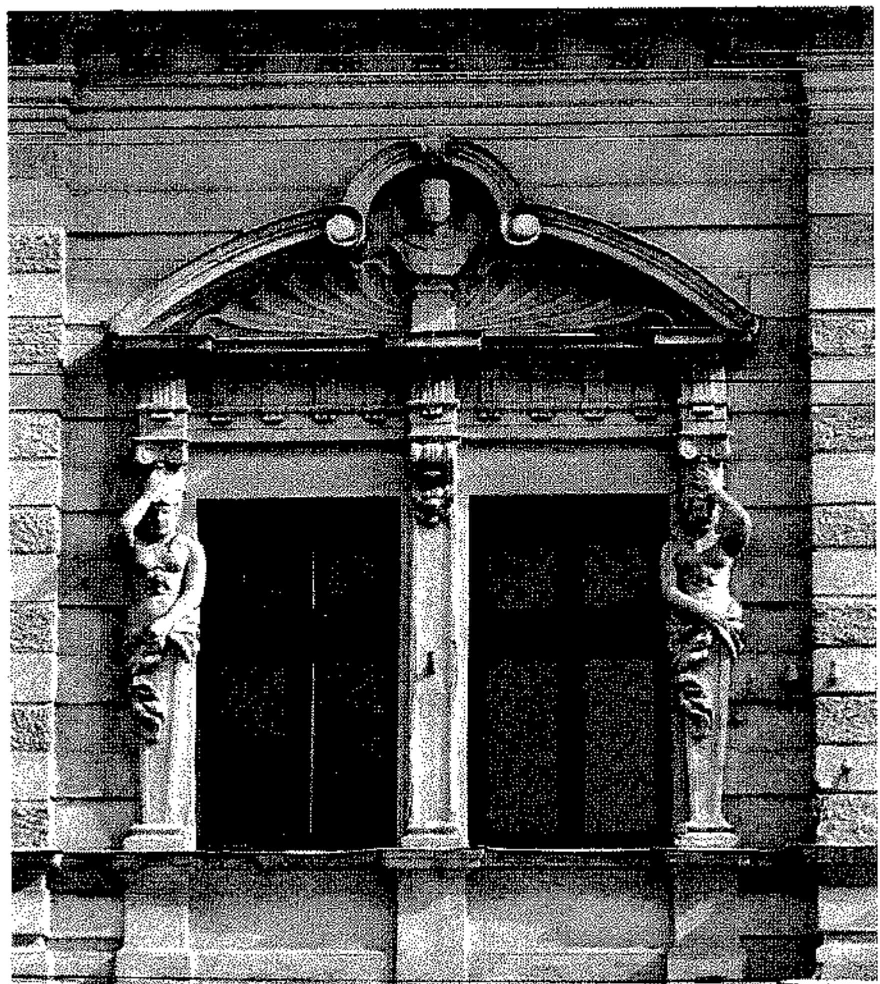

Antrepozitul de fierărie și mașini Andrényi Károly și fiul (din Piața Mare, actuala Piață 1 Decembrie) a fost cel mai mare magazin de desfacere a produselor din metal, vreme de aproape un secol de comerț orădean. Înființat în 1875, el a ajuns în 1901, atunci când a fost construit în forma sa actuală, la o suprafață de 2.750 metri pătrați, iar depozitele sale, la 8.250 metri pătrați. Din proiectul realizat inițial lipsea pasajul lung din fața vitrinelor care astăzi ocupă o parte din spațiul funcțional al magazinului de odinioară.

Clădirea se întindea și pe străduța ce duce spre podul pietonal peste Criș. Întregul ansamblu era numit pe vremuri *Curtea de fier* și a fost proiectat de Sztarill Ferenc într-un stil eclectic, cu foarte multe elemente clasicizante.

Personalul de servire se compunea, la începutul secolului al XX-lea din numai 32 de lucrători. Depozitele, aflate în fundul curții, erau organizate pe cinci nivele (inclusiv un subsol de dimensiuni foarte mari), legate între ele cu lifturi pentru marfă. Magazinul în sine avea 46 m lungime și 12 m lățime, iar în curte exista un depozit de

Detaliu de fațadă

prezentare, liber accesului clienților (un fel de expoziție cu vânzare), acoperit cu sticlă și sprijinit pe structuri metalice dintre cele mai moderne.

Revista "Transilvania", periodic al Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român, publica în 1914, un articol al lui M. Popoviciu intitulat *Meseriași și negutători români în cercul Vașcoului,* în care se spune: "Faurii sau fierarii din părțile Vașcoului își cumpără fierul și oțelul prin intermediul bătrânului meseriaș Alexandru Gavra (Sandre lui Sofie) din Vărzarii de Jos care aduce cu vagonul de la marea firmă a lui Andrenyi din Oradea. Și anume: fierul din Cugir iar oțelul din unele orașe ale Austriei..."

Magazinul de fierărie a funcționat până la sfârșitul celui de-al doilea război mondial. Fiind o firmă emblematică pentru oraș, mai ales pentru "comerțul capitalist", ea trebuia distrusă. În 1945 sau 1946, a fost închis de către administrația militară sovietică a orașului, pe motiv de sabotaj(!). S-a redeschis abia la 28 aprilie 1948, ca primul magazin de stat pentru aprovizionarea țăranilor cu cele necesare agriculturii, sub numele de *Oțelul S.A.* Ziarul *Crișana* din 26 aprilie a acestui an menționa că magazinul avea cinci secții în care produsele urmau să se vândă liber și nu "pe puncte" (deci pe cartelă).

Dacă la vremea sa a fost unul dintre cele mai moderne magazine din Europa centrală, dispunând de tot ce se producea în domeniu pe plan european, după 1948 n-a mai rămas decât o jalnică relicvă a unor vremuri apuse, clădirea în sine distrugându-se pe zi ce trece.

Reamenajarea spațiilor comerciale din acest complex impunător a început cu magazinul "Electrostar", condus de ing. Nicolae Turcuț, care reia comerțul cu produse metalurgice, sanitare și de uz gospodăresc.

În luna iunie 2002, Societatea Distrigaz Vest S.A. Oradea a închiriat o mare parte din clădirea din Piața 1 Decembrie și a început reabilitarea și renovarea clădirii. Directorul întreprinderii, ing. Sorin Gal dorește ca în 3 ani să refacă toate spațiile pe care le deține pentru a readuce edificiul la ținuta de odinioară.

Interior de magazin

MĂNĂSTIREA URSULINELOR

De fapt, la început, în acest caz avem de-a face cu un *claustru*, o mănăstire de dimensiuni mai mici, lărgită apoi la proporțiile de azi. Istoria clădirii ce adăpostește azi Liceul "Ady Endre", de pe strada Moscovei, a început odată cu stabilirea ordinului călugărițelor ursuline la Oradea. Acest ordin a fost întemeiat de Angelica de Brescia (1470-1540) și reunea fete și văduve sărace. Numele ordinului venea de la controversata persoană (în privința existenței sale reale) a Sf. Ursula care, în veacul al IV-lea, a suferit moarte martirică împreună cu un grup de tinere evlavioase ucise, se pare, în timpul unor persecuții, prin părțile orașului Colonia (Kölnul de mai târziu).

Primele călugărițe aparținând acestui ordin au venit la Oradea în septembrie 1772 de la Košice. Ele au fost: mater Maria Innocentia (conducătoare; a murit în 1871), mater Angela, mater Nepomucena, soror Victoria, soror Crescentia și soror Monica.

Ordinul și-a fixat ca scop acțiuni de binefacere și educare a copiilor săraci. La Oradea, claustrul ursulinelor, împreună cu biserica ce este încadrată în ea, s-a ridicat în anii 1772-1773, în stil baroc. Biserica, sfințită în octombrie 1774, are hramul Sf. Ana. Construcția a suferit apoi repetate modificări și adăugiri, astfel că înfățișarea ei actuală datează de prin 1858, când întregul etaj dinspre strada Principală a primit trăsăturile specifice stilului neogotic. Să menționăm că în veacul al XIX-lea parterul clădirii avea încă înfățișarea pe care o are în prezent etajul. Lipseau prăvăliile care secționează acum acest parter. Intrarea în clădire se făcea prin strada Principală, printr-o intrare boltită, situată imediat în dreapta portalului bisericii. Se mai vede și azi, la vitrina magazinului lipit de biserică, arcul care ascunde, de fapt, intarea pe sub boltă.

Aripa de pe strada Moscovei a fost construită în 1877, iar cea de pe strada Roman Ciorogariu, știm că, în 1855, nu exista încă. Aici "un zid lung și nu prea arătos" ascundea o grădină și o capelă fără turn, edificată prin 1840. Fațada, aflată pe strada Principală, poate fi împărțită în trei corpuri mari de clădire. Cea de la mijloc a găzduit în a doua jumătate a veacului trecut sediul Casino-ului orășenesc (fără îndoială nu un casino de genul celor cu ruletă, baccara și alte distracții modene, ci ca loc de întîlnire a notabilităților orașului). Prăvăliile au apărut abia la începutul secolului al XX-lea iar actualul local al CEC-ului a adăpostit, în perioada de dinaintea primului război mondial, sediul Băncii austro-ungare. Pe zidul bisericii, în stânga intrării, la circa 1,20 m de sol, o plăcuță precizează că până la acest nivel s-au ridicat apele revărsate ale Crișului, la 13 august 1851, în cartierul Olosig.

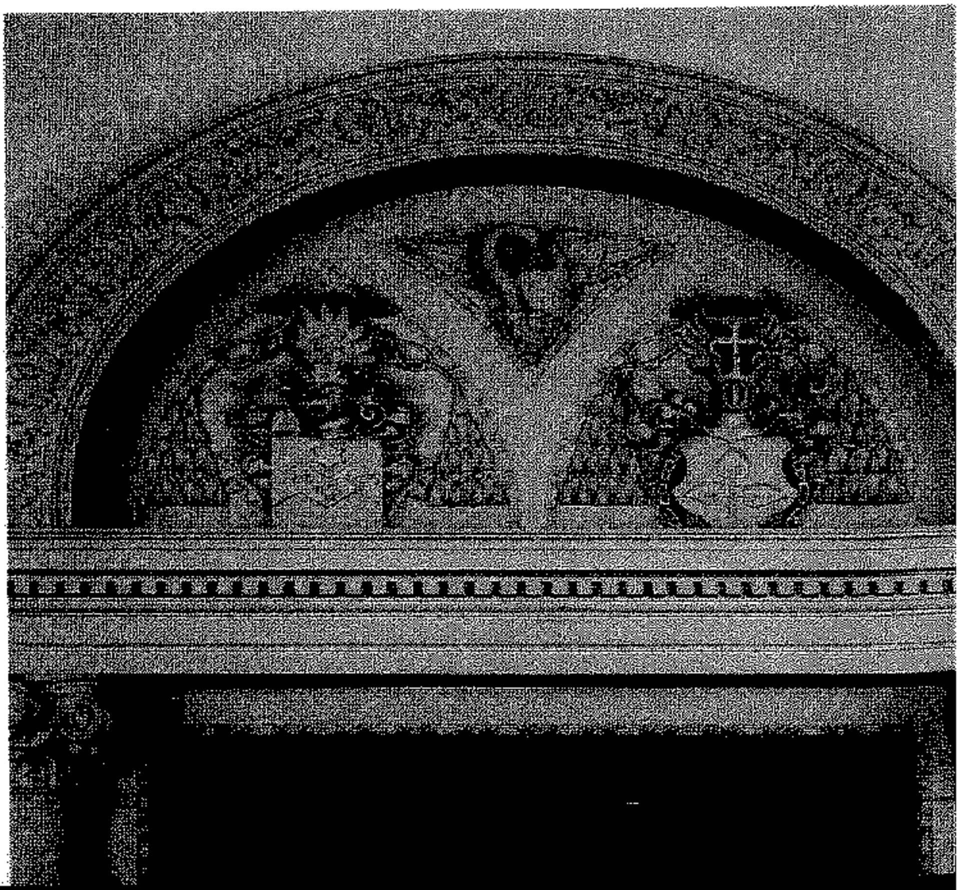
Mănăstirea ursulinelor a adăpostit încă de la începuturile sale și o școală de fete care, până în 1858, nu a avut decât clase primare. Din acest an s-a adăugat o preparandie (școală de învățătoare). În 1868 s-a înființat aici o școală civică la nivel de școală medie. Această activitate didactică sub tutela Bisericii romano-catolice a fost permanentă până la reforma învățământului din 1948. Atunci locul învățământului confesional a fost preluat de către cel de stat, liceul de aici purtând o bună vreme numele lui Alexandru Moghioroș, vechi militant al Partidului Comunist Român, originar din Salonta, de naționalitate maghiară, care n-a avut niciodată nimic cu instituția respectivă. Să mai menționăm că în perioada dictaturii bolșevice a lui Kun Béla (martie-aprilie 1919), călugărițele de aici au fost alungate iar capela de la etajul claustrului a fost transformată în școală de... dans pentru tineretul din oraș. O întâmplare nostimă

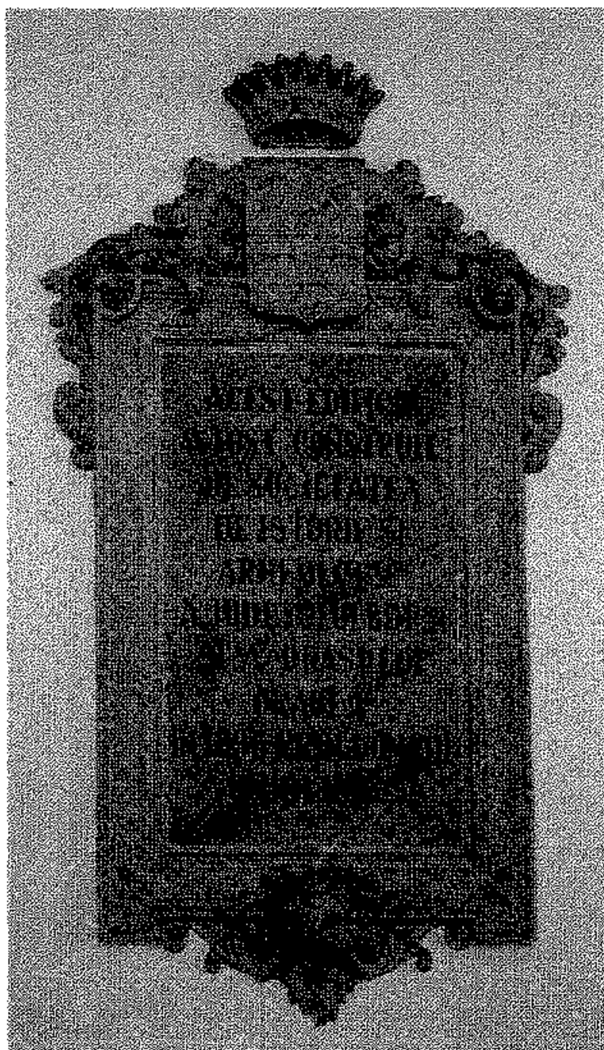
se leagă de tenebrosul an 1946 când, după atitudinea manifestată de trupele sovietice de ocupaţie, încă nu era prea clar dacă oraşul Oradea va rămâne la români sau va fi cedat Ungariei. Oricum, sărbătorile legale erau cele româneşti şi între ele, cea mai importantă, era 10 Mai. Prudentă pentru viitoarea imagine a şcolii, directoarea M. Clotilda Illyes a dat în ziarele locale, cu o zi înainte, un anunţ având următorul cuprins: "Mâine 10 Mai, este sărbătoare legală. Din cauza îmbolnăvirilor infecto-contagioase ivite în unele clase ale instituţiei noastre, elevele vor evita orice aglomeraţie şi, pe cât posibil, toată lumea să rămâie acasă".

Faţada mănăstirii şi bisericii "Sfânta Ana"

MUZEUL VECHI

Conştienţi de vechimea urbei, de istoria încărcată de evenimente deosebite, intelectualii oraşului şi-au dat seama încă de pe la mijlocul secolului al XIX-lea, că a strânge mărturiile trecutului este o datorie în primul rând civică. Pentru a împlini această necesitate a luat fiinţă *Societatea de arheologie şi istorie* (28 decembrie 1871) Ea a funcţionat iniţial în două încăperi din reşedinţa comitatului (actuala Prefectură). Din 1878 în fruntea societăţii vine canonicul şi vestitul arheolog Romer Floris care, în aprilie, organizează o expoziţie în mai multe săli din aceeaşi clădire. Din 1885, după o perioadă de

Nicolae Chidioşan

Oradea. Pe acea vreme, muzeul orădean era una dintre cele mai moderne clădiri cu această destinaţie din Europa. O noutate o constituia încercarea reuşită de a asigura iluminatul natural al sălii unde erau expuse tablourile. Această cerinţă a rămas valabilă pentru toţi marii constructori de muzee din perioada care a urmat.

Muzeul s-a integrat foarte repede în circuitul valorilor europene, participând cu exponate la marile expoziţii internaţionale de la Paris (1900), Košice (1907), Londra (1908), Viena (1910), Budapesta (1912, 1913). Clădirea şi-a păstrat destinaţia ei iniţială până în ianuarie 1971. Primul muzeograf al acestei instituţii a fost Középessy Gyula (1844-1917), care a întocmit şi cele mai vechi inventare ale colecţiilor muzeului. Din vechea echipă de muzeografi care a lucrat aici până în anul 1971 menţionăm doi specialişti deosebiţi: Nicolae Chidioşan, arheolog şi istoric şi Tiberiu Jurcsak, paleontolog de renume european.

În ianuarie 1971, muzeul judeţean devenit *Muzeul Ţării Crişurilor* s-a mutat în actualul sediu, Palatul baroc, fosta reşedinţă a Episcopiei romano-catolice orădene, construită la mijlocul veacului al XVIII-lea. Vechiul muzeu a devenit atunci *Casa Pionierilor*, rămânând cu această destinaţie până în decembrie 1989.

stagnare, activitatea se reia iar în 1886, într-o clădire închiriată, se deschide o expoziţie care prezenta peste 2.000 de piese. Cu această ocazie s-a tipărit şi primul ghid al obiectelor expuse, un fel de inventar al colecţiilor muzeale. La 1 aprilie 1875, societatea a scos primul număr din *Comunicări de istorie şi arheologie* la care au contribuit prin colaborări istorici de renume ai vremii. Strădania principală s-a depus în direcţia ridicării unei clădiri proprii, adecvat scopului: punerea în valoare a colecţiilor.

Noua clădire, proiectată şi ridicată de Rimanóczy Kálmán (tatăl), s-a deschis pentru public la 27 iunie 1896, dispunând de nouă săli de expoziţie. În trei săli au fost expuse materiale de istorie şi arheologie iar în celelalte, vestita colecţie de piese de artă a episcopului catolic Ipoly Stummer Arnold, care a păstorit la Oradea câteva luni, în 1886, şi care şi-a lăsat prin testament întreaga colecţie oraşului

Detaliu de faţadă

PALATUL "APOLLO"

Deja spre sfârşitul veacului al XIX-lea suprapopularea oraşului Oradea devenea o problemă tot mai grea pentru administraţia locală. Astfel, dacă în 1814, populaţia Oradiei abia se ridica la 4.700 locuitori, în 1870 ajunsese la 28.698 iar în 1890 la 40.750 de suflete, în condiţiile în care suprafaţa oraşului a rămas constat aceeaşi. Semnificativă este compararea pe confesiuni a populaţiei oraşului în doi ani de referinţă ale dezvoltării

sale urbane:

	1869:	1900:
- ortodocși (greco-orientali)	1.462	2.738
- greco-catolici	2.107	2.742
- romano-catolici	9.694	14.484
- reformați	8.424	14.077
- evanghelici	516	764
- unitarieni	44	51
- iudei	6.438	12.111
- alții	13	51
Total:	28.698	47.018

Dacă centrul urbei era ornat cu clădiri dintre cele mai luxoase în care densitatea de locuire era foarte redusă, periferiile contrastau prin maghernițele suprapopulate și insalubre. Pentru a se rezolva problema unor locuințe decente, Primăria a oferit în condiții cât de cât avantajoase terenuri și fonduri necesare unor antreprenori pentru a ridica clădiri care să cuprindă și spații pentru apartamente. Așa s-a pus în vânzare prin licitație vechea clădire care aparținea municipalității, aflată pe actuala stradă a Republicii, colț cu strada Mihai Eminescu. Licitația a fost câștigată de arhitectul Rimanóczy Kálmán (fiul) care s-a oferit să ridice construcția cu numai 800.000 coroane. Dar refluxul economic și financiar care s-a manifestat tot mai puternic și la Oradea după 1910, l-au determinat pe arhitect să revină asupra calculelor sale și să precizeze, la 16 martie 1912, că viitorul palat Apollo va costa cu aproape 80.000 coroane peste suma la care se angajase că îl va ridica. Câteva luni mai târziu, în mai, aflăm că disputa pentru construcție nu se încheiase încă, fiind implicați alți doi arhitecți ai orașului: Reisinger József și Rendes Vilmos. În cele din urmă a obținut câștig de cauză Rimanóczy care a și început lucrările. Dar moartea sa neașteptată, la 12 iulie 1912, a determinat Primăria să transfere în 1914 terminarea lucrării, la cererea soției defunctului, asupra inginerului Krausze Tivadar, colaborator al defunctului.

În martie 1914, palatul era deja gata dar nu se găseau chiriași pentru cafeneaua de la parter și nici pentru trei dintre cele mai luxoase apartamente. Nu s-au găsit amatori nici pentru spațiile de la etajul III, unde se puteau amenaja ateliere de pictură sau artă fotografică. Ori, amortizarea clădirii se spera a fi realizată din beneficiile obținute de pe urma închirierii acestor spații.

În vara aceluiași an, cu toate că izbucnise primul război mondial, s-au găsit, totuși, doi întreprinzători care s-au decis să închirieze de la Primărie cafeneaua de la parter. Riscul era considerabil dacă ne gândim că numai în intervalul dintre actualul magazin "Crișul" și podul de peste Criș, din piața Teatrului, funcționau cel puțin șapte cafenele! Cea de la *Apollo* în septembrie nu se deschisese deși era dotată cu tot mobilierul modern, fabricat la Oradea. Proprietarul, Ernst Bürger, a cerut

Detaliu al fațadei dinspre strada Republicii

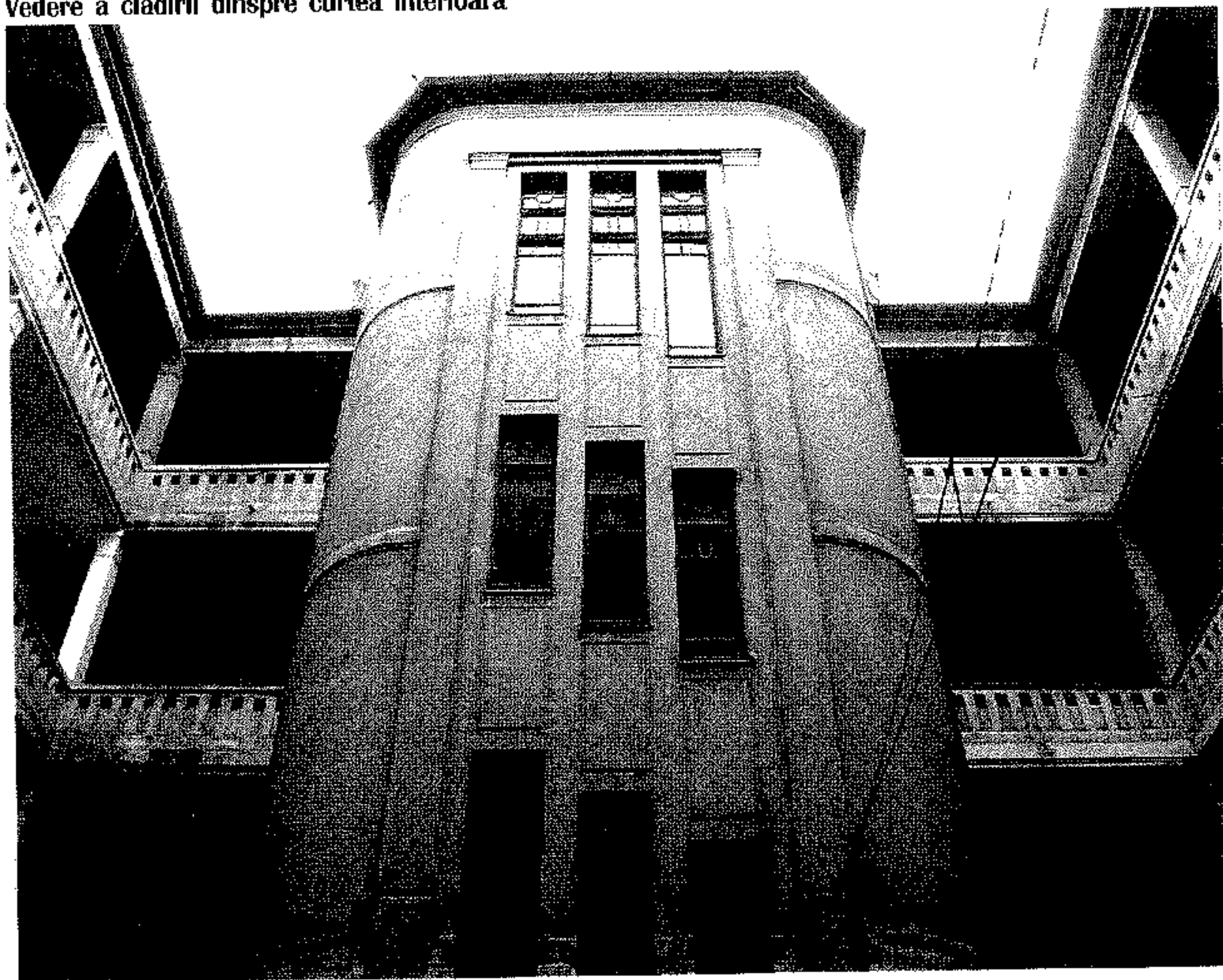

permisiunea (şi a obţinut-o) să-şi numească localul *Cafeneaua orăşenească.* Acest Bürger îşi începuse cariera de chelner la Oradea, la cafeneaua *Corso,* unde a strâns foarte mulţi bani. Întreaga avere şi-a investit-o într-un contract cu proprietarul terenului din colţul străzii Crişului (azi Tudor Vladimirescu), care iniţiase construirea hotelului, restaurantului şi cafenelei *Abbazia.* (Este locul pe care se află azi uriaşul, modernul dar ghinionistul bloc neterminat deja de mai bine de un deceniu de pe strada Tudor Vladimirescu, colţ cu strada Principatelor Unite). O criză financiară izbucnită în primii ani ai secolului a dus la eşecul întreprinderii şi la falimentul lui Bürger. Astfel, clădirea, deşi începută n-a mai fost terminată niciodată, (Se pare că locul cu pricina este bântuit de duhuri rele!). Bürger s-a dus la Timişoara unde a devenit chelner-şef şi, în plus, a mai câştigat şi la loterie. La începutul lui ianuarie 1914 s-a întors la Oradea şi, împreună cu Iosef Österreicher au închiriat cafeneaua *Apollo.* Localul s-a deschis la 5 decembrie 1914.

Clădirea, cu un parter înalt şi trei etaje, cu intrări din două străzi, are toate caracteristicile secesionului berlinez, cu elemente decorative pompoase, cu statui de inspiraţie antică.

Având în vedere că municipalitatea a fixat încă înainte de începerea construcţiei numele clădirii – "palatul Apollo"- putem aprecia că a fost vorba de o comandă precis formulată, cu intenţia evidentă de îmbinare a utilului cu frumosul, demnă de strada Principală a oraşului şi mai puţin despre o posibilitate de a asigura locuinţe pentru oamenii cu venituri mai modeste.

Vedere a clădirii dinspre curtea interioară

PALATUL EPISCOPIEI ORTODOXE ROMÂNE

Actuala clădire de pe strada Roman Ciorogariu nr. 3, este una dintre edificiile de referinţă al Oradiei atât prin destinaţia pe care o are cât şi ca stil de construcţie. Puţină lume ştie însă că soarta ei a fost ceva mai complexă decât a altora.

Pentru a lămuri câteva probleme strict necesare cunoaşterii trecutului acestei clădiri şi a instituţiei pe care o adăposteşte, trebuie să facem recurs la vremuri mai îndepărtate. După acceptarea de către unii preoţi ortodocşi a unirii cu Biserica Romei (1699), autorităţile austriece au împiedicat, pe toate căile posibile, alegerea unui nou episcop ortodox la Oradea. Cu toate acestea un astfel de episcop a existat în persoana lui Efrem Banianin (chiar dacă se pare că nu a rezidat la Oradea), iar ultimul care a păstorit prin anii 1711-1712 a fost Petru Hristofor. Acesta avea o catedrală episcopală care era *Biserica ortodoxă din Velenţa*. După moartea episcopului, pe la sfârşitul veacului al XVIII-lea, românii din acest cartier al Oradiei au hotărât să construiască o altă biserică, ce va deveni "consistorială" deoarece, din 1792, autorităţile imperiale au acceptat înfiinţarea unui vicariat (consistoriu) pe lângă această biserică, depinzând de Episcopia ortodoxă din Arad. Încă între 1760 şi 1780, sub conducerea meşterului Schultz, s-a construit o impunătoare biserică în stil baroc având 34,6 m lungime, 12,3 m lăţime şi 14 m înălţime. Biserica, cu hramul Sfinţii arhangheli Mihai şi Gavril, are plan dreptunghiular iar absida altarului este semicirculară, în spiritul tradiţiei de construcţie bizantină. A fost sfinţită la 7 iulie 1779 de către Vichentie Jivanovici, mitropolitul de Karlovitz. În marele incendiu din 1836 a ars şi ea, fiind apoi refăcută iar în 1864 i s-a adăugat turnul de azi (40 m). O deosebită valoare o reprezintă iconostasul bisericii.

Abia după edictul de toleranţă dat de împăratul Iosif II al Austriei (1782), s-a admis ridicarea unor lăcaşuri de cult pentru românii ortodocşi şi în alte puncte ale oraşului, tot aşa cum, cu acelaşi prilej, pentru întâia oară, li s-a permis şi reformaţilor maghiari acelaşi lucru. Ca urmare s-a ridicat, în Oraşul Nou, pe terenul oferit de Samuilă Horvath încă în 1712, *Biserica "cu Lună"*. Anul 1784 era un moment în care patriciatul românesc din Oradea deţinea deja în jur numeroase clădiri sau terenuri pentru viitoare construcţii. Noua biserică, ridicată în inima oraşului, era pe acea vreme una din clădirile cele mai reprezentative ale stilului baroc clasicizant din Europa centrală. După ce, la 9 noiembrie 1784, Petru Popovici, episcopul de Arad, a sfinţit piatra fundamentală, în clădirea de alături, de pe actuala stradă General Moşoiu, s-a mutat atât capela ortodoxă ce funcţionase până atunci pe strada Peţa (azi M. Kogălniceanu), cât şi şcoala confesională ortodoxă.

Proiectantul Bisericii "cu Lună" a fost Iacob Eder iar meşterul executant, Johann Lins. N-au lipsit nici problemele. În 1786, ploile torenţiale au dus la prăbuşirea boltei în construcţie, prilej cu care s-au înregistrat victime între muncitorii ce lucrau aici. Apoi, episcopul greco-catolic Moise Dragoş a întreprins tot ce a putut pentru a determina autorităţile să oprească construcţia sau, cel puţin, ridicarea turnului care urma să fie primul turn de biserică în centrul Oraşului Nou (nici biserica catolică şi nici cea greco-catolică de aici nu aveau turn). Până în 1836 Biserica "cu Lună"a fost acoperită cu şindrilă dar, după incendiul din anul respectiv, acoperişul a fost schimbat cu unul din tablă. Prima liturghie s-a ţinut aici în 17 noiembrie 1790. În 1793 a fost fixat pe faţadă, deasupra intrării, un aparat care indică şi azi foarte ingenios şi foarte simplu, poziţia lunii pe cer, operă a meşterului Georg Rueppe. Pictura interioară şi iconostasul au fost opera fraţilor Arsenie şi Alexandru Teodorovici (1817) şi a lui Paul Murgu, în 1931. Slaba calitate a materialului utilizat a dus la degradarea picturii necesitându-se rezugrăvirea completă, în frescă, a bisericii, realizată de pictorul Eremia Profeta, între anii 1977-1979.

Detaliu de faţadă

Revenind la reşedinţa ierarhilor, trebuie să menţionăm că, în 1882, Episcopia ortodoxă a cumpărat clădirea din strada Poştei nr. 6 (actuala Roman Ciorogariu), o casă cu un singur nivel pe atunci, pe partea opusă actualei reşedinţe. Pentru a o putea cumpăra, consistoriul orădean a cumpărat, în 1912, casa din strada Capucinilor (azi Gen. Moşoiu) nr. 1, cu scopul de a zidi pe intravilanul ei viitoarea reşedinţă episcopală. Alături, la nr. 3, se afla casa fundaţiei Gojdu. În 1919, consistoriul a înaintat reprezentanţei acestei fundaţii de la Sibiu, o cerere să îi vândă casa şi intravilanul la preţul inventarial. Acesta a răspuns, la 13 septembrie 1920, că este de acord cu vânzarea în principiu, după ce se va stabili o imagine clară asupra averii fundaţionale. Era nevoie de spaţiu în jurul catedralei pentru a ridica o şcoală cantorală şi un seminar teologic.

În acelaşi an, 1912, casa din strada Capucinilor nr.1 s-a cumpărat cu 120.000 coroane. În iarna anului 1920, Episcopiei ortodoxe i s-a oferit palatul din strada Poştei nr. 3, actuala reşedinţă. Preţul de vânzare a fost de 1.200.000 lei, la care se adăuga o datorie a proprietarului de 60.000 coroane la Banca ungară de scont din Budapesta. În mai 1920, etajul întâi al clădirii a fost evacuat şi vicarul episcopal Roman Ciorogariu s-a mutat aici. La 30 august 1920 s-a reînfiinţat, prin bunăvoinţa regelui Ferdinand I şi strădaniile poetului Octavian Goga, ministrul cultelor, vechea Episcopie Ortodoxă a Oradiei. La 1 noiembrie palatul a fost evacuat în întregime, după ce, în zilele de 14-16 octombrie 1920, primul Sinod eparhial al restauratei Episcopii l-a ales pe Roman Ciorogariu ca ierarh al ei. După moartea sa, survenită la 21 ianuarie 1936, au urmat dr. Nicolae Popovici (1936-1950) care a păstorit în anii cei mai grei ai existenţei Episcopiei, apoi Valerian Zaharia (1951-1970) şi dr.Vasile Coman (1970-1992). Actualul episcop este dr. Ioan Mihălţan, iar arhiereu vicar este P.S. dr. Petroniu Sălăjanul.

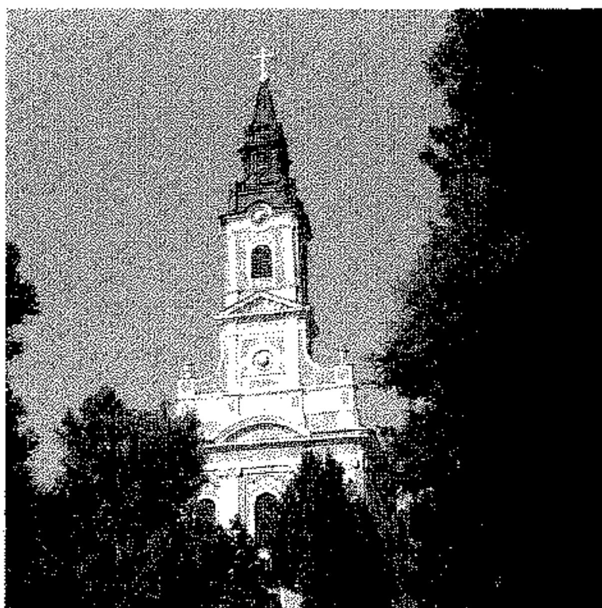

Episcopul dr. Nicolae Popovici

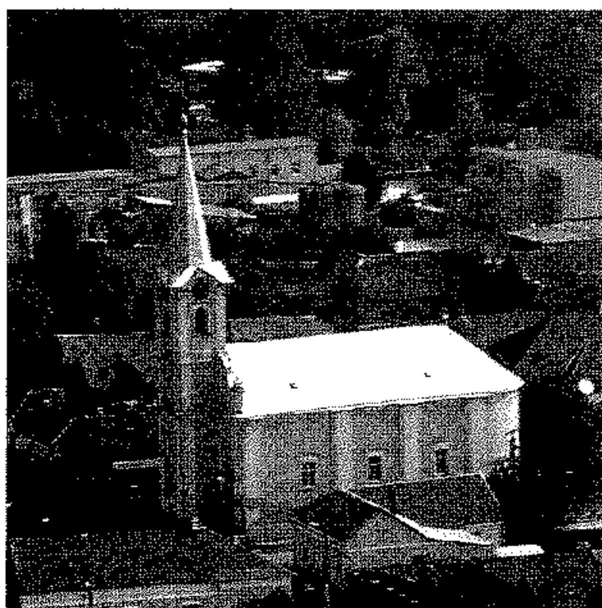
Construcţia reşedinţei episcopale, concepută şi realizată în 1905 de către Rimanóczy Kálmán (fiul), prezintă un stil eclectic cu elemente neogotice, mai ales la ferestre. În perioada interbelică aici şi-a avut sediul o scurtă vreme Academia Telogică Ortodoxă. Tipografia, ce funcţiona în subsolul clădirii din 1925, a permis înfiinţarea unei edituri. În 1929, pentru o scurtă perioadă, administratorul Tipografiei Diecezene a fost diaconul Aurel Tripon, cel ce a realizat, în 1936, *Monografia-almanah a Crişanei*. Din 1921, Episcopia editează o publicaţie proprie: *Legea Românească*.

În 1940 administraţia hortystă a desfiinţat Episcopia de Oradea şi Academia Teologică. La moartea marelui Roman Ciorogariu, strada pe care se afla palatul episcopal a primit numele acestuia, nume pe care l-a păstrat până în 1940 când, odată cu instaurarea administraţiei horthyste, ea a primit un nume mai pe măsura noii stăpâniri: Adolf Hitler. În anii comunismului a primit un nume neutru, care să nu spună mare lucru: *Porţile de Fier*. Abia după 1989 şi-a redobândit numele pe care îl merita cel mai mult şi de care se lega o parte însemnată a vieţii social-politice a românilor orădeni din perioada interbelică, cel al lui Roman Ciorogariu. Azi clădirea adăposteşte şi un foarte bine dotat muzeu de artă bisericească, cu piese de o mare valoare pentru istoria românească. Totul este încununat de un splendid paraclis, realizat în cele mai bune condiţii şi într-un frumos stil neobizantin.

Caredrala ortodoxă "Adormirea Maicii Domnului" - Biserica "cu lună"

Biserica ortodoxă Sfinţii Arhangheli Mihail şi Gavril, Velenţa

Interior din Biserica "cu lună"

PALATUL EPISCOPIEI UNITE GRECO-CATOLICE

Clădirea ce mai găzduiește încă Biblioteca județeană "Gheorghe Șincai" din Oradea a fost construită spre a servi ca sediu Episcopiei Unite Greco-Catolice. Pe locul ei a existat până în primii ani ai secolului al XX-lea o clădire cu etaj, cu ceva mai mică decât cea cu care se învecina (sediul Casei de economii a orașului Oradea).

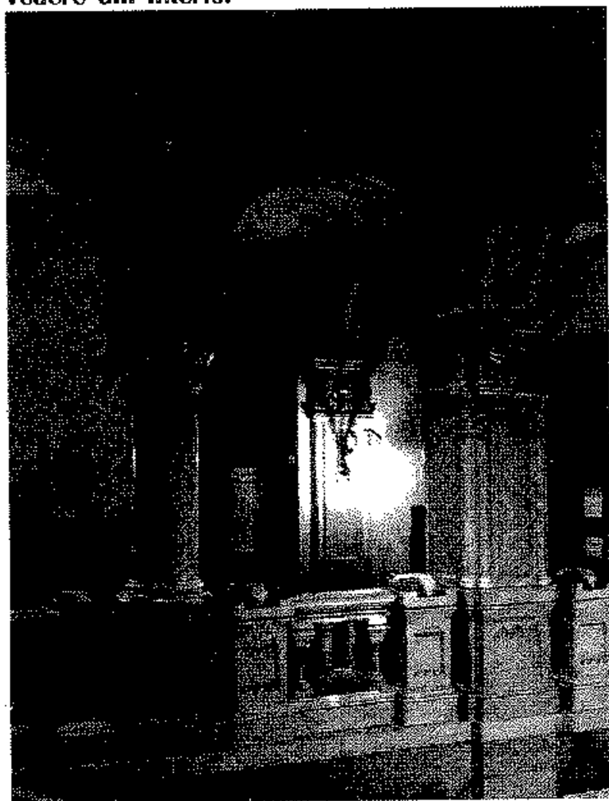
Vechea reședință, ridicată prin anii 1740-1745, avea opt încăperi. În ea și-au avut reședința ierarhi de mare

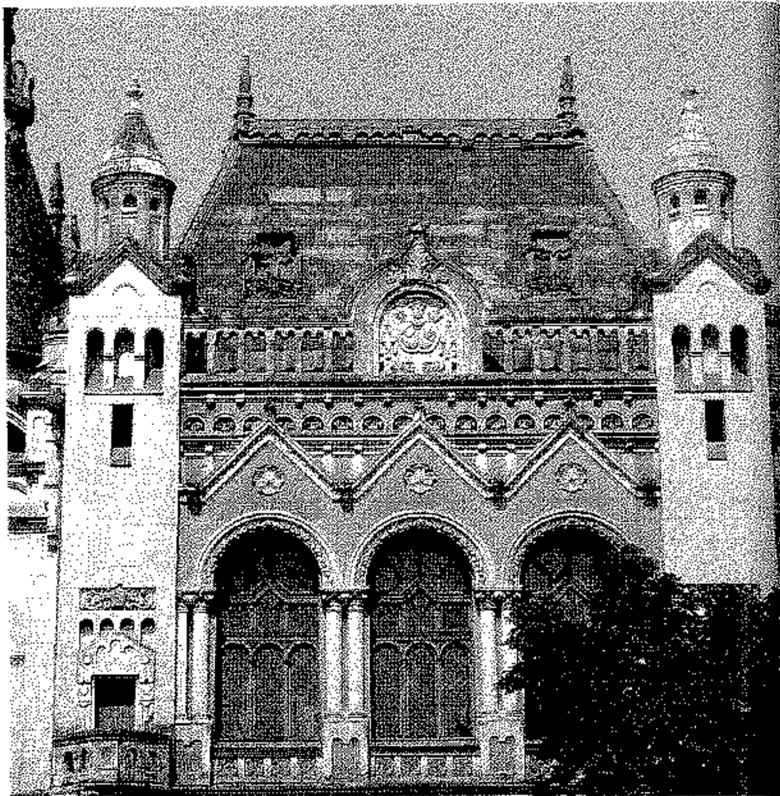
Vedere a Pieții Mici (actuală Unirii) cu palatul în 1906

anvergură cultural-națională: Ignatie Darabant (1789-1805), Samuil Vulcan (1806-1839) și Vasile Erdeli (1840-1861). Aceștia au reușit să aducă la Oradea personalități de seamă ale culturii românești din Ardeal: Samuil Micu-Klein, Gheorghe Șincai și Petru Maior, care au lucrat aici ani în șir. În timpul episcopului Ignatie Darabant s-a realizat la Oradea o petiție pentru drepturile firești ale națiunii române din Ardeal, rămasă în istorie sub numele de *Supplex Libellus Valachorum,* un amplu program ce viza ridicarea culturală, materială și spirituală a tuturor românilor, indiferent de apartenența lor confesională (1791).

Credincioșii greco-catolici și-au ridicat o mică biserică pe locul viitoarei catedrale încă în 1739. După 1779, când s-a constituit Episcopia unită, numărul credincioșilor crescând, s-a dovedit necesară și s-a construit *Catedrala greco-catolică.* Vechea biserică a fost demolată și, în 1800, a început să se realizeze noua construcție. Ea a fost încheiată prin anii 1806-1810 (turnul a fost terminat în 1803). Sfințirea catedralei a avut loc în 1812. În 1836, turnul bisericii a ars, la fel ca întregul acoperiș. Ele au fost refăcute abia în 1870 de către episcopul Iosif Pop Silaghi. Un nou incendiu, în 1907, a distrus turnul iar pentru refacerea lui a fost adus constructorul italian Giovanni Quai. Acum s-a realizat acoperișul turlei, terminat în formă de ceapă, de influență bizantină, care nu se prea potrivește cu restul coifului, în stilul baroc cel mai autentic. Ca stil, biserica imită în multe privințe Biserica "cu Lună" de vizavi. Dimensiunile ei sunt: 64 m lungime, 22 m lățime iar turnul are 60 m înălțime. Pictura interioară a fost

Vedere din interior

Detaliu de fațadă

realizată în timpul păstoririi episcopului Mihai Pavel (1879-1902), în 1892, de către pictorul Szirmai Antal, după canoanele picturii bizantine dar cu puternice elemente baroce. În 1948, biserica a trecut în patrimoniul Episcopiei Ortodoxe având hramul Sf. Ierarh Nicolae.

În clădirea veche a Episcopiei Unite a fost găzduit, în 18-19 iunie 1849, conducătorul revoluției ungare, Kossuth Lajos, în timp ce comandantul oștirii sale, Bem József, a locuit în Palatul Episcopiei romano-catolice. Ceva mai târziu, în 24 martie 1875, aici a poposit și dr. Ioan Rațiu, unul din fruntașii mișcării naționale românești din Transilvania.

Poziția centrală a clădirii a făcut ca ea să joace un rol important în toate marile evenimente ale orașului. Inițiativa noii construcții a aparținut episcopului Demetrie Radu. Acesta a fost numit în funcție la începutul lui iulie 1903, fiind instalat la 16 august. Lucrările de demolare a vechiului palat au început, luni, 10 august, construcția fiind proiectată de către Rimanóczy Kálmán (fiul). Planurile au fost aprobate atunci de către ministrul cultelor și instrucțiunii publice, Wlassich Gyula. Circa 150 muncitori au lucrat într-un ritm susținut reușind să termine ridicarea în roșu a clădirii la 20 noiembrie 1903. La sfințirea care a avut loc la 11 iunie 1905 au participat, între alții: Victor Mihali, mitropolitul greco-catolic de la Blaj, Vasile Hossu, episcopul de Lugoj, numeroase notabilități locale. La etaj, pe un portal romanic-bizantin era gravat: A.D. MCMV DEMETRIUS RADU EPISCOPUS (Anul domnului 1905. Demetrie Radu, episcop) iar jos, la intrare, inscripția ce se poate citi și

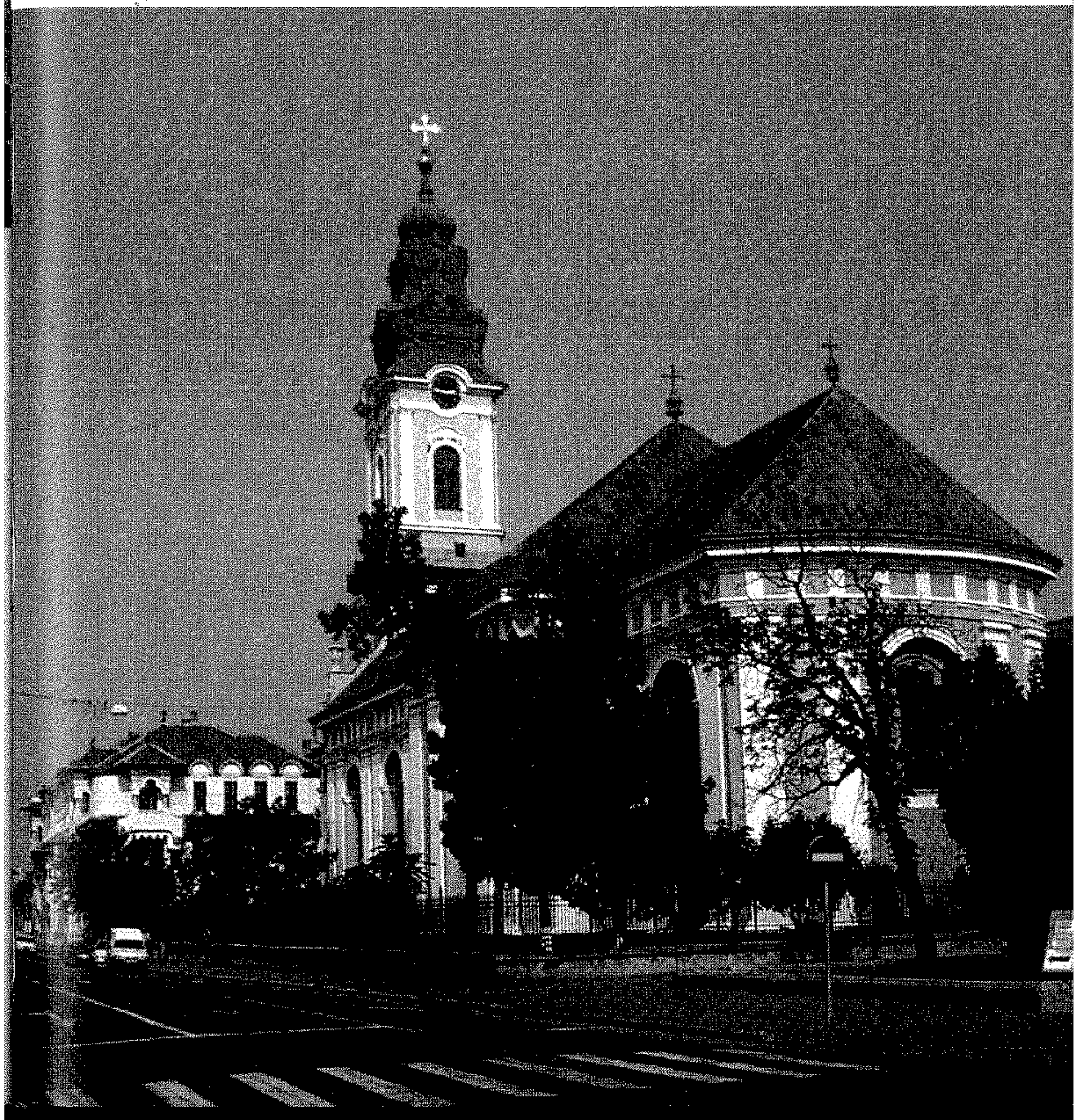
azi, gravată pe o placă de marmură: C. RIMANOCZY jun. ARHITECTUS. Clădirea avea două intrări: una principală, din Piața Mică și una, de serviciu, din strada Mihai Pavel.

În martie 1919, palatul a fost devastat de bolșevici, cu care ocazie au fost distruse toate tablourile de valoare reprezentând pe vechii episcopi ai diecezei.

Capela, care se afla în partea de nord a clădirii, a fost pictată în stil bizantin de pictorul Augustin Pall. În acest palat au fost găzduiți regele Ferdinand și regina Maria, cu ocazia vizitei efectuate la Oradea (23 mai 1919). Din 1925, Episcopia a editat o publicație proprie - *Vestitorul* - care apărea bilunar.

Întreaga clădire poartă amprenta unui eclectism rafinat predominând elementele decorative bizantine ceea ce făcea, în 1905, o notă puternic discordantă între celelalte clădiri din jur. La inugurare, ziarul *Nagyvárad* nota: "Clădirea face impresie prin stilul său străin". Până în 1948 aici a fost adăpostită arhiva și biblioteca diecezană, ambele fiind duse după 1950 la Cluj.

Biserica "Sfântul Nicolae"

PALATUL BAROC

După alungarea administrației otomane din Oradea (1692), noii cuceritori au adus cu ei și germenii instituțiilor viitoare pe care doreau să le implanteze aici. S-a întors și ierarhia catolică, alungată însă nu de către turci în 1660, când aceștia au pus stăpânire pe Bihor, ci încă în 1556-1557, când Reforma a triumfat în asemenea măsură între locuitorii maghiari încât Episcopia catolică a fost alungată iar bunurile ei, secularizate.

În Oradea pustiită în 1692 de crâncenele bătălii pentru oraș, lipseau bisericile, lipseau construcțiile aferente instituțiilor ecleziastice. Desigur, era vorba acum numai de cele catolice căci austriecii, noii stăpâni, împărtășeau această credință, neacordând nici protestanților și nici românilor ortodocși dreptul de a-și ridica biserici în oraș.

Prima biserică construită după alungarea turcilor a fost cea a ordinului călugărilor franciscani, pe malul Crișului, în Olosig, pe locul unde se va ridica mai târziu *biserica rutenilor* din Oradea. Această întâie biserică a fost și prima catedrală catolică. Acum s-a construit și un sediu pentru episcopul Augustin Benkovich, pe locul actualei clădiri a Facultății de teologie greco-catolică. Biserica de aici era însă prea aproape de cetate (intra în raza de bătaie a tunurilor ei) și prea expusă deselor

Maria Tereza

[illegible] casa scarilor

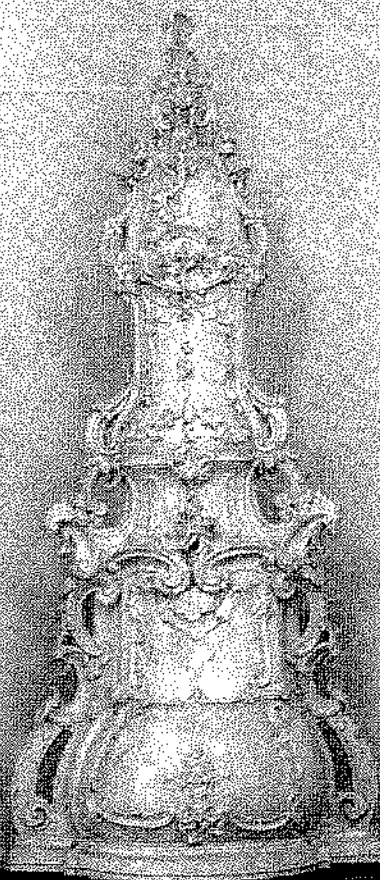
inundații ale Crișului. De aceea episcopul Csáky Imre (1702-1732) a ridicat ordinului respectiv o nouă reședință și biserică (clădirea Spitalului Militar și biserica ce a fost alături, pe locul actualei, de pe strada Dunării). Acest loc de închinare a fost și catedrală până în 1732 când s-a construit una nouă, în Piața Mică (actuala Unirii). Vizavi de ea, pe locul Primăriei de azi se afla reședința episcopală care, după ce episcopul s-a mutat în Palatul Baroc, a devenit sediu al Academiei de drept și seminar teologic catolic.

După ce franciscanii s-au mutat de pe malul Crișului în sediul lor din Olosig, în locul lor s-au instalat călugării aparținând ordinului paulinilor. Dar nici ei n-au stat mult aici și, din aceleași motive, în 1743, s-au mutat în mănăstirea ridicată lor de către episcopul conte Csáky Imre pe actuala stradă Roman Ciorogariu, în vecinătatea imediată a actualului Liceu "M.Eminescu". În 1752 ei pun bazele actualei bazilici care va fi sfințită 27 de ani mai târziu.

Nici una dintre bisericile construite n-au fost considerate însă suficient de reprezentative pentru a îndeplini condițiile necesare unei catedrale. De aceea, episcopul Forgács Pál (1747-1757), la 1 mai 1752, a început ridicarea unei *catedrale* impunătoare, după planurile arhitectului Giovanni Battista Rica, cel ce a condus și echipa de meșteri italieni. Dar, patru ani mai târziu, arhitectul a murit și lucrările au fost continuate sub supravegherea lui Domenico Luchini. Din 1759, episcop catolic de Oradea este numit Patachich Ádám. Lucrările erau aproape abandonate. În plus, el a considerat foarte importantă realizarea și a unei impunătoare reședințe pentru sine, undeva în imediata apropiere a catedralei. Atât Csáki cât și Patachich și-au dat seama că nu mai puteau conta pe o reședință în cetate. Aceasta devenise obiectiv strategic-militar și, oricum, pretențiile au evoluat și ele, fiind nevoie de un spațiu mult mai vast pentru relizarea unui complex eclezlastic cât mai diversificat. Așa s-a ajuns la alegerea

Sobă de teracotă într-una din săli

unui loc care era pe atunci în afara orașului Olosig și abia de pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când apar și primele case din "șirul canonicilor", se va crea o legătură cu urbea propriu-zisă.

Grija pentru palat a împins lucrările catedralei pe planul al doilea. În 1776, când episcopul Patachich a fost numit arhiepiscop de Kalocsa și a trebuit să părăsească Oradea, biserica nu era încă acoperită. Abia la 25 iunie 1780 a fost sfințită de către Kollnitz László, episcopul catolic al Transilvaniei, care, cu această ocazie, a fost numit de către Maria Tereza, episcop de Oradea. Specialiștii apreciază că, în ciuda proporțiilor sale impresionante, biserica nu aparține unui baroc reprezentativ. Aceasta din cauza inconsecvenței cu care s-au urmărit planurile originale. Cele două turnuri de pe fațadă au câte 61 m și au fost terminate în anul 1800. Lor li se reproșează că sunt prea mici în comparație cu masivitatea clădirii. Catedrala are 68 m lungime, 30 m lățime și înălțimea sub boltă este de 24 m. Ea a fost repictată în 1908 de către Tury Gyula.

La palatul episcopal piatra de temelie a fost pusă la 23 mai 1762 arhitectul noii clădiri fiind Franz Hillebrandt iar conducătorul lucrărilor, Johann Michael Neumann. Câtiva ani mai târziu (1769), în plină construcție, s-au făcut primele revizuiri ale planului inițial renunțându-se la unele elemente decorative de fațadă (balcoane, vaze, statui). În 1776, primăvara, în linii generale, lucrarea era gata cu toate că începuse mai târziu de cât catedrala. Pietrarii și dulgherii își terminaseră treaba. În toamna aceluiași an s-au început lucrările interioare (tencuiri și chiar zugrăviri). În septembrie era gata capela și sala festivă. Prima dintre ele a fost pictată în frescă de către Johann Nepomuk Schöpf în timp ce sala festivă a fost decorată abia în 1879 de către pictorul Franz Storno.

Ochii privitorilor se puteau desfăta de acum într-o realizare de excepție: un baroc redus la elementele sale cele mai sobre, mizând pe o simetrie ce crează impresia de pace, liniște și mare stabilitate a construcției. Palatul, în formă de "U", are o fațadă de 102 m lungime care face unghi drept cu fațada catedralei, împreună alcătuind o mică piațetă. Fațada palatului este dominată de un impozant rezalit central, prevăzut cu trei porți.

Un veritabil parc dendrologic se întindea în jurul palatului din care a fost desprins parcul "Petőfi". Curtea interioara nu a primit, inițial, o importanță deosebită. Abia după 1971 când aici, cu un efort material deosebit al statului, clădirea a fost restaurată după o îndelungată perioadă de paragină, prin anii '80 s-a hotărât schimbarea intrării principale. S-a regândit accesul în clădire pentru ca vizitatorii Muzeului Țării Crișurilor găzduit aici, să aibă fluxul prin curte, pe intrarea geamănă cu cea de pe fațada principală. Dorința mărturisită a conducerii județene de atunci era de a îndepărta pe vizitatori de impunătoarea catedrală prin fața căreia trebuia să se treacă în mod normal și, astfel, de a laiciza puțin acest complex supărător de mistic (în plus, în fața catedralei se mai afla și statuia regelui ungur Ladislau I cel Sfânt, într-o postură amenințătoare!). Amenajările din spatele clădirii au îndepărtat aspectul de maidan plin de buruieni, au creat alei, scări impunătoare, un amfiteatru mic în aer liber și o parcare ce s-au dovedit a fi, în cele din urmă, utile și deosebit de funcționale.

Situată în noul local, din 1971, instituția muzeală orădeană a devenit în scurtă vreme după instalarea sa aici, una din cele mai prestigioase lăcașuri de știință și cultură ale țării. Dintre directorii Muzeului Țării Crișurilor se detașază, prin durata la cârma instituției, arheologul și istoricul Sever Dumitrașcu (1972 - 1990), în timpul căruia s-au realizat lucrări științifice de valoare: anuarele *Crisia, Biharea* și *Nymphaea*, repertorii și cataloage.

Lui i-a urmat actualul prof.univ. dr.Barbu Ștefănescu (până în 1996) iar în prezent prof.univ. dr.Aurel Chiriac.

Catedrala romano-catolică

Interior din catedrala romano-catolică

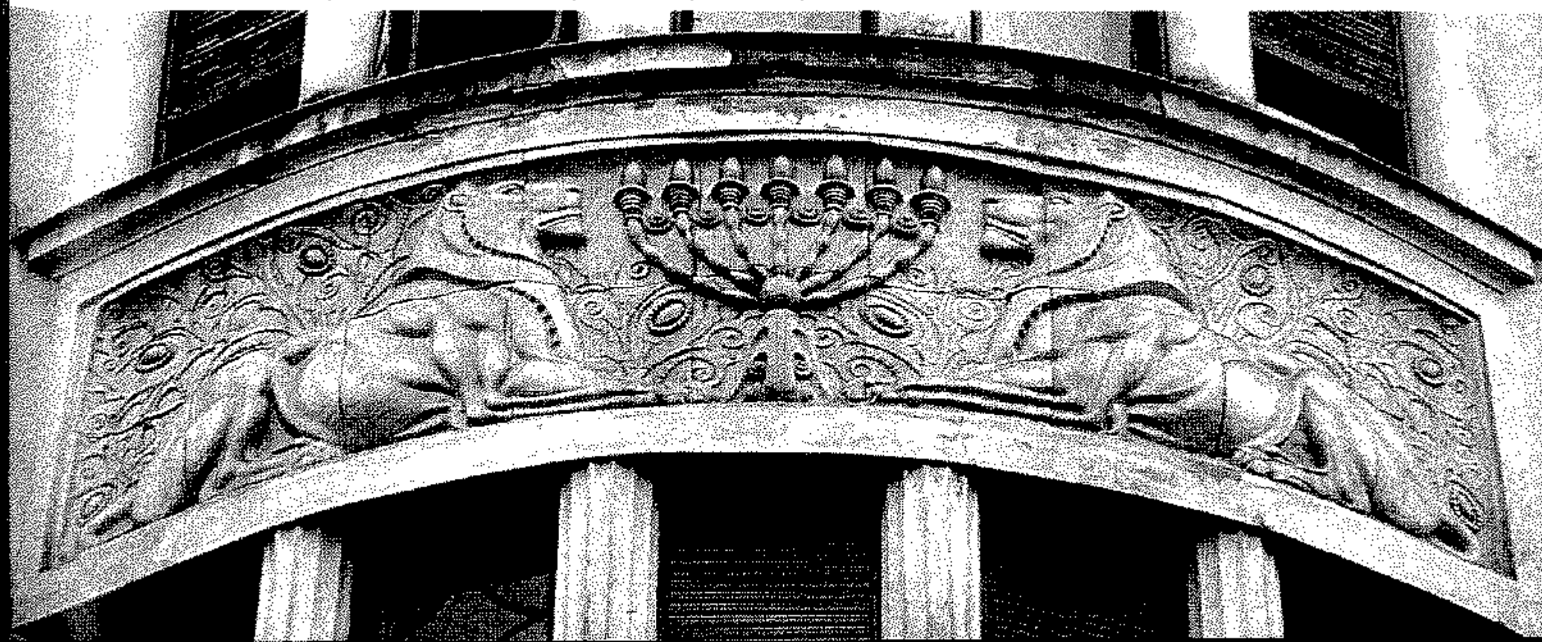

PALATUL "ULLMANN"

Clădirea din piaţa 1 Decembrie este reprezentativă pentru comunitatea evreiască din Oradea. Evreii trebuie că s-au stabilit în oraş încă din timpul stăpânirii otomane (1660-1692), când discriminările confesionale au încetat. Conscrierea din ianuarie 1736 menţionează 18 capi de familie evrei, aflaţi sub ocrotirea comandantului austriac al cetăţii, deci în cartierul Subcetate. Trei decenii mai târziu numărul lor a ajuns la 66 capi cu 221 membri de familie. Toţi trebuiau să plătească visteriei comitatului "taxa de toleranţă". Deja în 1722 ei s-au constituit într-o comunitate pentru ca în 1731 să se creeze *Confreria Sacră* izraelită din Oradea, cu îndatoriri legate de ritual, înmormântări, vizitarea şi îngrijirea bolnavilor.

Dacă evreii săraci erau acceptaţi iniţial cu condiţia ca noaptea s-o petreacă în afara oraşului, cei bogaţi şi-au cumpărat dreptul de stabilire luând în arendă chiar localuri. Astfel un evreu a închiriat pe la 1723 hanul "Însemnul vulturului", viitorul hotel "Vulturul Negru". Situaţia discriminatorie în care se aflau din punct de vedere social evreii s-a reglementat abia în timpul împăratului Iosif II (1780-1790) care le-a permis să se îndeletnicească cu agricultura, să practice meserii, să ridice fabrici. S-a interzis însă folosirea limbii ebraice sau idiş în administraţia publică şi în justiţie. Din 1787 s-a dispus evreilor folosirea doar a numelor şi prenumelor germane. Numărul evreilor orădeni a crescut în permanenţă mai ales în cartierul Subcetate şi Velenţa unde şi-au ridicat sinagogă, şcoală şi spital. S-au stabilit medici cu drept de practică medicală iar spitalul evreiesc (de pe locul actualului Spital de obstretică şi ginecologie)

Detaliu de faţadă cu menora (sfeşnicul cu şapte braţe)

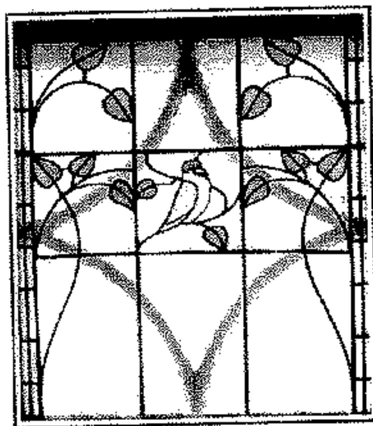

Sinagoga de pe strada Mihai Viteazul

a devenit foarte căutat chiar și de populația creștină.

Revoluția ungară de la 1848 a impus evreilor ca, din punct de vedere social-politic să se contopească cu națiunea maghiară. Se produce acum o diferențiere în masa evreilor: unii vor dori să rămână cu datinile lor străvechi, alții, adepți ai reformismului, vor căuta să se contopească (cel puțin lingvistic) cu națiunea maghiară și să accepte înnoiri în cult. Tradiționaliștii evrei ar fi fost de acord mai degrabă să renunțe la avantajele emancipării decât să se dezică de principiile moștenite din străbuni. Ruptura s-a produs la Oradea încă în 1861 când s-a constituit *Asociația Izraeliților Maghiari*, cu organ de presă propriu. Oficialitățile locale nu au mai recunoscut decât pe aceasta ca reprezentând etnia evreilor.

După 1860, evreii cu vederi "progresiste", numiți *neologi*, au căutat să obțină bunăvoința autorităților

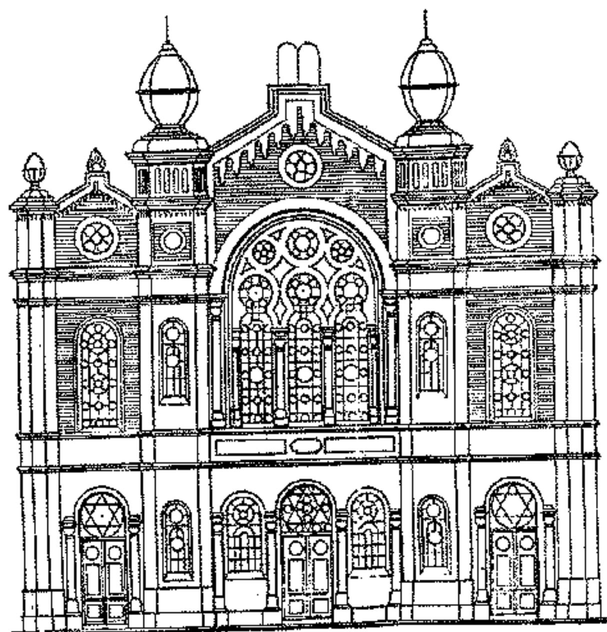

Vitraliu

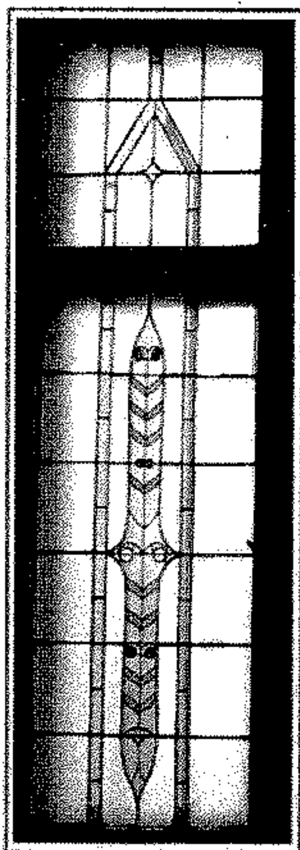
Perimetrul ghetoului din Oradea

ungare. Față de evreii "ortodocși", păstrători ai tradiției, maghiarii se purtau dușmănos. Chiar și între cele două

Schița de proiect a sinagogii

comunități evreiești, la Oradea, conflictele au fost uneori chiar deschise. Dar în Oradea, în general, puterea economică a familiilor evreiești a fost în permanentă creștere. La sfârșitul secolului al XIX-lea rolul lor în viața publică devenea tot mai pregnant. Familii precum Adorján, Ullmann, Weiszlovits, Deutsch, Moskovits, Stern, Füchsl, Schwartz, Brüll, Goldstein, Bleyer, Guttmann, Grünfeld și altele, și-au pus amprenta asupra întregii activități social-economice și politice a orașului și, ceea ce a rămas vizibil, asupra aspectului său, prin tenta cosmopolită a arhitecturii, care a devenit definitorie pentru orașul Oradea.

Vitralii și ferestre

Între evreii stabiliți în orașul de pe malul Crișului Repede a fost, în 1868, Ullman Izidor. Acesta a fost întemeietorul uneia dintre cele mai prospere case comerciale din Oradea: *Kurlander & Ullman.* A fost și președinte al comunității evreiești tradiționaliste. Fiii săi gemeni, Sándor și Felix, s-au născut în 1873 la Oradea. Spirit întreprinzător ca și tatăl său, Sándor a construit în 1913, palatul Ullman, după planurile arhitectului Löbl Ferenc. El a transformat întreprinderea tatălui dintr-una de tip vechi într-una cu o viziune cu totul nouă pentru Oradea: o societate pe acțiuni. Pentru meritele sale, încă în 1908, comunitatea deja numeroasă a evreilor l-a ales ca președinte al ei, îndeplinind aceeași funcție de președinte la *Banca Populară din Oradea Mare* fiind și membru în direcțiunea *Băncii Economice și Industriale.*

Palatul care domina piața a fost conceput pe trei etaje ridicate pe un parter înalt și o mansardă. În decorația exterioară a fațadei se pot descifra elemente caracteristice artei sacre iudaice: menora (sfeșnicul cu șapte brațe) străjuită de doi lei precum și de numeroase motive florale și geometrice. Parterul a fost placat cu

Vedere dinspre Piața "1 Decembrie"

plăci de faianţă verde-albăstruie. Clădirea, concepută cu o curte interioară era destinată să fie casă de raport (bloc de locuinţe) pentru familiile cu dare de mână. Apartamentele spre piaţă erau concepute foarte luxos în timp ce, spre curte, mai modeste, se aflau locuinţele servitorilor. Iniţial în clădire s-a aflat şi o capelă de rit vechi izraelit.

La sfârşitul celui de al doilea război mondial clădirea a făcut parte din perimetrul ghetoului, aici şi în zona din jur fiind masaţi evreii care au fost apoi deportaţi în lagărele de exterminare. Ghetoul orădean, conceput şi executat cu mult zel de noua administraţie maghiară, această sinistră amintire a anilor 1940-1944, a cuprins perimetrul situat între actualele străzi Avram Iancu, Traian Moşoiu, Crinului, Piaţa Cetăţii, strada Sucevei. O suprafaţă de 130 iugăre din cele 2.000 pe care se întindea oraşul atunci. Pe această suprafaţă, dotată cu clădiri mici, au fost înghesuiţi aproape 25.000 de locuitori din populaţia de 90.000 a oraşului. Deportările au avut loc apoi între 25 mai şi 3 iunie 1944, ele efectuându-se pe linia ferată ce lega gara Ioşia de gara Velenţa, în staţia improvizată în actualul parc Nicolae Bălcescu. Trenurile morţii plecau în fiecare zi cu garnituri compuse din câte 50 vagoane de marfă.

În total au fost deportaţi în lagărele de exterminare de la Auschwitz-Birkenau peste 27.000 de evrei din Oradea şi judeţ. Principalul organizator şi neînduratorul executant al amplei acţiuni a fost Gyapay László, viceprimarul oraşului Oradea, instalat în 1940 de noua administraţie a oraşului.

După război, palatul Ullman a redevenit ceea ce fusese înainte, un bloc de locuinţe. La mansardă s-au amenajat ateliere repartizate artiştilor plastici profesionişti în schimbul unor chirii simbolice. Aici şi-au avut , între alţii, ateliere, sculptorul Iosif Fekete şi pictorul Coriolan Hora, multă vreme preşedinte al filialei orădene a Uniunii Artiştilor Plastici din România.

Vizavi de palatul Ullman, de cealaltă parte a Pieţei Mari, s-a construit de către Ullmann Izidor, între 1866-1870, şirul de clădiri cu un etaj având la parter mari magazine de coloniale şi băcănie. Ele ocupau întregul front de clădiri, de la Hala Comercială (actuala Facultate de medicină a Universităţii orădene) până la strada Spiru Haret.

În 15 ianuarie 2001, grupul financiar ABN AMRO a deschis la Oradea o sucursală, aducând o notă în plus acestui important edificiu.

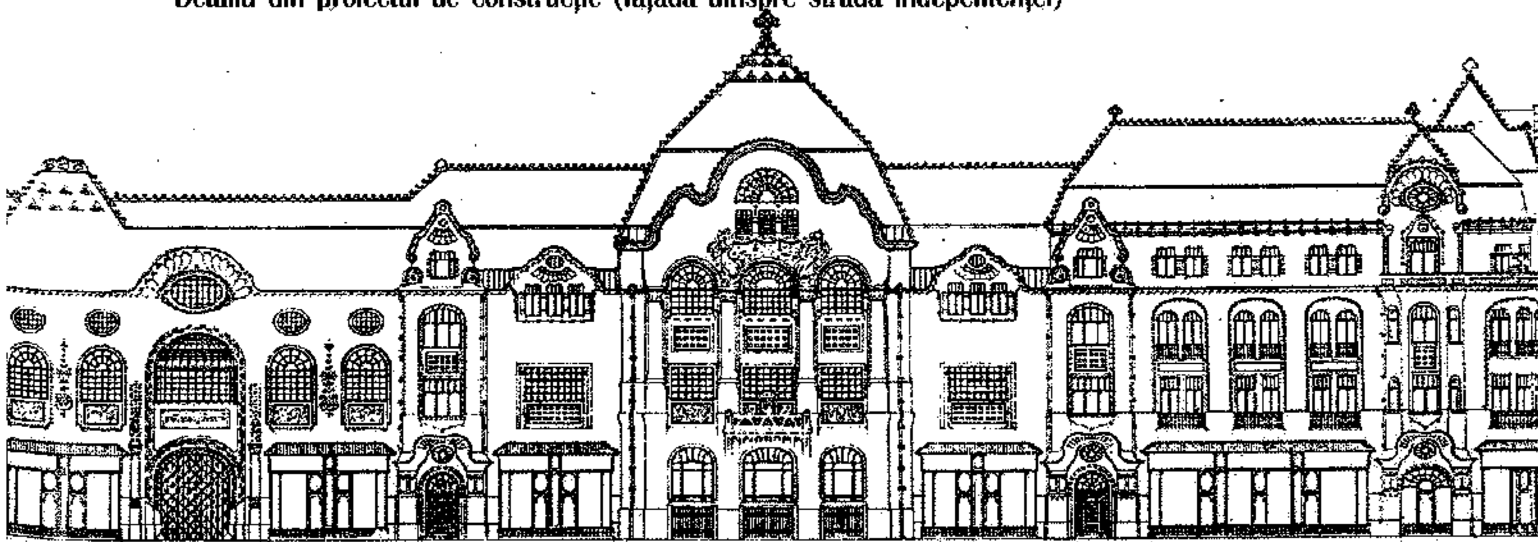
PALATUL "VULTURUL NEGRU"

Dacă o clădire trăieşte atâta timp cât îşi păstrează numele, înseamnă că, în acest caz, începuturile ei pot fi puse în vremuri foarte îndepărtate. Arhivarul orădean Lakos Lajos (contemporan cu războiul de independenţă al României din 1877-1878, despre care a scris o carte interesantă, omagiind pe luptătorii români), constata că pe harta oraşului realizată de Ortelius în 1598 şi tipărită în 1665, pe locul unde se afla Palatul "Vulturul Negru" exista un grup de case cu acelaşi aliniament, formând colţul a două străzi. O dată ceva mai certă pare a fi anul 1714 când tot aici se afla o casă şubredă, refăcută de Balda János, fost locotenent în regimentul imperial de dragoni, care, după ce a părăsit armata s-a stabilit la Oradea şi a reclădit *Vulturul*, fapt pentru care oraşul, recunoscător, l-a ales primar. Deci, la această dată hanul exista. În veacul al XVIII-lea numele localului apare sub forme diferite: *Berăria de sub semnul Vulturului* sau *Berăria oraşului*.

Clădirea în sine era scundă, acoperită cu şindrilă şi – ceva mai puţin obişnuit – era şi... primărie, fiind compusă din trei camere. Ridicată în inima Oraşului Nou, a devenit, probabil, sediu de primărie a acestei zone, odată cu alegerea ca primar a deja amintitului Balda János.

Întrucât, în primii ani după alungarea administraţiei turceşti, oamenii erau foarte săraci, celor trei încăperi li s-au dat destinaţii foarte precise: una era sală de consiliu, a doua era localul berăriei oraşului iar a treia, situată chiar pe colţul de la intersecţia Pieţei Unirii cu strada Independenţei – prăvălia oraşului.

Detaliu din proiectul de construcţie (faţada dinspre strada Indepentenţei)

În 1753, clădirea se extinde pe partea din spre Piața Mică înglobând și o casă cu un nivel, acoperită cu șindrilă și care, în 1756, este complet refăcută (până la actuala farmacie de alături). Astfel s-a creat baza de clădiri care a constituit nucleul actualului palat.

Numeroase evenimente memorabile se leagă de prima vârstă a acestei clădiri. În sala consiliului s-au adus hotărâri importante pentru obștea urbei dar care azi ar putea isca, poate doar zâmbete, Astfel, nici un consilier nu avea voie să adreseze vre-unui coleg cuvinte necuviincioase, în caz contrar fiind supus unei pedepse bănești sau existând chiar posibilitatea de a-și pierde funcția. Nimeni nu avea voie să circule pe ulițele târgului fără felinar, iarna după ora 8 seara, sub pedeapsa a 12 crițari. Mai mare era această pedeapsă dacă funcționarii primăriei intrau într-o cârciumă: 12 florini renani (aproximativ jumătate din retribuția anuală a celui în cauză). Fiecare stăpân era dator a anunța schimbarea servitorului etc.

Într-una din sălile special amenajate, din 1784, clădirea începe să găzduiască spectacole de teatru în limba germană iar din 26 august 1798, și în limba maghiară.

În 1807, pe latura din spre Piața Mică, clădirea mai primește un etaj, prilej cu care hanul deja existent își sporește numărul camerelor și înfățișarea sa devine mai arătoasă. După 1820 se întețesc balurile, mai ales în lungile luni de iarnă, nelipsind nici cele mascate.

Adorján Emil

Orădenii sunt dornici de petreceri. În 1835, notarul șef, Szupa Mihály merge în *missio* (în delegație, cum am zice noi azi) la Pesta, cu diferite probleme între care și cu sarcina expresă de a căuta lemnul de brad cel mai adecvat și ceara de cea mai bună calitate pentru sala de dans. Cei mai de vază oameni ai comitatului se

Detaliu din proiectul de construcție (fațada dinspre piața Unirii)

reuneau într-un fel de mic casino, într-una din încăperi numită *Salla*.

Prosperitatea hanului *Vulturul* n-a durat mult deoarece incendiul din 1836 a distrus şi această clădire. În 1837 însă el este refăcut şi mai impozant. Acum este supraetajată şi faţada de pe actuala stradă a Independenţei, aşa rămânând până în 1906. La 16 mai 1857 aici s-a oferit un grandios bal în cinstea împăratului Franz Iosif şi a reginei Elisabeta care au vizitat oraşul. De prin 1860 clădirea a încetat să mai fie şi sediu de primărie.

La 2 februarie 1897 la hotel a avut loc serbarea tinerimii române. Aflăm cu această ocazie că s-a optat pentru sala mare de aici deoarece, după recentele renovări, ea a ajuns să depăşească ca dimensiune pe cea de la *Arborele Verde*, locul obişnuit al marilor întâlniri ale românilor din oraş. Ceva mai târziu, din presa locală aflăm cu destulă surprindere că, la 28 decembrie 1899, la retaurantul *Vulturul* exista un telefon public!

La sfârşitul veacului al XIX-lea, aspectul Pieţei Mici a cunoscut importante modificări, chiar dacă ele nu erau de proporţiile celor din Piaţa Teatrului. Pe acest fond, doi bancheri şi industriaşi orădeni, dr. Adorján Emil şi dr. Kurlander Ede s-au decis să ridice un edificiu de excepţie. În decembrie 1905 ei cumpără de la primărie, nu fără probleme, terenul pe care se afla hanul *Vulturul* şi *Arborele Verde* cu suma de 815.000 de coroane. În martie 1906, cei doi proprietari foarte ambiţioşi pleacă într-o călătorie de documentare la Berlin, Paris, Londra şi în America (a se înţelege S.U.A.), pentru a se documenta cu privire la cele mai moderne hoteluri din lume. În mod special, un an mai târziu, dr. Adorjan Emil, vizitează Milano şi rămâne impresionat de complexul comercial-hotelier *Victor Emmanuel* din acest oraş.

Pasajul Victor Emmanuel din Milano şi replica sa orădeană, Vulturul Negru

Această vizită pare tardivă, având în vedere că încă în decembrie 1905 s-a organizat un concurs de arhitectură pentru realizarea noii clădiri de la Vulturul. Pe locul I şi câştigători, s-au plasat Komor Marcell şi Jakab Dezsö, care mai ridicaseră în 1902-1903, clădirile din actuala stradă a Patrioţilor nr. 4 şi 6, în stil secession. Este puţin probabil ca planurile lor să fi fost cele respectate în cele din urmă la realizarea edificiului.

Demolarea a început la 19 noiembrie 1906. Curând apoi au apărut şi primele probleme. Proprietarii fabricilor de cărămidă din oraş, aflând că pentru ridicarea construcţiei este nevoie de mai multe milioane de cărămizi, au ridicat preţul acestui material de bază cu 100%. Adorján a răspuns acestei provocări prin construirea unei fabrici de cărămidă proprii, cea care a purtat apoi numele de *Vulcan*. Atunci când şi băncile

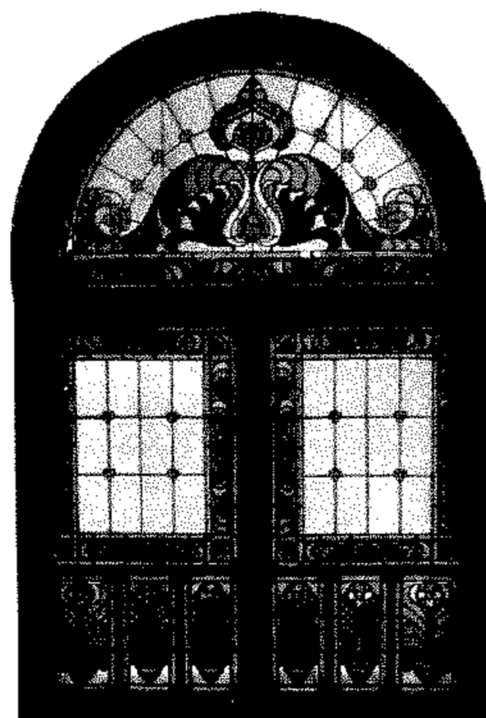
din Budapesta, finanțatoare ale proiectului au început să îi facă greutăți, a întemeiat *Banca Ungară* din Oradea, devenită în perioada interbelică, *Banca Industrială*. Pentru ridicarea construcției s-au utilizat: 4 milioane de cărămizi, 60 vagoane de ciment, 47 vagoane de fier, 52 vagoane var, 6 vagoane piatră, 26 vagoane lemn.

În aprilie 1907, în timpul săpăturilor pentru fundații, s-a descoperit o încăpere funerară de 3 x 2 m ai cărei pereți fuseseră zidiți din piatră de Criș și în interiorul căreia se aflau fragmente de oseminte umane. Presa, dornică de senzații, s-a grăbit să afirme că acolo s-ar fi aflat mormântul Sf. Ladislau, întemeietorul Episcopiei catolice orădene. Să fi fost oare sincer naivi cei ce au dat știrea sau era o încercare disperată de a opri ridicarea construcției? Cert este că la fața locului s-au deplasat doi istorici de renume ai vremii: Bunyitay V. și Karácsonyi J., care au apreciat că mormântul era într-adevăr din secolul XI-XII dar că osemintele aparțineau mai multor luptători care au căzut cu ocazia apărării zidurilor orașului Oradea. Era, iarăși, o supoziție greu de susținut având în vedere că, la acea vreme, orașul nu putea să aibă încă fortificații.

Palatul "Vulturul Negru" a fost gata la începutul lunii noiembrie 1908, recepția sa fiind făcută în prezența autorităților orașului Oradea și ai comitatului Bihor, la 16 noiembrie. Era atunci și a rămas până azi cel mai mare și mai reprezentativ complex arhitectural în stil secession din Transilvania. El se întindea pe trei străzi (actualele Independenței, V.Alecsandri și Piața Unirii), fiecare cu acces spre impresionantul pasaj în formă de "Y", acoperit cu sticlă (înălțimea maximă 28m, lățimea 12m, sticlăria, din care nu s-au păstrat în original decât emblemele ce reprezintă vulturul, fiind executată în atelierele Neumann K., în 1909).

Pasajul a stârnit senzație prin "proporțiile sale americane". El se voia a fi o copie a vestitei galerii Victor Emmanuel din Milano, realizată cu o jumătate de secol înainte (în 1865), de către Giuseppe Mengoni. Era visul lui Adorján Emil care rămăsese impresionat puternic de proporțiile acestui pasaj.

Clădirea, concepută cu două fațade, în cel mai autentic stil secession dispunea de o sală mare și una mică de spectacole, local de cofetărie, cafenea cu 6 încăperi decomandate, hotel cu 75 de camere, restaurant cu 15 încăperi anexe, localuri de magazine: patru spre Piața Mică, opt spre strada Independenței și 24 sub pasaj. La parter, la cafeneaua *Coroana*, în august 1914, cânta vestitul taraf al lui Dicu Priculici din Beiuș. În sala mare, spre exemplu, la 25 februarie 1910, a avut loc un concert al reuniunii "Hilaria" cu concursul unui cor din Sibiu. Dintre soliști s-a remarcat Veturia Triteanu, "privighetoarea Ardealului", cea care va fi apoi soția poetului Octavian Goga. Compozitorul Tiberiu Brediceanu și-a dirijat propria lucrare, *La șezătoare*. A fost un moment de vârf în activitatea "Hilariei", la care au participat, după aprecierea unora, aproape 1.500 de persoane! În 10 martie, același an, aceeași reuniune organiza un mare spectacol. Citim în program: "Deșteptarea Bihorului", prolog, text și recitare de doamna dr. Ioan Ciordaș.

Vitraliu

Vitraliu

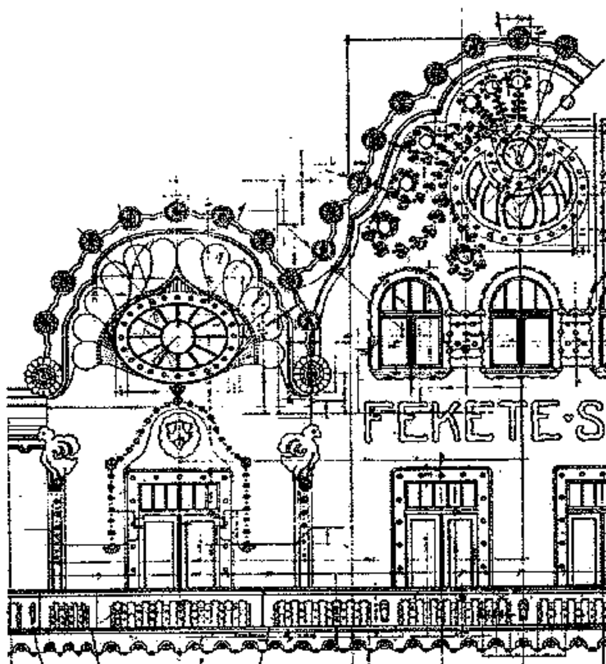
Poartă restaurată pe fațada de vest

"Șezătoare", scenă din viața populară, într-un act, cu uvertură. Text: C. Sandu Aldea și I. Borcia, muzica: Tiberiu Brediceanu. În rolurile principale: Veturia Triteanu, Maria Crișan, Octavian Mureșanu, Iuliu Enescu, Sofroniu Roșca, Maria Mureșeanu, Mimi Popescu și Boeriu Nicolae. La concert și-au dat concursul și fanfara regimentului 101 infanterie din Oradea.

Sala mare de spectacole *Redoute (Vigadó)* a slujit și ca sală de cinematograf (din 1911), sub pasaj funcționând Întreprinderea cinematografică și de industrie a filmului Székely și Boros, dispunând de sălile *Cinema Passage* și *Terasa Dorian*, numite apoi *Filmpalace* (din 1927) și *Filmterrasse* (din 1928). În 1920, dr.Adorján Emil a preluat această casă de închiriere a filmului, transformând-o într-una din cele mai mari și mai prospere din România acelor vremuri *(Casa de închiriat filme "Dorian")*. El a reușit să obțină de la firma *Paramount* din S.U.A., dreptul exclusiv de difuzare a filmelor acestei companii pe teritoriul țării. Luxul și eleganța magazinelor, confortul apartamentelor hotelului, cristalele și oglinzile restaurantului și cafenelei *Vulturul Negru* au ținut până după al doilea război mondial. Azi, în interior aproape nimic nu mai amintește de ceea ce a fost odinioară unul din cele mai moderne edificii din țară.

Iată cum caracteriza, în 1972, într-o comunicare ținută cu prilejul inaugurării Muzeului Țării Crișurilor, vestitul specialist în secessionul transilvănean, Paul Constantin, această monumentală clădire: "Fantezia și capacitatea de invenție a arhitecților ating aici virtuozitatea, atât în viziunea sculpturală a autorilor – ca tăiate în masă – cât și în esența irațională, onirică și simbolistică a inspirației. Asimetria compoziției, amestecul de forme și motive ornamentale insolite, inventate, cu cele inspirate din folclor (mai cu seamă din broderie și cioplitorie în lemn, dar transpuse straniu, ca într-o arhitectură de turtă dulce), precum și cu altele preluate din baroc sau rococo, fac din Complexul "Vulturul Negru" poate cea mai singulară și mai interesantă operă a secesiunii transilvănene. Lucrarea

Detaliu de fațadă (proiect și execuție)

Sediul Federației Patronilor

Magazinul Societății "Mărgăritar"

se înscrie cu cinste în marea serie a creațiilor 1900, de stil curbiliniu simbolist, de la operele din Torino ale lui Raimondo d'Aronco, până la cele din Barcelona ale marelui Antonio Gaudi" (Vezi volumul *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 614-615).

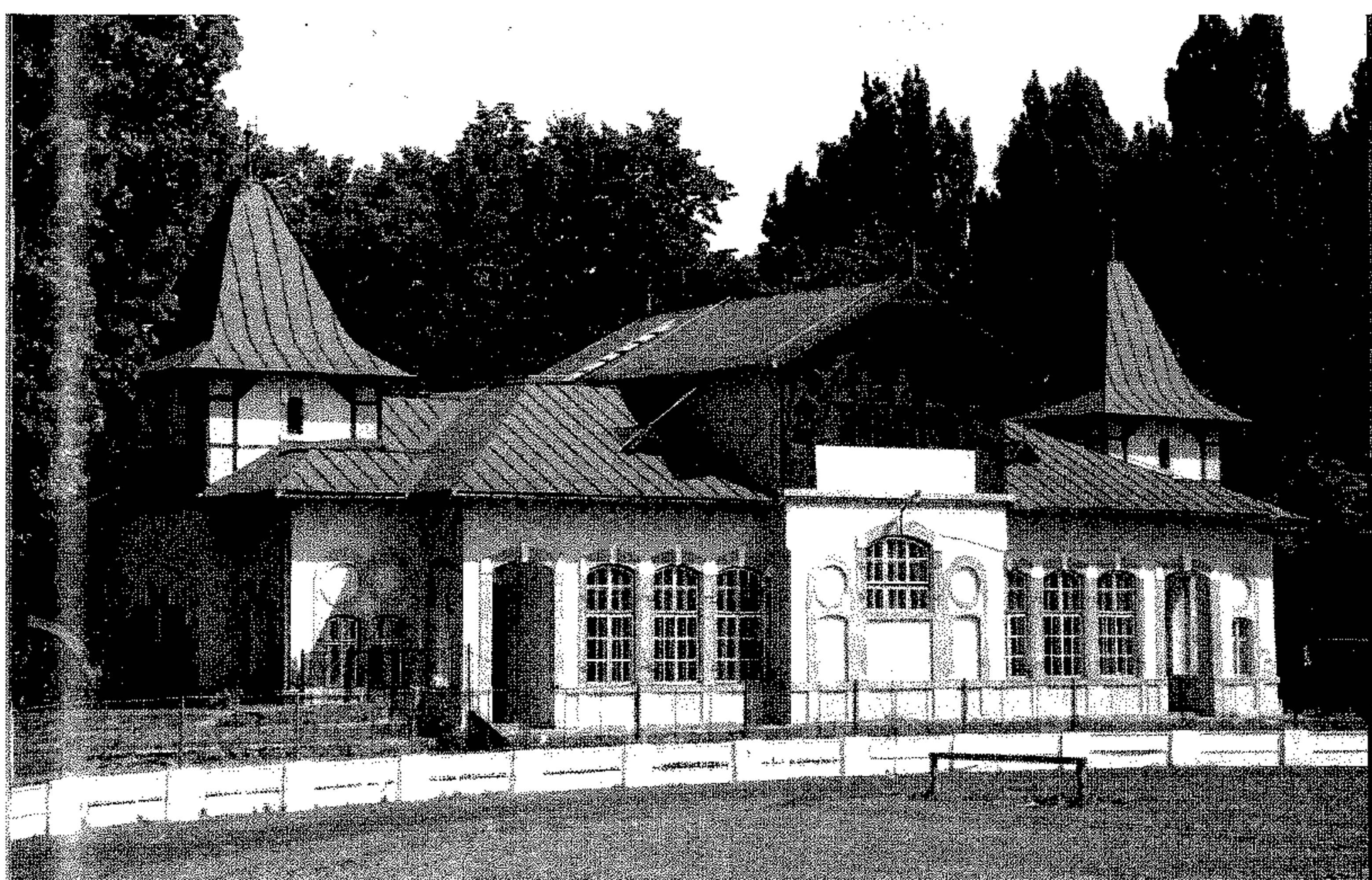
Sub acoperișul generos al acestui palat unic în arhitectura orădeană se găsesc foarte multe magazine, sedii de firme și instituții precum și hotelul "Vulturul Negru" pe care Societatea "Titzian", sub conducerea doamnei Simona Beletzki, dorește să-l introducă în circuitul turistic internațional.

La intrarea dinspre vest în pasaj se află începând din aprilie 2002 sediul sucursalei orădene a HVB Bank, instituție cu adânci tradiții în viața bancară din România, care a contribuit consistent la reabilitarea fațadei.

HVB Bank

Aspect interior bancă

CLĂDIREA ARENEI SPORTIVE A ORAŞULUI

Aşa numita "grădină" Rhédey, de fapt un uriaş parc dendrologic, străbătut pe atunci de pârâul Peţa care curgea pe actuala stradă a Sucevei, ocupa teritoriul de azi al Grădinii Zoologice, al florăriei din vecinătate şi al Liceului sportiv. Proprietarul ei, contele Rhédey Lajos a donat această grădină cu o suprafaţă de 7 iugăre şi 783 stânjeni patraţi, oraşului. Aici s-a constituit, în 1835, *Asociaţia civică de tir din Oradea Mare*, care a preluat o parte din parc în administraţie proprie. În fruntea asociaţiei se afla contele Albert Frimont, al cărui palat era, până la sfârşitul secolului al XIX-lea, când a fost demolat, pe locul actualului Tribunal. Se pare că asociaţia a obţinut rezultate foarte bune la tir în timpul revoluţiei din 1848 căci îndată după înfrângerea ei, autorităţile austriece au desfiinţat-o. Abia în 1856 avocatul Mezey Mihály reuşeşte s-o reconstituie şi să o amplifice. Pe ceea ce a mai rămas din "grădina" Rhédey, oraşul a construit un restaurant cu terasă, o baie comunală, precum şi o pepinieră de circa 4 iugăre.

Restaurantul, de care a profitat şi asociaţia de tir, a prosperat până când în oraş n-au apărut şi alte localuri, mai pe gustul publicului orădean. Acest local public fiind însă dat în chirie unor oameni care n-au avut pretenţii şi posibilităţi de a-l întreţine corespunzător, s-a tot degradat iar odată cu el şi "grădina"şi pepiniera.

În 1883, Asociaţia de tir şi-a renovat clădirile de aici şi a hotărât să se ocupe mai îndeaproape şi de "grădină". S-a încheiat un contract cu Primăria, care a fost în vigoare până la 1 ianuarie 1898. Pentru a face mai agreabilă grădina, Primăria a cedat, în 1888, o suprafaţă de 9.640 metri pătraţi pentru construirea unui drum de 500 m lungime, flancat pe ambele părţi de câte două rânduri de tei. S-a realizat astfel, pe la începutul secolului al XX-lea, când copacii au devenit suficient de mărişori, cea mai frumoasă zonă de plimbare din oraş. S-a pus pe atunci în discuţie şi legarea "grădinii"de calea Rulikovski (actuala Armatei Române) dar acest lucru ar fi costat enorm şi nici Asociaţia de tir şi nici Primăria nu şi-au putut permite o asemenea investiţie. Această legătură s-a realizat abia în perioada interbelică, creindu-se şi un parc numit tot Rhédey deşi acesta nu mai era pe spaţiul său (azi parcul N. Bălcescu).

Asociaţia de tir, din care făcea parte îndeosebi protipendada oraşului, a creat mai multe secţii de profil: patinaj, tenis, ciclism, gimnastică. Astfel încă din 23 decembrie 1874 s-a constituit *Asociaţia patinatorilor din Oradea Mare*. Cea mai importantă realizare a fost însă amenajarea actualului Stadion al Tineretului. La 11 aprilie 1895 acest teren a fost construit prin donarea unui teren de 327 stânjeni pătraţi făcută de oraş către Asociaţie, la 11 aprilie 1895. Arena sportivă a fost

inaugurată la 4 iunie 1895, printr-un concurs pe țară al gimnaștilor școlari. Era primul stadion al orașului. Nu avem nici o informație cu privire la destinația terenului de aici. Nu era însă, în nici un caz, unul de fotbal căci dacă primul meci demonstrativ cu balonul rotund a avut loc la 2 iunie 1902, între două echipe străine, primul meci al unei echipe orădene a avut loc la 20 mai 1906 pe un teren improvizat în Râtul Comandantului. În 14 mai 1898 s-a organizat aici și un concurs de ciclism, poate primul de acest fel la Oradea.

Stadionul avea o clădire care există și azi. Ea dispunea de o fațadă largă, flancată de două turnulețe iar deasupra parterului înalt se afla o mică cafenea dar și garderoba necesară sportivilor. La mansardă o logie oferea unui număr restrâns de privitori o imagine de ansamblu a terenurilor ce compuneau stadionul. Primul club sportiv modern care a funcționat aici, înființat la 26 mai 1910, a fost C.A.O. *(Clubul atletic orădean)* sau N.A.C. *(Nagyváradi Atlétikai Club)*. La început a avut profil polisportiv dar apoi se va impune mai ales prin echipa sa de fotbal. După primul război mondial, primul club sportiv românesc care activează aici ia ființă în 1920, numindu-se *Bihorul*.

Însemne ale unor asociații sportive orădene

În perioada interbelică, mai precis de prin 1935, s-a numit "Arena Sportivă Voievodul Mihai".

În perioada modernă a istoriei orașului parcul Rhédey (devenit în pronunția locală "parcul Réday"), a fost locul preferat al clasei muncitoare pentru organizarea mitingurilor, a demonstrațiilor revendicative, a marcării zilelor de 1 Mai în cadru familial, cu picnicuri rămase în amintirea nostalgică a locuitorilor orașului.

Suporteri orădeno interbelici

PENITENCIARUL

Aflată în actuala Piață Traian, fosta piață centrală a Olosigului, clădirea închisorii este o construcție realizată în mai multe etape atât în plan orizontal cât și în cel vertical, începând cu secolul al XVIII-lea. Bineînțeles aceasta nu înseamnă că înainte, în oraș, n-au existat spații destinate să priveze de libertate pe diverșii mai mult sau mai puțin făcătorii de rău. Știm, spre exemplu, că în veacul al XVII-lea, subsolurile cetății erau folosite cu precădere în acest scop. Un călător notează cu multă seriozitate că, în luna august 1642, un trăznet a lovit pe neașteptate, din senin, unul din turnurile castelului interior al cetății omorând doi oameni și producând importante pagube construcției. Comandantul de atunci, viitorul principe Gheorghe Rákóczy II "s-a speriat foarte de această întâmplare și a strigat cu glas mare celor din jurul său că este foarte limpede că Dumnezeu îi lovește în acest mod pe oamenii săi, căpitanul bănuind că trăznetul ar putea fi urmare a blestemului numeroșilor deținuți închiși fără vină". Principele Transilvaniei, tatăl căpitanului cetății, "îndată ce a primit în scris toate acestea, a poruncit imediat să se cerceteze pricinile numeroșilor robi aflați în cetatea Oradea și cei ce nu merită pedeapsă, să fie lăsați liberi, fără întârziere, lucru care s-a și întâmplat...". Se pare că cetatea a început să fie loc de închisoare încă din timpul când au demarat lucrările noii cetăți (1570) și când au fost aduși robi din toată Transilvania să lucreze la construcții. Ea a ajuns apoi celebră în timpul revoluției de la 1848-1849 când aici au avut loc și numeroase execuții.

Dar nu despre această închisoare vrem să relatăm în cele ce urmează ci despre cea care se află situată "ultracentral", în chiar imediata vecinătate a străzii Principale a orașului. Construirea ei a început în 1752. Grosimea de bază a pereților este de 150 cm. După 6 ani de la începere, în 1758, clădirea era terminată. Procesele se desfășurau pe atunci în clădirea alăturată, în "Casa comitatului". După pronunțarea sentinței care era definitivă, deținuții erau duși în clădirea închisorii de alături. Cu începere din 1837 și până la 1 iulie 1842, s-a construit clădirea cu trei etaje, perpendiculară pe clădirea principală.

Închisoarea orădeană nu făcea parte din șirul

vestitelor închisori ale Imperiului austro-ungar (Vác, Szegéd, Arad), fiind destinată în veacul al XIX-lea numai celor ce ispășeau pedepse nu prea grele. Deținuții puteau fi obligați de comitele al treilea al comitatului Bihor (echivalent azi cu cel de-al treilea suprefect, dacă ar exista!) la muncă publică și, sub supravegherea jandarmilor, puteau lucra și la particulari, cu ziua, pentru 16 crițari vara și, 12 iarna. Sume derizorii. Veniturile intrau în casieria comitatului. Director al închisorii era amintitul comite al treilea în calitatea sa de președinte al scaunului de judecată. Era ajutat de un pârcălab, trei sergenți și 48 de paznici. La 22 februarie 1885, din cauza supraaglomerării celorlalte locuri de detenție din imperiu, aici se aflau 473 de "chiriași". Dintre aceștia 152 ar fi trebuit să fie trimiși în alte închisori, mai mari dar acolo nefiind spații disponibile, diriguitorii închisorii se vedeau nevoiți să îi țină și pe ei aici. În numărul total erau incluși și cei 33 aflați sub cercetare. Menționăm că, de prin anii 1890, această clădire adăpostea și procuratura regală (la etajul I, unde se afla și o sală de dezbateri).

La ultimul etaj erau amenajate ateliere de croitorie, cizmărie, tâmplărie și împletituri. Tot aici (ca și la etajul II), erau dispuse cele 21 celule comune unde deținuții erau grupați pe criterii de vârstă. În curte, într-o clădire tot cu trei etaje se aflau, până după primul război mondial, celulele cu 1-2 paturi.

În 1882 a luat ființă la Oradea, *Asociația de ajutorare a deținuților din comitatul Bihor și Oradea Mare* care avea ca scop: "ușurarea reîntoarcerii în viața civilă și îndrumarea pe calea cea bună a deținuților fără avere, eliberați din închisoare". În acest scop a inițiat instruirea și educarea deținuților, a întreținut o bibliotecă corespunzătoare, a asigurat locuri de muncă celor eliberați, le-a acordat împrumuturi sau a oferit garanții pentru ei, le-a dat bani de drum celor ce călătoreau spre casă. Ajutorul era valabil timp de un an de la eliberarea din detenție. Nu ne-au rămas nici un fel de mărturii cu privire la cazuri concrete de ajutorare sau despre felul în care asociația și-a realizat țelurile propuse.

În perioada interbelică, începând cu anul 1932 aici apărea și o publicație periodică: *Penitenciarul - revistă de știință penitenciară aplicată*. Fondatorul ei a fost Mihail Ceuca, cel care purta titlul de director al Penitenciarului Principal Oradea. În perioada interbelică, el a reorganizat într-o viziune modernă, întreaga activitate din interiorul penitenciarului. Născut în 1901 în comuna Țigănași, județul Iași, după absolvirea studiilor a lucrat cu începere din 1919 la penitenciarele din Iași, Cernăuți, Hotin, Zalău, Sibiu iar din iunie 1930, la Oradea. Aici el a înființat patru capele: ortodoxă, greco-catolică, reformată și o mică sinagogă evreiască. În toate, în fiecare duminică, se oficia serviciul divin. A constituit o școală de alfabetizare pentru deținuți. Prin strădania sa a fost amenajată o sală festivă în care se organizau spectacole iar, duminical, se țineau diferite conferințe. S-au creat ateliere pe multiple profile de activități și s-a impulsionat munca pe terenurile agricole ale penitenciarului.

În 1936, duhovnicul ortodox al Penitenciarului era preotul Coriolan Mursa, cel care, prin anii 1920, a înființat o școală de meseriași C.F.R. la Oradea. O altă personalitate a vieții publice orădene din perioada interbelică, a cărui nume se leagă de această instituție este dr. Dumitru Berariu care a fost, din 1930, până la izbucnirea celui de-al doilea război mondial, medicul penitenciarului și medic legist pe lângă Tribunalul Bihor.

"PISICA ALBASTRĂ"

Astăzi numai foarte puţini orădeni îşi mai amintesc de vestitul restaurant ce evocă nostalgice şi - pentru unii bărbaţi mai în vârstă - strict confidenţiale amintiri, localul cu nume de felină modernă, *Pisica albastră*. Un loc de distracţie, pe o stradă odinioară cu numele unui ordin călugăresc: *Strada Capucinilor*. Era acest local o impietate străjuită la un capăt al uliţei de Biserica "cu Lună", iar la celălalt capăt de Mănăstirea Capucinilor. Localul care a cunoscut o deosebită prosperitate în perioada interbelică, se afla în actuala clădire de pe strada General Moşoiu (pe atunci str. Şaguna), la nr. 10.

Dar chiar nici cei mai bătrâni dintre oamenii din oraş nu-şi mai amintesc că, de fapt, localul a fost iniţial în altă parte. Pe aceeaşi stradă, la nr. 3, pe partea opusă a drumului. Aici era încă şi în 1923, într-o clădire cu aspect închis, având un singur nivel, aparţinând tipului de casă orădeană construită pe la mijlocul veacului al XVIII-lea. În secolul al XIX-lea a fost proprietatea fundaţiei Emanuil Gojdu contribuind, probabil, prin veniturile sale, la ajutorarea elevilor ortodocşi săraci de la Şcolile din oraş. În iulie 1907, era administrată de avocatul Nicolae Zigre şi era în folosinţa unui comerciant, Leitner Ferenc, care ţinea acest han cu ajutorul soţiei şi a patru servitori.

Localul nu avea intrare directă din stradă, uriaşa poartă de lemn care amintea de porţile săseşti din părţile Sibiului, servind de intrare atât în cârciumă cât şi în han. În noaptea de 26 spre 27 iulie 1907, un zgomot semănând cu cele ce însoţesc de obicei cutremurele, apoi trozninturi şi bubuituri au marcat încheierea unei etape din existenţa imobilului: sub povara anilor, venerabila clădire s-a prăbuşit. Mai mult însă decât povara anilor a contribuit săpătura uriaşă de la fundaţia unei noi construcţii din vecini, a actualei clădiri impunătoare de la nr. 5. Un bogat funcţionar de bancă a ridicat acest edificiu. Constructorii au săpat în zilele precedente locul unei mari pivniţe care a şubrezit temeliile bătrâne ale *Pisicii albastre*. Cum două zile la rând a tot plouat, condiţiile au fost dintre cele mai prielnice declanşării cataclismului care, spre fericirea celor din casă, nu s-a soldat cu victime.

Ce s-a întâmplat apoi? Clădirea prăbuşită a fost refăcută pe cheltuiala celor care au grăbit tragedia, iar viaţa şi-a reluat cursul normal, căci oamenii şi atunci, ca şi acum, au simţit nevoia să se mai distreze şi să uite de amărăciunile zilnice. *Pisica albastră* din acest punct de vedere şi-a îndeplinit cu strălucire misiunea, mai ales după ce noii ei concesionari au cumpărat clădirea de la nr. 10, au investit şi au făcut-o renumită între celelalte localuri de distracţie ale urbei.

TRIBUNALUL

Pe locul actualului Tribunal, la începutul veacului al XIX-lea, se afla un palat și o grădină, un fel de mic parc dendrologic, cu cele mai variate specii de plante și pomi. Palatul fusese ridicat de către contele Johann Maria Frimont, general de cavalerie în armata austriacă, ce s-a afirmat în cursul războaielor napoleoniene, contribuind în 1815 la înfrângerea lui Murrat, cumnatul lui Napoleon Bonaparte, regele Neapolului. Specializat în reprimarea marilor revolte populare, în martie 1821 a fost cel ce a înfrânt revoluția anti-austriacă din acest mare oraș italian. Pentru această bravură a sa, împăratul austriac l-a recompensat cu titlul de prinț de Antrodocco și cu suma de un milion de florini. A urcat apoi cele mai înalte trepte ale ierarhiei de la curtea vieneză. A murit în 1831 în capitala Austriei fiind înmormântat, potrivit dorinței sale, la Palota, în satul german de lângă Oradea. În Bihor a mai stăpânit în afară de Palota și satele Copăcel și Drăgești. Fiul său, Albert, s-a stabilit în orașul de pe malurile Crișului, în palatul ce îi purta numele, jucând un rol important în viața publică a orașului. A dus o viață tihnită. Ultima reprezentantă a acestei familii, Theodora Frimont, a vândut palatul și grădina, la 22 ianuarie 1868, pentru suma de 50.000 de florini, comitatului Bihor care, la rândul său, a cedat terenul și construcția, statului, pentru a ridica aici un tribunal. Clădirea a fost demolată iar parcul s-a părăginit căci noua construcție a fost ridicată abia treizeci de ani mai târziu.

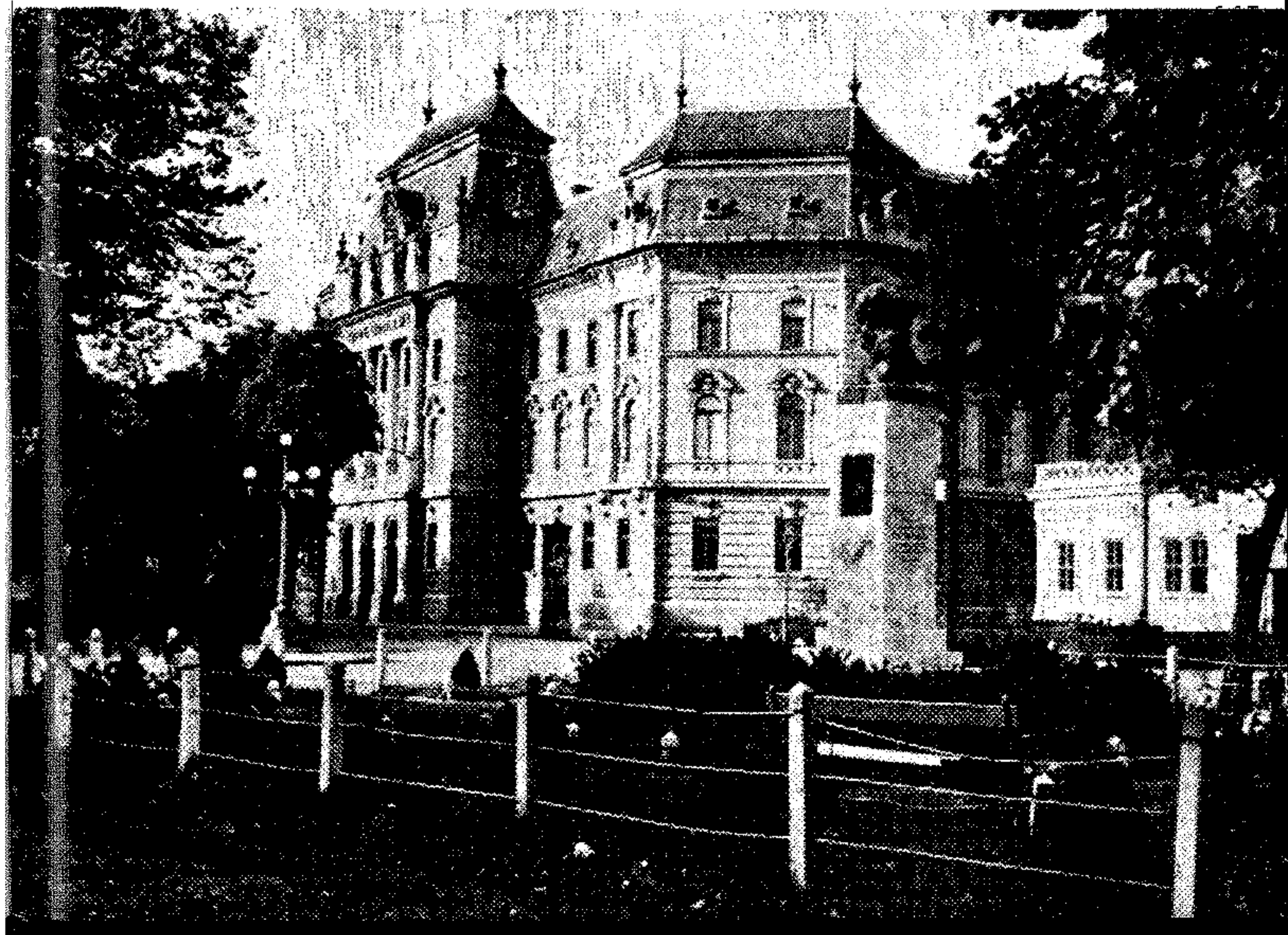
Pe la 1883 în această ambianță vegetală plină de romantism aveau loc execuțiile cu pedeapsa capitală prin spânzurare, duse la îndeplinire cu mare profesionalism de călăul Kozarek, intitulat foarte pompos "magyar királyi hóhér", adică, pe românește, "călău regal ungar". După fiecare execuție, eșafodul era demontat iar scândurile și bârnele, adăpostite cu grijă până când venea din nou vremea să-și redobândească funcționalitatea.

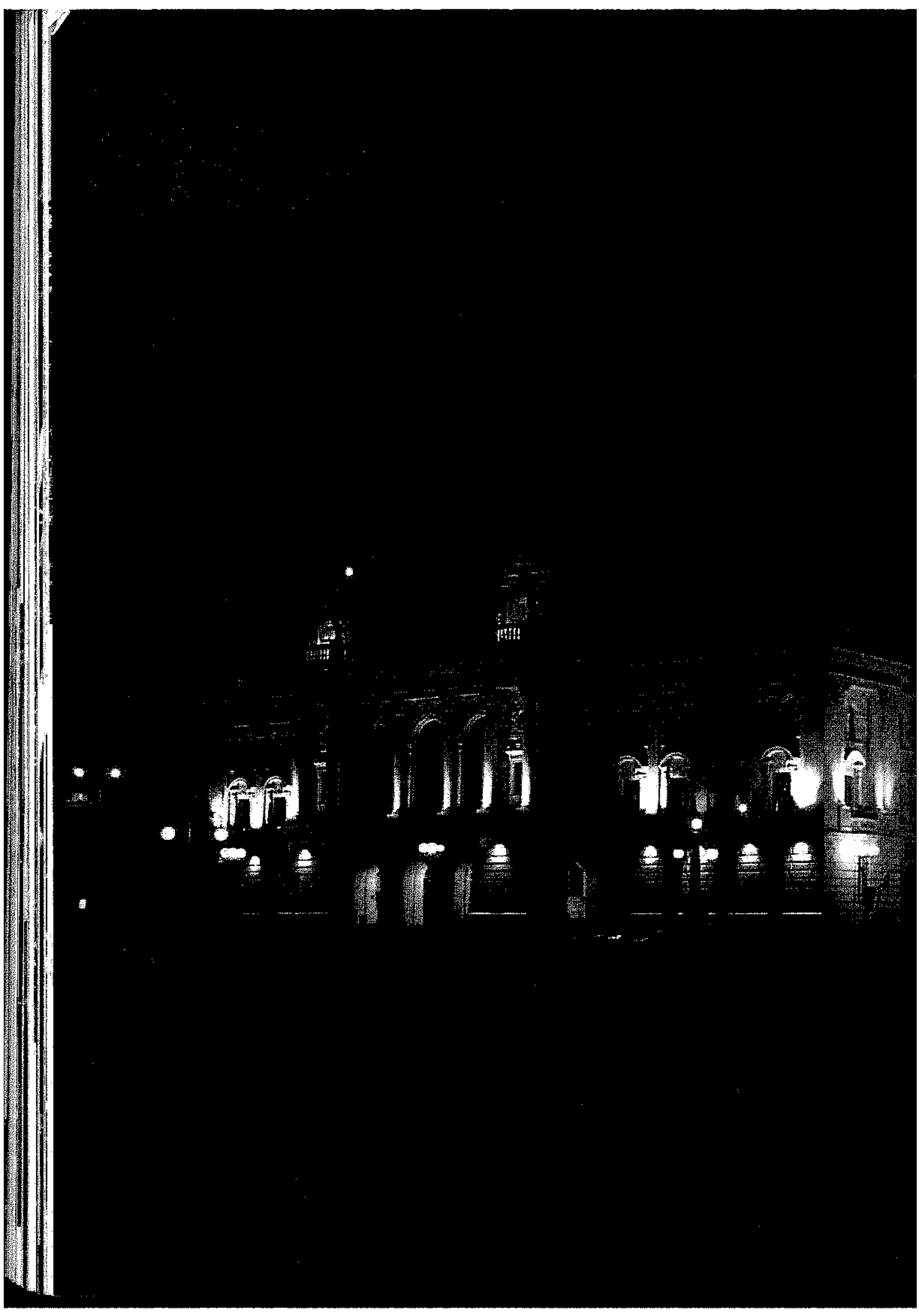
În 1891, prin descentralizarea sistemului de apel în procedura penală din imperiu, s-a creat și la Oradea o curte regală de apel, autoritățile locale fiind obligate să asigure un local adecvat. Așa s-a construit clădirea cu un etaj a actualei Poliției județene Bihor și așa s-a pus și problema unui spațiu adecvat tribunalului. În 1895 a început construirea clădirii în stil eclectic, cu două etaje, ea fiind gata în ceva mai mult de doi ani. Impunătorul palat, a cărei fațadă este subliniată de semicoloane angajate, se întindea și peste parcul din care nu mai rămăsese aproape decât un teren viran. Cu această ocazie s-a lăsat loc și pentru străduța din spate, noua

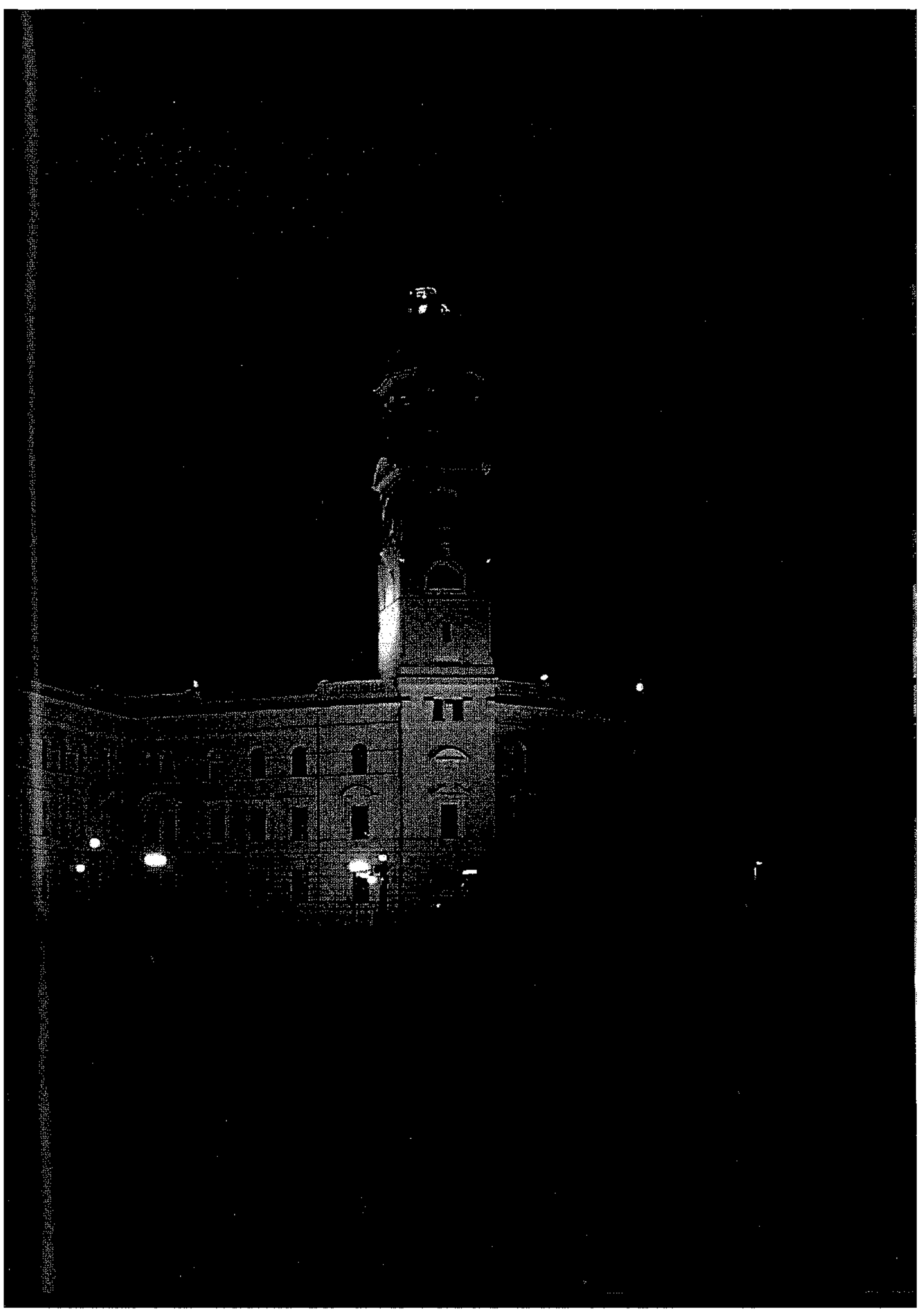
clădire fiind accesibilă din toate părțile. Terminarea noii construcții este anunțată în presă la 13 august 1898. Anul respectiv a fost foarte intens în privința construirii școlii de cadeți, actualul sediu al garnizoanei, de pe strada Armatei Române nr.1 (cea care are în față bustul generalului Traian Moșoiu).

Rocada între "casa comitatului" (Prefectura de azi) și palatul justiției (Tribunalul de azi) a avut loc în decembrie 1951. Aici și-au avut sediul instituțiile ce au înlocuit prefectura interbelică: Sfatul popular al regiunii Crișana (până în 1967), Sfatul popular al județului Bihor și, apoi, Consiliul popular al județului Bihor. Tot aici s-a mutat și sediul organizației județene a Partidului Comunist Român, după ce N.Ceaușescu a "unificat" conducerile administrative cu cele de partid, la toate nivelele. Din 2001 a redevenit sediul Tribunalului.

Vedere a tribunalului dinspre parcul Traian

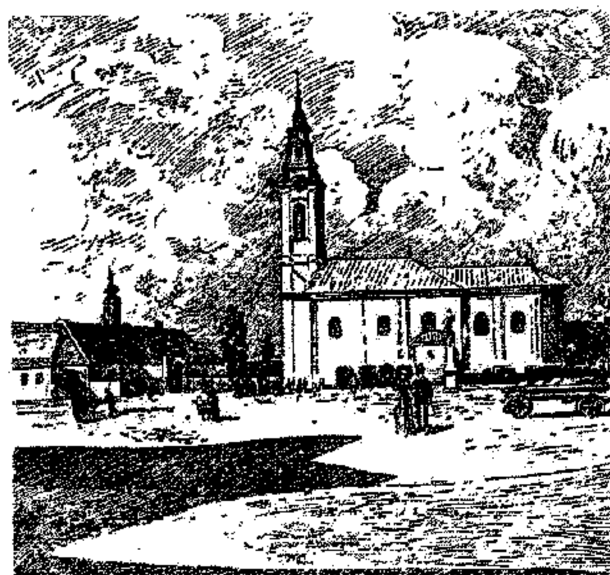

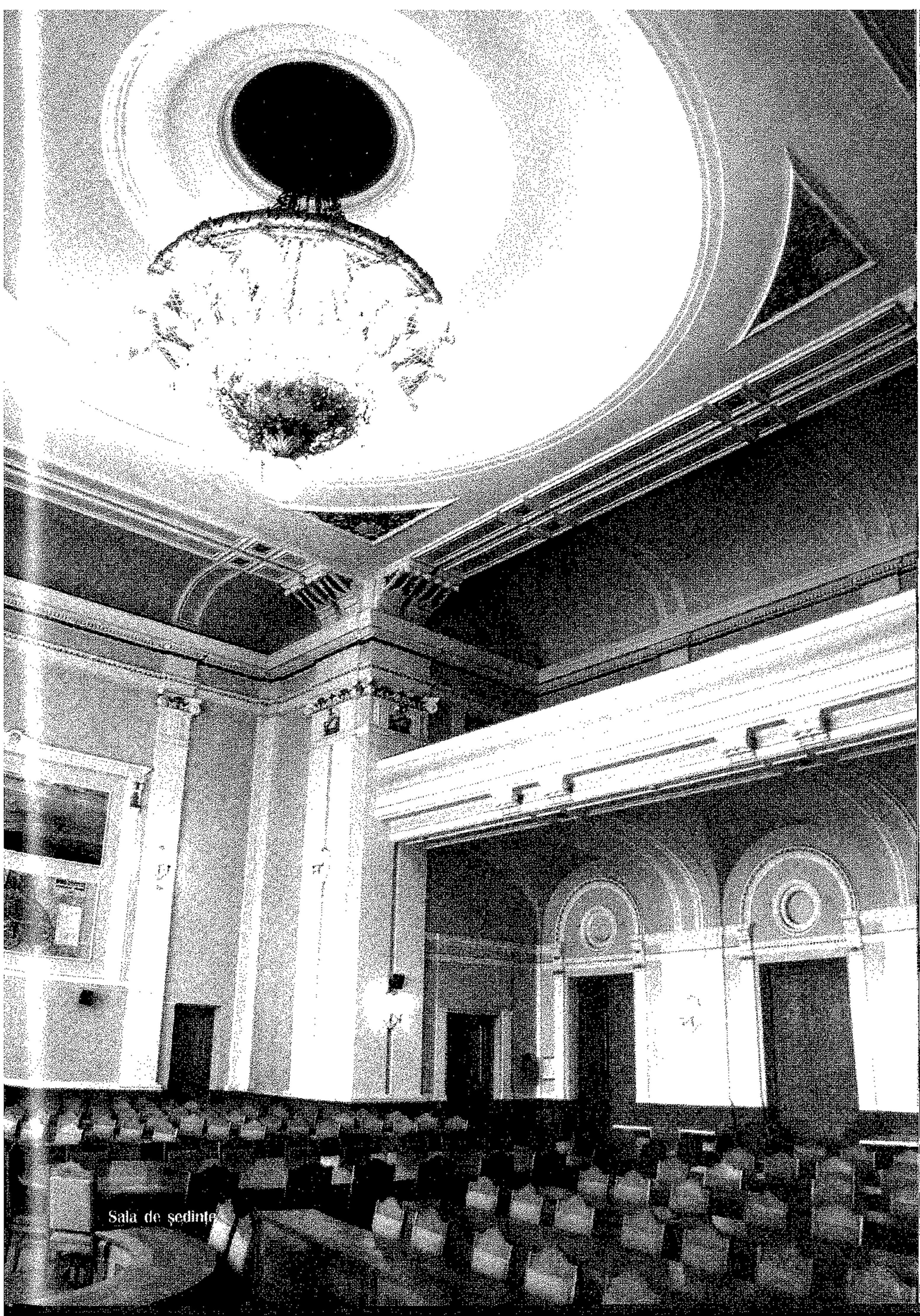
PRIMĂRIA

Puţine sunt reşedinţele administrative din ţară care să reprezinte atât de bine îmbinarea funcţionalităţii cu aspectul maiestuos şi elegant. Faţada sobră, în stil neoclasic, degajă distincţie, iar turnul ce evocă măreţia seniorilor din lumea renascentistă a Italiei, completează întreaga latură ce se deschide spre Crişul Repede. Impunătorul turn, situat pe latura din spre Criş, având peste 50 m se preconiza a fi nu numai cel mai mare din Piaţa Mică ci şi din oraş, el urmând să servească şi ca loc de observaţie pentru pompieri.

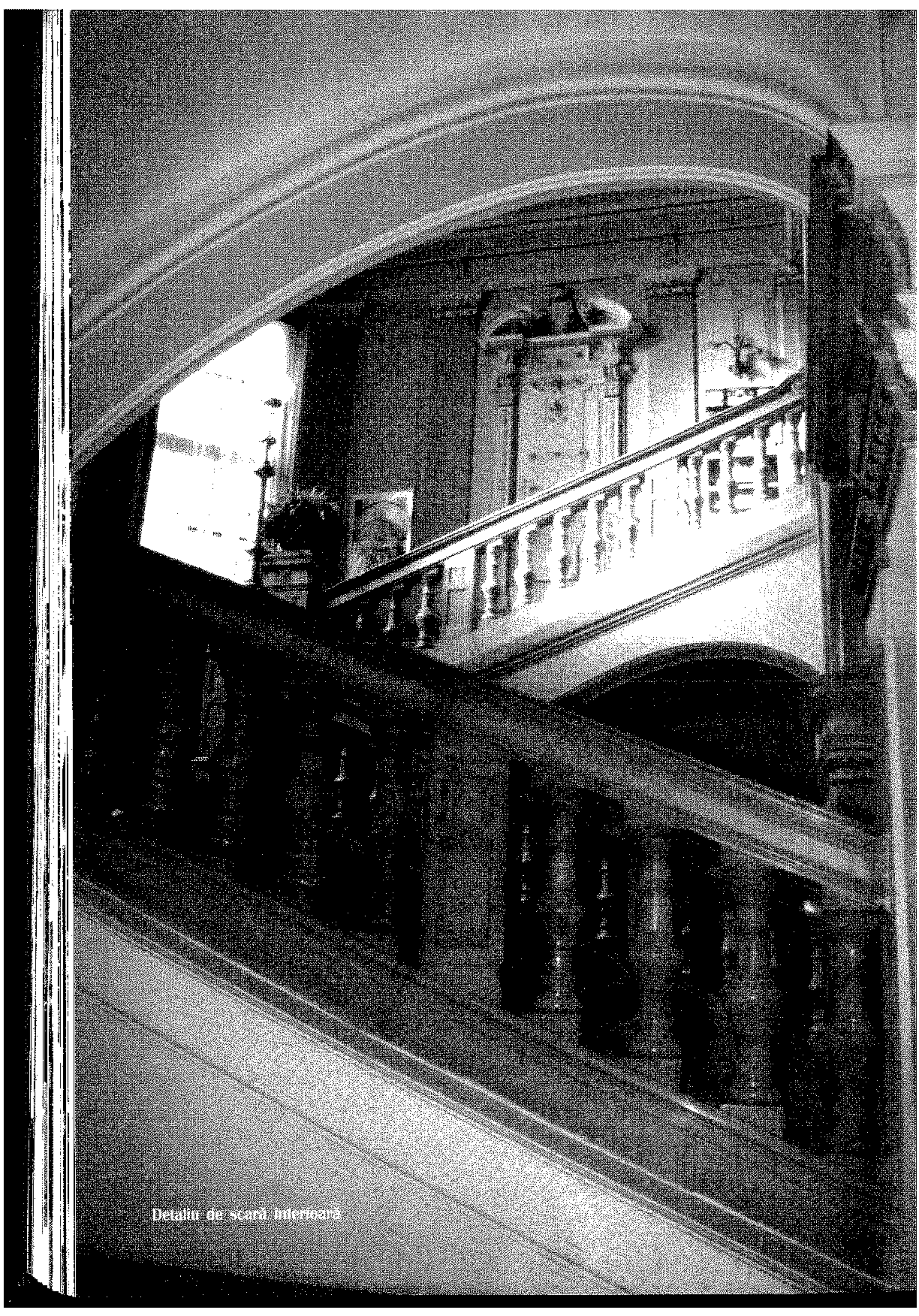
Dar ce a fost aici, înainte? În 1723-1733 s-a construit actuala biserică catolică de lângă pod, cu hramul sf. Ladislau, slujind pe atunci drept catedrală (Am văzut că, după alungarea turcilor din oraş, în 1692, nu exista nici o biserică creştină în oraş, prima construită fiind cea aşa-zis "ruteană" de pe malul Crişului în Olosig). În faţa acestei biserici din Piaţa Mică s-a ridicat reşedinţa

Vechea clădire de pe locul Primăriei

Sala de ședințe

Detaliu de scară interioară

Episcopiei catolice, o clădire simplă, cu multe camere, având un singur nivel, la mijloc cu un mic turnuleț din lemn, cu o cruce în vârf. Mai târziu, după ce s-a ridicat Palatul baroc din Olosig (mijlocul secolului al XVIII-lea), în modesta reședință din fața bisericii menționate s-au mutat Academia de Drept și Liceul arhireal (cu opt clase). Acestea au stat aici înghesuindu-se în spațiul strâmt până când, în 1874, Academia a fost mutată într-o clădire nouă, de pe actuala stradă R.Ciorogariu (clădirea Liceului "M. Eminescu"), împărțind spațiul cu Liceul premonstratens. Liceul arhireal a rămas în vechea clădire a Episcopiei catolice din Piața Mică până în 1896, când s-a terminat monumentalul edificiu al actualului Liceu "Emanuil Gojdu".

Problema construirii unei primării noi s-a pus încă în 1860, îndată după unificarea părților componente ale orașului, separate până atunci. Încă atunci, consiliul local a decis că, dacă se va construi o nouă primărie, localul ei să fie în Orașul Nou, desigur pentru că aici spațiul era mai larg. Discuții aprinse s-au purtat cu privire la locul de amplasare a viitoarei construcții. În ianuarie 1900, în Consiliul local s-au făcut auzite voci care sugerau demolarea hanului *Arborele Verde* și plasarea viitoarei Primării aici. O lună mai târziu, cineva a venit cu ideea ca locul ei să fie la întretăierea străzilor Sál Ferenc (azi Dunării) cu strada Principală, unde se afla o cazarmă a infanteriei. S-ar fi dat astfel câștig de cauză celor ce voiau s-o amplaseze în Olosig, unde era și vechea Primărie (pe locul actualei Școli generale "Oltea Doamna"), zonă considerată de elită. Se reafirmau astfel mai vechile rivalități între locuitorii de pe malul drept al Crișului (Olosigul) și cei de pe malul stâng (Orașul Nou, de fapt Oradea propriu-zisă).

În cele din urmă s-a hotărât ca ea să se ridice pe locul Palatului episcopal din Orașul Nou, în fața bisericii cu hramul Sf. Ladislau. S-a lansat un concurs dotat cu trei premii, dar nici unul dintre proiectele câștigătoare n-au întrunit, în cele din urmă, adeziunea Consiliului local. A fost încredințat arhitectul Rimanóczy Kálmán ca, din cele trei, să facă ceva deosebit. Așa a și fost. A ieșit ceva ce a pus în evidență spiritul inventiv și rafinamentul arhitectului.

Executantul proiectului a fost constructorul Sztarill Ferenc, cel ce propusese inițial ca primăria să fie ridicată pe locul vechiului și demodatului han *Vulturul*. El a venit și cu ideea ca biserica Sf. Ladislau să fie mutată pentru a "deschide" piața spre Criș. Capitlul romano-catolic n-a fost de acord. A fost rândul lui Rimanóczy să propună (mai ales după ce clădirea primăriei a fost gata și distona cu înfățișarea bisericii de vizavi) ca exteriorul bisericii să se reamenajeze astfel ca ea "să fie mai plăcută la vedere". Nu s-a acceptat însă nici o concesie. Biserica, cu aspectul ei exterior de magazie, a trebuit să rămână.

Clădirea primăriei a fost inaugurată la 10 ianuarie 1904, după doi ani de muncă, nu lipsiți de evenimente (mai ales greve), în timpul când în fruntea orașului se afla Rimler Károly, primarul cu cea mai lungă perioadă pe funcție din istoria orașului (iunie 1901 – iunie 1919, cu o mică perioadă de întrerupere).

După terminare, Consiliul orășenesc a hotărât ca în Olosig, în locul primăriei vechi, să se amenajeze opt săli de clasă pentru o școală primară de fete. De dragul lămuririi complete a acestei probleme trebuie să menționăm că *cea mai veche primărie* (știută pe la începutul secolului al XX-lea sub numele de "Primăria mică") din Olosig a fost pe strada Principală (Republicii) colț cu actuala stradă M. Eminescu. Ea exista aici și prin 1714, atunci când în Orașul Nou primăria era în localul hanului *Vulturul*. Pe locul acestei "primării mici", o clădire cu un singur nivel, frații Vágó au ridicat, în 1908-1909, *palatul Stern*, proiectat încă în 1904 de Komor Marcell și Jakab Dezsö.

Noua primărie din Piața Mică avea o sală mare de ședințe, mobilată pe atunci în mod adecvat scopului, decorată cu două mari tablouri, pe o parte și alta a sălii. Unul reprezenta întâlnirea din 1412 a regilor Sigismund de Luxemburg și Vladislav Yagello la Oradea iar celălalt, scena în care Menumorut "ducele bihorenilor", oferea mâna fiicei sale, fiului lui Árpád, căpetenia ungurilor, după cucerirea cetății Biharea. Pe atunci însă acestei scene i se dădea o altă interpretare decât cea pe care am putea-o azi presupune, Menumorut fiind considerat căpetenia unui trib răzleț ungar care, prin această căsătorie, pecetluia reîntoarcerea la comunitatea ungară a acestor locuri.

Impunătoarea casă a scărilor era decorată cu picturi în frescă. Este una dintre puținele clădiri ale orașului care a fost mereu ceea ce este și pentru ceea ce a fost construită.

Din 1904 când a fost dată în folosință, de existența Primăriei se leagă momentele importante ale trecutului Oradiei, momente ce au marcat istoria întregii Europe centrale. Dintre ele amintim data de 20 aprilie 1919, atunci când trupele Regatului României, au intrat în oraș, comandate de generalul Traian Moșoiu, la invitația insistentă a notabilităților orașului care tocmai alungaseră prin eforturi proprii pe conducătorii bolșevici instaurați de revoluția ungară a lui Kun Bela și care se temeau de o contraofensivă a acestora. Din momentul în care generalul lui Ferdinand urca scările primăriei se putea vorbi și la Oradea și în Bihor în general de împlinirea celor hotărâte la Alba Iulia, la 1 Decemdrie 1918.

În octombrie 1944 în Primărie au intrat reprezentanții armatei sovietice marcând încheierea dominației hortyste, după lupte în care, pentru eliberarea Oradiei au căzut mai ales soldații români, aliații rușilor de după 23 august 1944. Un regim dictatorial l-a înlocuit pe altul. Trebuie să consemnăm că în perioada "construirii socialismului" care a urmat, primarii Oradiei

au încercat, atât cât le-a stat în putință, sau cât au fost lăsați, să rezolve problemele curente ale urbei, să întrețină clădirile, să păstreze pe cât posibil ambianța specifică a orașului. Dar au fost demolate străzi întregi pentru a se construi bulevarde largi sau așa-zisul "centru civic". O jumătate din strada Independenței a fost sacrificată, cu clădiri de patrimoniu, pentru a "aera" centrul orașului. Numai Dumnezeu mai știe cât din toate acestea a fost strădania unor primari care au vrut cu orice preț să-și dovedească zelul și – de ce nu? – să urce în ierarhie sau, pur și simplu, au executat neputincioși directive și indicații venite "de sus".

Detaliu de scară interioară

SEMINARUL ȘI ACADEMIA GRECO-CATOLICĂ

La solicitarea episcopului greco-catolic Ignatie Darabant (1788-1803), împăratul Leopold II răspunde, la 30 ianuarie 1792, acceptând înființarea unui seminar pentru formarea de preoți necesari acestei confesiuni.

Detalii de fațadă din perioada interbelică

Clădirea fusese construită, pe locul alteia mai vechi, ca mănăstire a ordinului iezuit (în actualul Parc Traian, clădirea lipită de sediul Poliției județene), apoi, după ce ordinul a fost desființat, s-au stabilit aici călugări greco-catolici ai ordinului bazilit (ordinul Vasile cel Mare). Se pare că pe acest loc a existat în Evul Mediu acea biserică catolică Sf. Egidiu, atât de disputată între catolici și protestanți în timpul luptelor confesionale de după 1557. Comunitatea ordinului bazilit nu a fost însă viabilă și s-a autodizolvat.

După 1792, la seminar s-a adăugat o preparandie (1848). Din vechea clădire cu un singur etaj, pe la sfârșitul veacului trecut mai rămăsese inscripția de deasupra intrării: "Tinerimei Romane G(reco) C(atolice) Leopold II. MDCCXCII". Pe vremea episcopului Ignatie Darabant, numărul seminariștilor s-a ridicat la 26, apoi el a fost în continuă creștere. Un avânt material al școlii se înregistrează în 1893, când episcopul Mihail Pavel constituie o fundație de 80.000 florini, care a reușit să îmbunătățească dotarea școlii cu materialele necesare

procesului de învăţământ dar şi cu noi edificii în acelaşi perimetru, mai ales când, cu câteva luni înainte de moarte, în 1902, Mihail Pavel a lăsat suma de 150.000 de coroane pentru a se ridica o nouă aripă seminarului.

Dacă la început internatul găzduia doar 16 elevi de la şcolile din oraş, numărul acestora a fost în continuă creştere. În 1908 s-a construit după planurile lui Rimanóczy Kálmán (fiul), aripa dinspre curte a seminarului. Tot acum preparandia s-a mutat în clădirea de pe actuala stradă Iuliu Maniu, lângă catedrală.

În 1912 este clădită aripa de nord a seminarului, în timpul episcopului Demetrie Radu, aripă ce va găzdui internatul şcolii normale. La acea vreme, gestul a stârnit nelinişte în rândul opiniei publice orădene de limbă maghiară care aflase că se pregătea deschiderea unui gimnaziu românesc. Ziarul Nagyvárad din 23 iulie 1914, precizează că zvonul n-a avut nici un temei, căci "nici Demetrie Radu şi nici românii nu au nevoie în oraş de aşa ceva" (!).

În curtea "seminarului leopoldin", episcopul Demetrie Radu a început în 1914, construirea unui corp de clădire destinat unei Academii (institut de învăţământ superior de profil). Din pricina războiului clădirea a fost terminată abia în 1924. Între 1925-1928 s-a reconstruit întreaga clădire a seminarului, realizându-se o supraetajare iar faţada devine acum cu două etaje, ultimul dintre ele căpătând şi elemente arhitectonice specifice stilului tradiţional românesc.

În timpul celor patru ani de şcoală, studenţii nu aveau voie acasă decât o singură dată pe an, toată luna septembrie. Vara li se dădea posibilitate tuturor să stea la internatul din Beiuş sau la Stâna de Vale. În 1936, rector al Academiei era dr. Gheorghe Miculaş iar profesori, dr. Ioan Georgescu, canonic, dr. Aloisiu L. Tăutu, canonic, renumitul muzician Francisc Hubic, dr. Vasile Chirvai, Gheorghe Barna, dr. Gavril Stan, Mihail Sălăgianu, dr. Ioan Bal şi dr. Coriolan Tămăian. Desfiinţată şi această instituţie teologică de învăţământ superior în anii de după 1948, ea a fost reînfiinţată în 1998, ca facultate aparţinând de Universitatea "Babeş-Bolyai"din Cluj. Decanul ei este P.S. Virgil Bercea, episcopul greco-catolic de Oradea.

Curtea interioară a Seminarului

MUZEUL MEMORIAL "ADY ENDRE"

Clădirea, situată în Parcul Traian, între Prefectură şi Tribunal, a fost menită să fie un loc de destindere între două instituţii sobre (de fapt, trei, dacă socotim şi Penitenciarul, dar cei ce "staţionau" aici nu prea puteau să iasă, să se distreze). Era un vad bun pentru doritorii de o cafeluţă sau de un coniac. Aşa s-a construit, în 1868, de către Müller Samuel, o cafenea cu terasă. În sine, clădirea nu prezintă nici un fel de importanţă arhitectonică. Prin destinaţia ei însă, ea a ajuns să se impună mai ales în viaţa social-culturală a oraşului. "Müllerei"-ul, cum era alintat acest local, şi-a schimbat curând patronul iar un ziar local scria la 11 iunie 1870 că proprietarul ei, Kornhauser József, a angajat o orchestră care cânta muzică bună de promenadă. În mai 1904 "chioşcul Kornhauser" era unul din locurile cele mai îndrăgite ale elitei orădene.

Aici, vara pe terasă şi iarna în sala cochetă, îşi petrecea timpul gazetarul şi poetul Ady Endre, schiţându-şi reportajele, compunându-şi poeziile, observând forfota pestriţă a lumii orădene. El se stabilise la Oradea încă din anul 1900, colaborând la ziarul *Szabadság* apoi la *Nagyváradi Napló*. S-a legat de oraşul ce atunci începea să prindă aripi prin arhitectura sa îndrăzneaţă, urbea căutând atunci să-şi conteste caracterul de târg de provincie. Poetul Ady s-a acomodat repede şi, mai mult, a devenit – influenţat de ideile socialiste – un virulent atacator al vechilor rânduieli. El mărturisea într-un articol: "Am învăţat de la cucernicul părinte Palffy că este patriotic să înjuri germanii, sârbii, românii, slovacii. Aşa să

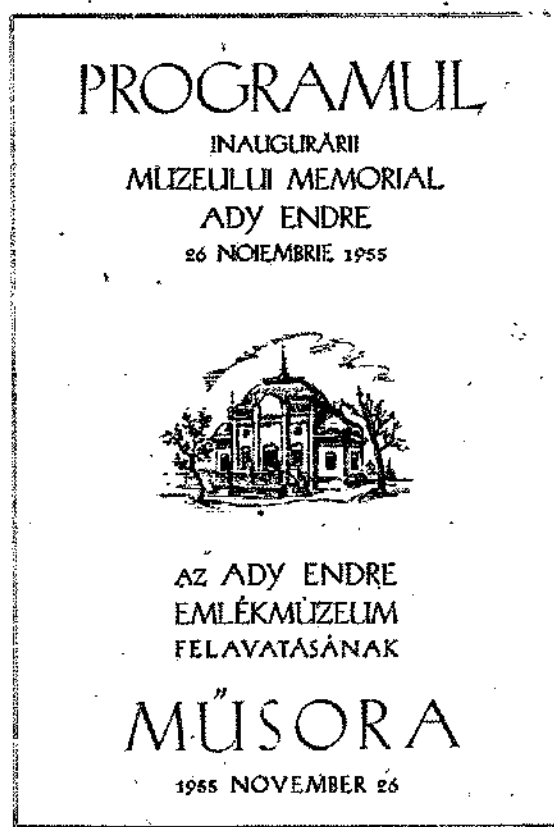

Poetul Ady Endre

fie oare? Dacă este aşa eu declar solemn că nu sunt patriot. Eu stimez orice rasă, limbă, religie, convingere şi drept, extra şi intra Hungaria". În 1904 a vizitat Parisul unde s-a întors apoi mereu, până la izbucnirea primului război mondial. Din 1906 devine ţinta unor şicane permanente, iniţiate mai ales din lumea marei elite orădene pe care o ataca cu consecvenţă. Pleacă la Budapesta de unde revine la Oradea iar în 1915 se căsătoreşte cu Boncza Berta, pe care în versurile sale o alintă cu numele Csinska. Bolnav, în 1917, se mută definitiv la Pesta unde moare în ianuarie 1919. Dintre numeroasele sale volume de versuri amintim: *Versek* (Poezii), în 1899, *Még egyszer* (Încă odată), în 1903, *Új versek* (Poezii noi), *Vér es arany* (Sânge şi aur) în 1907, apărut şi în limba română în traducerea lui George A. Petre, în 1930, *A minden titkok verseiből* (Din versurile tuturor tainelor), în 1911.

Contemporanul său, poetul Octavian Goga scria: "Ungurii conservatori au deslănţuit asupra lui Ady o ploaie de anateme. Versurile aspre şi biciuitoare ale poetului îi revoltau. Volumul *Új versek* a avut o influenţă profundă asupra mea. M-a mişcat nu numai arta ci şi profesia de credinţă politică ce se cuprindea în el".

După moartea poetului, ziariştii orădeni au înfiinţat o societate menită să eternizeze memoria lui Ady Endre. După primul război mondial, Octavian Goga a sprijinit înfiinţarea unui muzeu care să îi evoce personalitatea şi opera.

Dar abia la 26 noiembrie 1955 s-a înfiinţat actualul muzeu memorial în clădirea vechii cafenele, primul ei muzeograf fiind cunoscutul publicist, contemporan al poetului, Tabery Géza. Din 1969, cel ce conduce treburile muzeului este sârguinciosul şi inimosul muzeograf Tóth János.

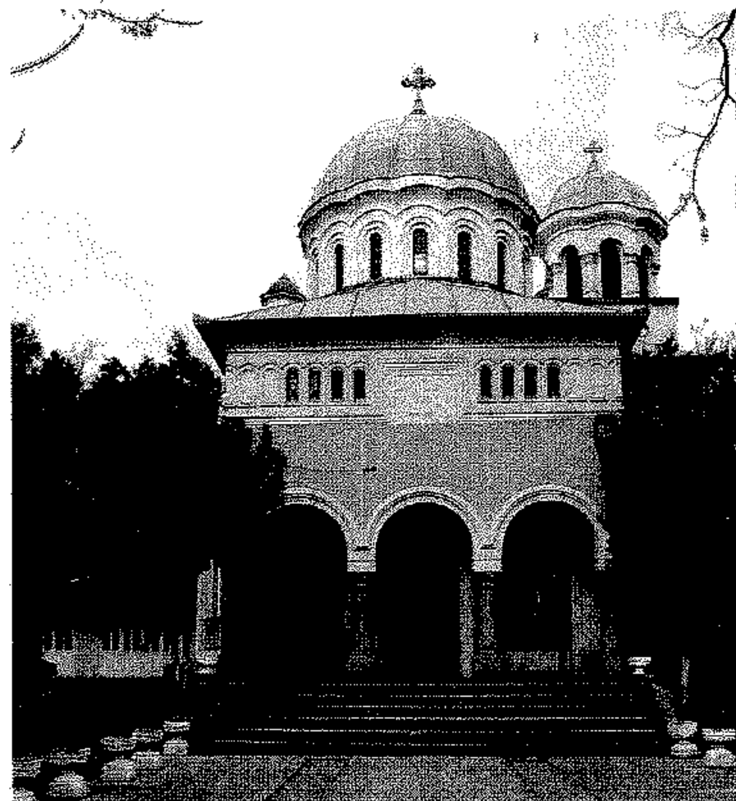
"SPITALUL VECHI"

În domeniul instituțiilor spitalicești, Oradea a continuat tradiția veacurilor precedente când, îndeosebi instituțiile ecleziastice, mai precis cele monahale, au întreținut după posibilități, încăperi sau chiar clădiri speciale destinate îngrijirii bolnavilor, mai ales săraci. Să menționăm în acest sens că, în 1190, s-au stabilit la vest de oraș, pe malul drept al Crișului Repede, călugări aparținând ordinului cavalerilor ioaniți care au stat aici până la marea invazie tătaro-mongolă din 1241. Ei s-au dedicat mai ales vindecării bolnavilor care veneau în pelerinaj la catedrala catolică din cetate. Se pare că ei au întemeiat la Oradea primul așezământ spitalicesc. Ulterior, într-o formă sau alta, asistența medicală n-a lipsit niciodată din oraș.

Bazele primului spital orășenesc s-au pus în 1803 când, fostul primar din *Subcetate* (cartier al Oradiei ce se întindea la sud de actuala cetate), Szabó Ferenc, a lăsat prin testament suma de 500 de florini pentru

Detalii și vedere a bisericii din curtea interioară

edificarea unei astfel de instituţii. În urma unor donaţii succesive venite din toate mediile, s-a cumpărat terenul unde se află şi azi "spitalul vechi", pe actuala stradă a Republicii, colţ cu Spitalului. Pe această din urmă stradă cobora, până în 1923, când a fost acoperit, năbădăiosul pârâu Paris, care-şi revărsa asupra cartierului Olosig debitele lichide ori de câte ori ploua ceva mai insistent.

Pe acest teren s-a ridicat, în 1806, o clădire numită *Lazaretum*, cu o capacitate iniţială de 12 paturi, mărită încă în acelaşi an, la 24. Anul inaugurării este 1806, după care, la mijlocul veacului al XIX-lea, s-a mai adăugat un etaj (1853-1860). Din 1853 spitalul devine public, primul său chirurg fiind un român, Rugea Iosif. Deasupra intrării s-a fixat o placă de marmură cu inscripţia: SALUTI ET SOLATIO AEGRORUM. PROVINCIA BIHAR. MDCCCVI (Pentru sănătatea şi consolarea bolnavilor. Comitatul Bihor. 1806). În 1873, s-a zidit un nou pavilion cu etaj, aripa dinspre actuala stradă a Spitalului. Parterul acestei clădiri era destinat bolnavilor mintali iar etajul, celor ce sufereau de boli venerice. Spaţiul a fost lărgit apoi succesiv în 1895 (pavilionul economic şi morga) şi 1897 (aripa stângă a clădirii principale, cu sală de operaţii la etaj). La începutul secolului XX, spitalul se întindea pe o suprafaţă de peste 2 hectare, având 250 paturi iar, în caz de nevoie, putându-se asigura internarea a circa 450 de bolnavi.

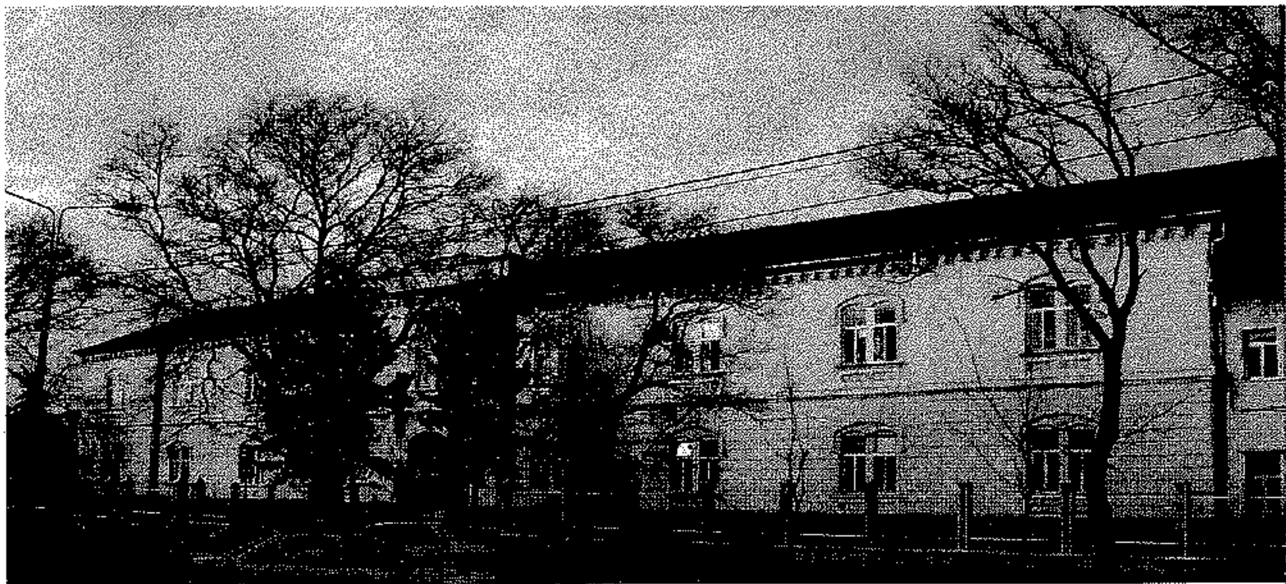
Dar primul *aparat Röntgen* adus la Oradea nu a fost instalat aici ci la Spitalul de copii, prin strădania vestitului medic pediatru, dr. Schiff Ernö, în decembrie 1906, anul în care s-a înfiinţat, de fapt, această instituţie cu sediul pe actuala stradă Magheru. În 1913 existau în Oradea următoarele spitale: - Spitalul comitatens, 80 paturi, - Spitalul izraelit, 105 paturi (actualul Spital Clinic Obstetrică-Ginecologie), - Spitalul de copii Sztaroveczki, 54 paturi, - Şcoala de moaşe, 52 paturi (în acelaşi timp şi maternitate), - Spitalul mizericordienilor, 20 paturi (actualul sediu al Direcţiei de Sănătate Publică), - Sanatoriul dr. Waldmann, 6 paturi, - Sanatoriul dr. Racz, 20 paturi, - Spitalul de contagioşi, 100 de paturi. În total: 437 paturi pentru o populaţie a oraşului care, conform statisticii din 1910, se ridica la 64.169 locuitori.

În 1934, în curtea Spitalului s-a ridicat actuala biserică ortodoxă prin strădania preotului Traian Şulea hirotonit ca preot al acestui spital în 1931, dându-i-se apoi ca pastoraţie şi Spitalul de alienaţi, de tuberculoşi, de copii, Azilul de bătrâni. A fost închisă prin anii 1960 şi transformată în depozit de materiale. Îndată după Revoluţie, în februarie 1991 a fost redeschisă prin strădaniile preoţilor Dumitru Megheşan, cadru didactic la Facultatea de Teologie Ortodoxă a Universităţii din Oradea, şi Dorel Octavian Rusu cu sprijinul credincioşilor orădeni şi a preotului profesor dr. Peter Amiet din Wetttingen - Elveţia. Biserica, monument de artă neobizantină, poartă hramul "Izvorul Tămăduirii".

Interioare din perioada interbelică: sală de operaţie şi saloane de clasa I, II şi III

SPITALUL MILITAR

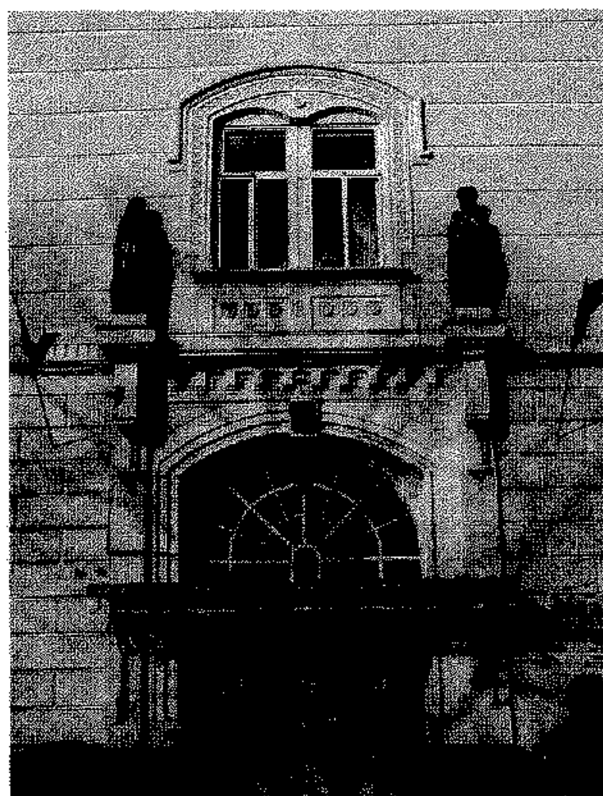
Așa cum se distinge clar din exterior, Spitalul militar se compune din două clădiri diferite dar, totuși asemănătoare ca stil. Cea mai veche dintre ele este cea lipită de biserica romano-catolică a parohiei Olosig. Așa a fost și în 1731, când ordinul călugăresc al franciscanilor a ridicat-o pentru a sluji de sediu, în imediata vecinătate a bisericii lor. Franciscanii au intenționat încă în 1725 să-și dureze o biserică mai încăpătoare pe locul bisericii "rutene", de lângă malul Crișului. Dar, din motive strategice, comenduirea cetății nu a aprobat construirea ei. Atunci s-a ales locul de pe ulița principală a Olosigului. Piatra de temelie a bisericii s-a pus la 11 mai 1732. La 13 august 1743 a fost sfințit altarul dar clădirea a fost terminată abia în 1748. Sfințirea bisericii s-a făcut la 20 aprilie 1749 de către episcopul catolic de Oradea, contele Forgách Pál.

Soarta ordinului călugăresc al franciscanilor a fost însă pecetluită câteva decenii după edificarea celor două clădiri, determinând și schimbarea destinației sediului care fusese reședința ordinului. Ce s-a întâmplat?

La 12 ianuarie 1782, împăratul Iosif II al Austriei a emis primul decret de secularizare sau desființare a ordinelor călugărești și mănăstirilor care nu exercitau activitate de învățământ sau de ocrotire socială ("Este un vechi adevăr că acele ordine care nu sunt folositoare aproapelui, nici lui Dumnezeu nu îi sunt plăcute", nota Iosif pe un act încă în 1770, când era doar regent). Măsura, care făcea parte dintr-un ansamblu mai vast de reforme menite să modernizeze structurile de stat, se referea numai la ordinul carthausienilor, al camaldoliților și capucinilor iar dintre cele care reuneau călugărițe, la clarisse, carmelite și capucine. Mai târziu, la începutul anului 1786, au urmat și alte ordine călugărești: benedictinii, premonstratensii, cisterciții, paulinii, dominicanii și franciscanii.

La 5 octombrie 1786 a sosit la Oradea dispoziția de desființare a mănăstirii franciscanilor, ei fiind siliți să părăsească orașul la 15 mai 1788. Biserica și sediul din Olosig au rămas goale. Biserica a fost transferată în proprietatea parohiei iar clădirea, deoarece ordinul călugăresc al premonstratensilor n-a vrut s-o primească, a fost cedată armatei. Încă și la sfârșitul secolului al XIX-lea, deasupra intrării în această clădire se afla un însemn specific destinației sale inițiale: două brațe înălțate, între care se afla o cruce latină. În ideea că edificiile preluate trebuie să slujească unor scopuri instructiv-educative sau caritative, inițial această clădire a fost o școală militară și abia apoi a devenit spitalul

Intrarea în spitalul militar

Statuia Sf. Fecioare din incinta bisericii

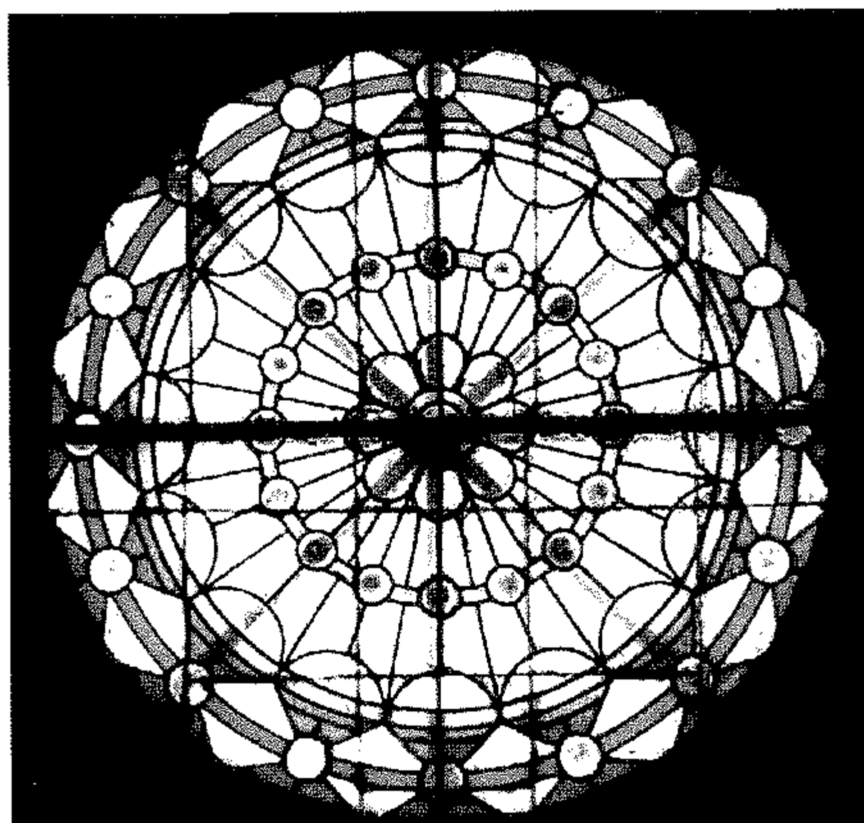

Vedere a bisericii construite în 1904

militar, amplasându-se pe un fronton și o inscripție masivă: K.K. Militär-Spital (adică "Spital Militar chezaro-crăiesc").

Cea de-a doua clădire care constituie azi corp comun cu spitalul militar fiind, de fapt, parte componentă a sa, a fost construită la sfârșitul secolului al XVIII-lea (pe la 1784), ca sediu al parohiei catolice. Pe la mijlocul veacului al XIX-lea biserica a suferit modificări importante. Actualul lăcaș de cult reprezintă o creație a arhitectului Rimanóczy Kálmán (fiul), încheiată în 1904.

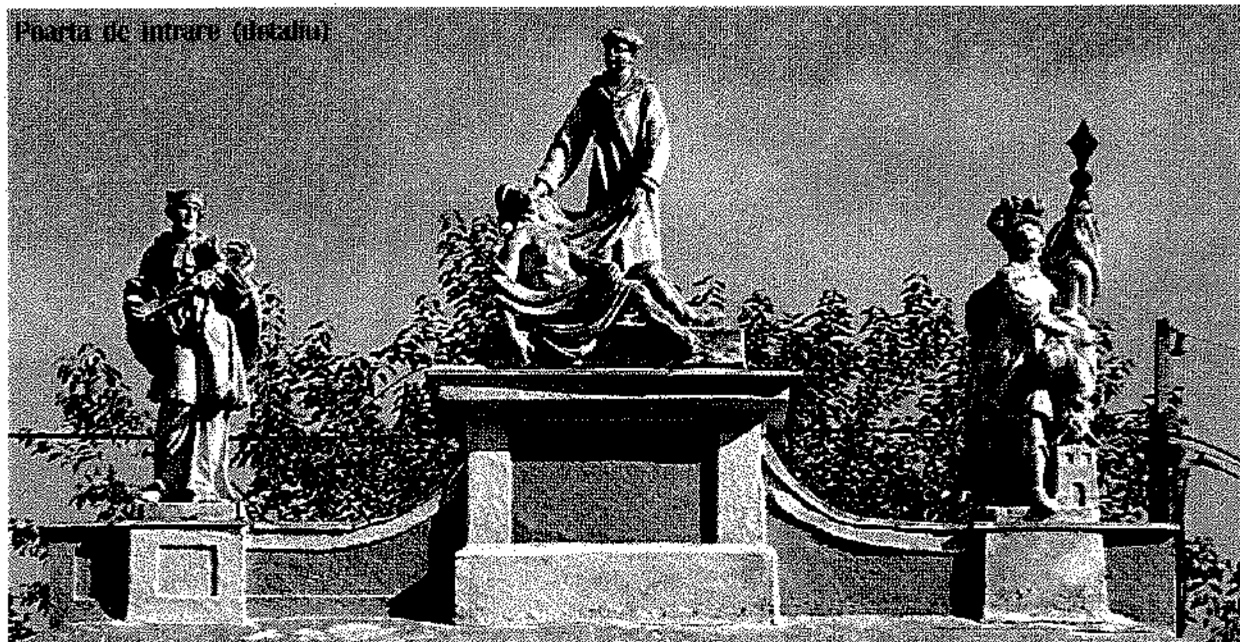
Spitalul militar este una dintre clădirile care nu și-au schimbat destinația din secolul al XVIII-lea încoace, fiind o instituție reprezentativă pentru Oradea.

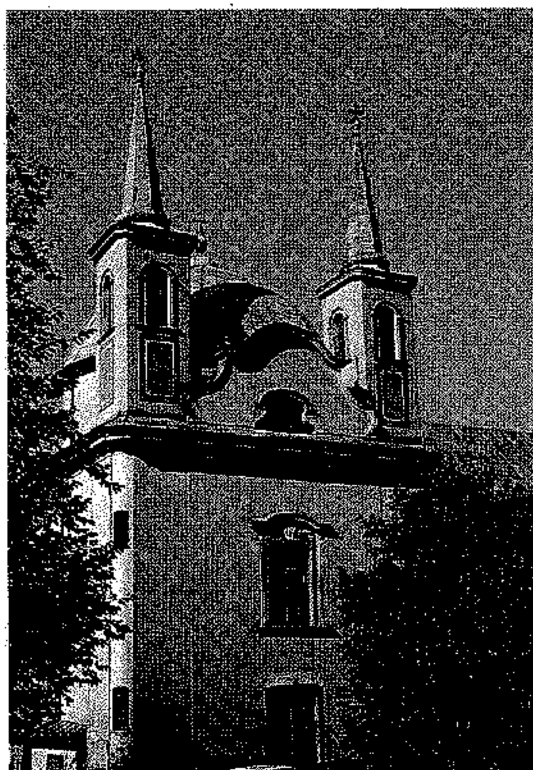

Vitraliu - rozetă

SPITALUL MIZERICORDIENILOR

Ordinul călugăresc al mizericordienilor a fost, inițial, o confrerie de laici cu scop caritabil: acela de a vindeca bolnavii săraci. Întemeietorul acestei asociații a fost Juan de Dio (1495-1550), originar din orașul Montemor din Portugalia. Acesta, din banii obținuți din cerșit, a deschis în Granada (Spania), o casă destinată scopurilor pe care și le fixase. După moartea lui Juan de Dio, ucenicii săi au îmbrățișat cauza maestrului, deschizând, cu

Poarta de intrare (detaliu)

Capela spitalului

sprijinul unor oameni bogaţi şi alte spitale, la Madrid şi Cordoba. În 1752, papalitatea a transformat această confrerie cu caracter laic într-un ordin călugăresc acordînd acesteia statutele ordinului călugărilor augustini şi obligaţia ca, în afară de cele ale credinţei, să se ocupe şi cu vindecarea săracilor. În 1690, Juan de Dio a fost sanctificat. În Austria, o filie a fost întemeiată în 1696. Pe teritoriul României, primul spital al acestui ordin s-a înfiinţat la Timişoara (1737), apoi în Oradea (1760) şi Satu Mare (1843), ele funcţionând şi în perioada interbelică.

Consacrarea orădeană a ordinului s-a făcut la 7 iulie 1761 prin diploma emisă de împărăteasa Austriei, Maria Tereza. Clădirea şi capela, aflate pe actuala stradă Republicii nr.33, sunt construite într-un stil baroc târziu. Se remarcă poarta de intrare, sub forma unui arc de triumf, împodobită cu statui. Capela datează din1754-1756 şi adăposteşte rămăşiţele pământeşti ale membrilor ordinului.

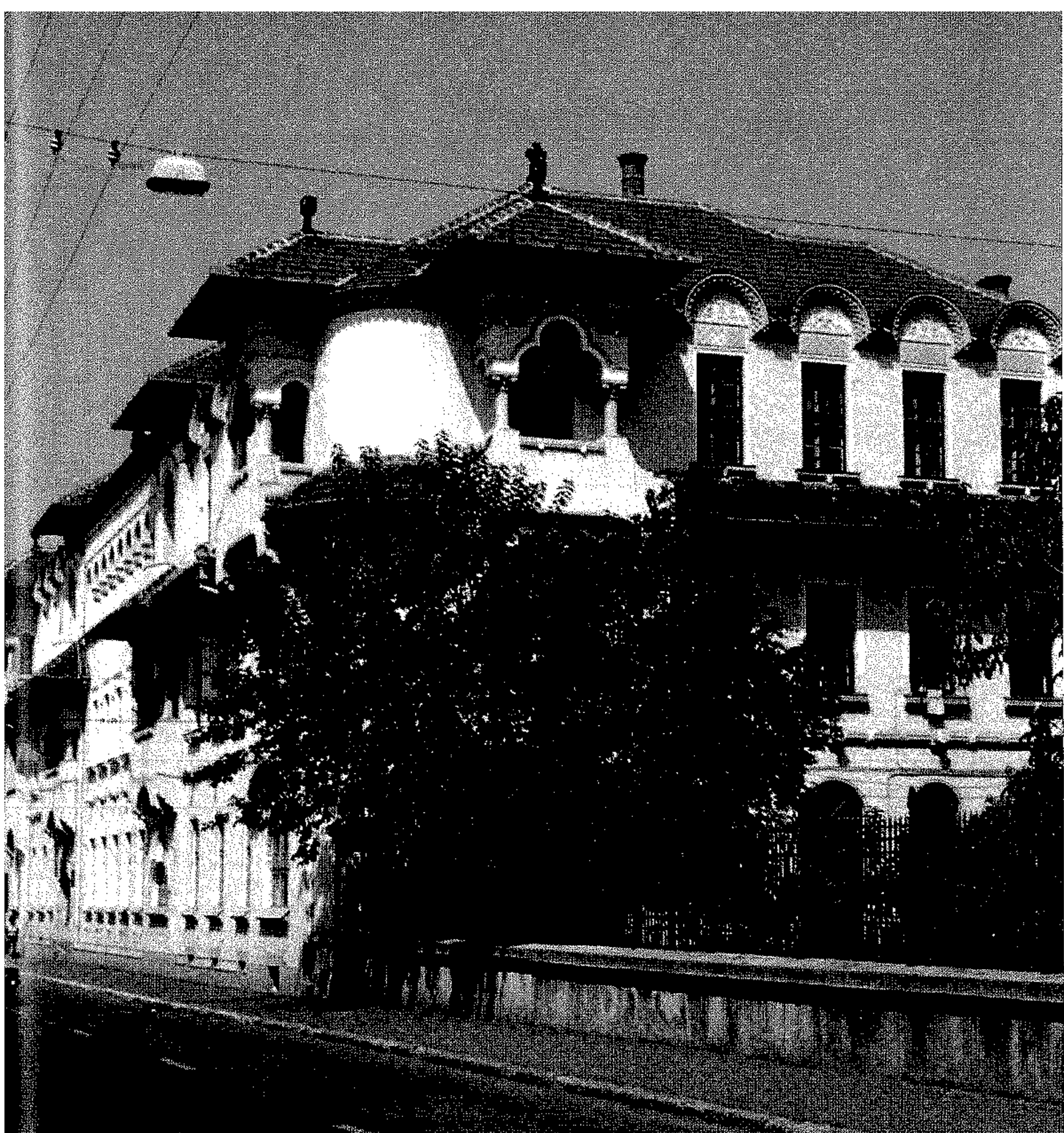
Având în vedere caracterul umanitar al activităţii sale, ordinul mizericordienilor a supravieţuit chiar şi decretului din 1782 al împăratului Austriei, Iosif II, decret prin care, aşa cum am mai avut prilejul să subliniem, majoritatea ordinelor călugăreşti au fost desfiinţate. În primii 30 de ani numărul călugărilor a fost de 2-3 iar mai târziu de 5-6. Până la primul război mondial capacitatea spitalului a fost de 20 de paturi. Pentru ilustrarea activităţii instituţiei, să vedem câteva cifre statistice pe anul 1904, atunci când director a fost dr. Julian Wimmer. Numărul bolnavilor internaţi a fost de 433 din care 357 au ieşit vindecaţi iar 8 refăcuţi. Din punct de vedere confesional situaţia se prezenta astfel: 142 - catolici, 23 - greco-catolici, 45 - ortodocşi, 172 - reformaţi, 3 - evanghelici, 1 - unitarian, 46 - izraeliţi.

În perioada interbelică s-a ajuns la 30 de paturi, spitalul dispunând de următoarele secţii: interne, chirurgie, ginecologie, neurologie. În afară de cei câţiva călugări, ordinul a asigurat medici de specialitate, personalul nedepăşind niciodată cifra de 20. Spitalul dispunea şi de un aparat Röntgen şi de o farmacie publică. Această farmacie care funcţionează şi azi, încă de la înfiinţarea spitalului, este cea mai veche din Oradea.

Până la sfârşitul secolului al XX-lea, clădirea a adăpostit Spitalul O.R.L., astăzi fiind sediul Direcţiei Judeţene de Sănătate Publică.

Interiorul farmaciei

ŞCOALA NORMALĂ

Învăţământul românesc de confesiune greco-catolică din Oradea poate fi urmărit în timp încă de la începutul secolului al XVIII-lea. La curtea episcopului sufragan greco-catolic exista încă din 1733 o şcoală destinată pregătirii viitorilor învăţători. Din aceeaşi perioadă funcţiona şi o şcoală primară, în repetate rânduri desfiinţată de autorităţi. Reînfiinţată în 1832, această şcoală a primit un local provenit din donaţia unei văduve: Ana Caba. Clădirea a existat până în 1944 şi se afla pe strada Cuza Vodă, la nr. 26, colţ cu strada Avram Iancu (vizavi da Farmacia "Elixir"). Pe locul ei se află azi sediul băncii MindBank. Era o casă cu un singur nivel, care se degradase complet în ultimii săi ani de existenţă. Donaţia s-a făcut în urma insistenţelor lui Ioan Corneli (1754-1847), renumitul învăţat şi dascăl,

Detaliu din planurile de construcție

director al școlilor naționale din eparhie în perioada anilor 1792-1806. Clădirea a fost reparată de Episcopia unită iar una din condițiile donației a fost ca văduva să aibă dreptul să locuiască în casă până la sfârșitul vieții sale. Propriu-zis, școala s-a mutat aici abia în 1836 și, tot atunci, și preparandia (școala de învățători). Referitor la această preparandie sau "școală de normă", trebuie

Fațada principală

precizat că, înființarea ei a fost aprobată de curtea vieneză la 30 ianuarie 1792, iar inaugurarea cursurilor s-a făcut în 1784, ceva mai târziu fiind numit Simion Maghiar ca "profesor preparandorum" (30 mai 1785). Ctitorul ei poate fi considerat, deci, episcopul greco-catolic Moise Dragoș.

Preparandia greco-catolică a funcționat în casa de pe strada Cuza Vodă nr. 26 până în 1848 când, reorganizată, și-a mutat sediul în clădirea Seminarului din actualul Parc Traian. Școala primară unită a funcționat în continuare în același sediu până în 1883, când episcopul Mihail Pavel a mutat-o într-o clădire ce se afla pe locul fostului Liceu Pedagogic de pe strada Iuliu Maniu.

În perioada interbelică clădirea școlii normale, situată în imediata vecinătate a catedralei, a fost mărită. Începând cu 1926, lucrările au fost conduse de arhitectul slovac Anton Sallerbeck, care a utilizat elemente de arhitectură românească. El fusese angajat de către Episcopia greco-catolică pentru care a realizat un număr de 21 de biserici pe întregul cuprins al eparhiei între care și biserica episcopală din Zalău precum și supraetajarea Seminarului greco-catolic. Între altele a construit și ștrandul din Oradea.

Intervalul dintre biserică şi şcoală, unde se proiectase deschiderea unei străzi

Blazonul Episcopiei greco-catolice

Noua clădire a Şcolii Normale a fost inaugurată la 28 mai 1934, cu ocazia împlinirii a 150 de ani de existenţă a instituţiei. La amplele manifestări festive a participat atunci şi ministrul instrucţiunii publice, dr. C. Angelescu, fost prim-ministru până în ajunul aniversării. Primul director al Şcolii Normale reconstruite a fost Simion Gocan.

După 1948 în clădire a funcţionat Liceul Pedagogic până după 1989 când o parte din clădire a fost restituită Episcopiei unite care şi-a deschis aici o instituţie de învăţământ proprie iar Liceul Pedagogic a fost ridicat la rangul de Colegiu Naţional.

Vedere dinspre strada Mihail Pavel

ŞIRUL CANONICILOR

Un grup de clădiri interesante îl formează, în imediata vecinătate a palatului şi catedralei în stil baroc de lângă gară, cel reunit print-un lung şir de arcade, sprijinit pe 56 de stâlpi masivi. Pe sub aceste bolţi s-a constituit un coridor lung, creind impresia unei singure construcţii. De fapt totul este înlănţuirea unui număr de zece case, lipite una de alta, cunoscute în existenţa oraşului sub numele de "Şirul canonicilor".

Iniţial locuinţele membrilor Capitlului orădean (cei ce slujeau în catedrala catolică din cetate), erau în apropierea cetăţii, pe malul stâng al Crişului Repede. Este bine de ştiut că instituţia Capitlului orădean, subordonată Episcopiei catolice în întregul Ev Mediu a fost, totuşi, o instituţie distinctă. Dispunând de bunurile sale proprii, ea se subordona numai canonic Episcopiei catolice. Nu rare au fost conflictele de proprietate între cei doi stăpâni feudali. După administraţia otomană care s-a încheiat la Oradea în 1692, cetatea şi o bună parte din teritoriul care o înconjura au fost declarate zonă de interes militar-strategic. Episcopul Forgach Pal, punând în 1752 bazele actualei catedrale catolice din Olosig, a cerut capelanilor să vină şi să-şi construiască, alături, case noi. Iniţial, aceştia n-au dat curs invitaţiei deoarece, încă din Evul Mediu, zona cetăţii, adică Oradea propriu-zisă, era a lor, pe când Olosigul era al Episcopiei. Pentru a-i convinge Forgach a cedat o suprafaţă de teren gratuit capelanilor, acolo unde apoi s-a ridicat Şirul Canonicilor, declarând prin document că renunţă la dreptul de proprietate asupra lui. Este momentul când întregul centru de greutate al oraşului se mută de pe malul stâng pe cel drept al Crişului, aici ridicându-se ulterior, "casa comitatului" (prefectura), judecătoria, închisoarea, reşedinţele ordinelor călugăreşti. De fapt, ideea a fost dată de primul paşă otoman de Oradea atunci când acesta şi-a stabilit în acest cartier reşedinţa sa, mai puţin expusă decât zona cetăţii de pe celălalt mal.

Iniţial s-au construit numai două clădiri căci majoritatea canonicilor au continuat să manifeste reţineri

față de inițiativa episcopală. În cele din urmă, categorică, Maria Tereza a dispus ca sediul capitlului să se mute lângă catedrală. Prima casă, construită între 1763-1768, este cea de la nr. 3, de către canonicul Alapy János. În 1780, când a fost sfințită catedrala, existau deja 7 clădiri. În locul celor trei care lipseau, se afla o stradă ce urca spre actuala gară. Din acestea, două s-au construit în 1873, iar ultima, în 1875. Deci pe vremea când gara exista deja.

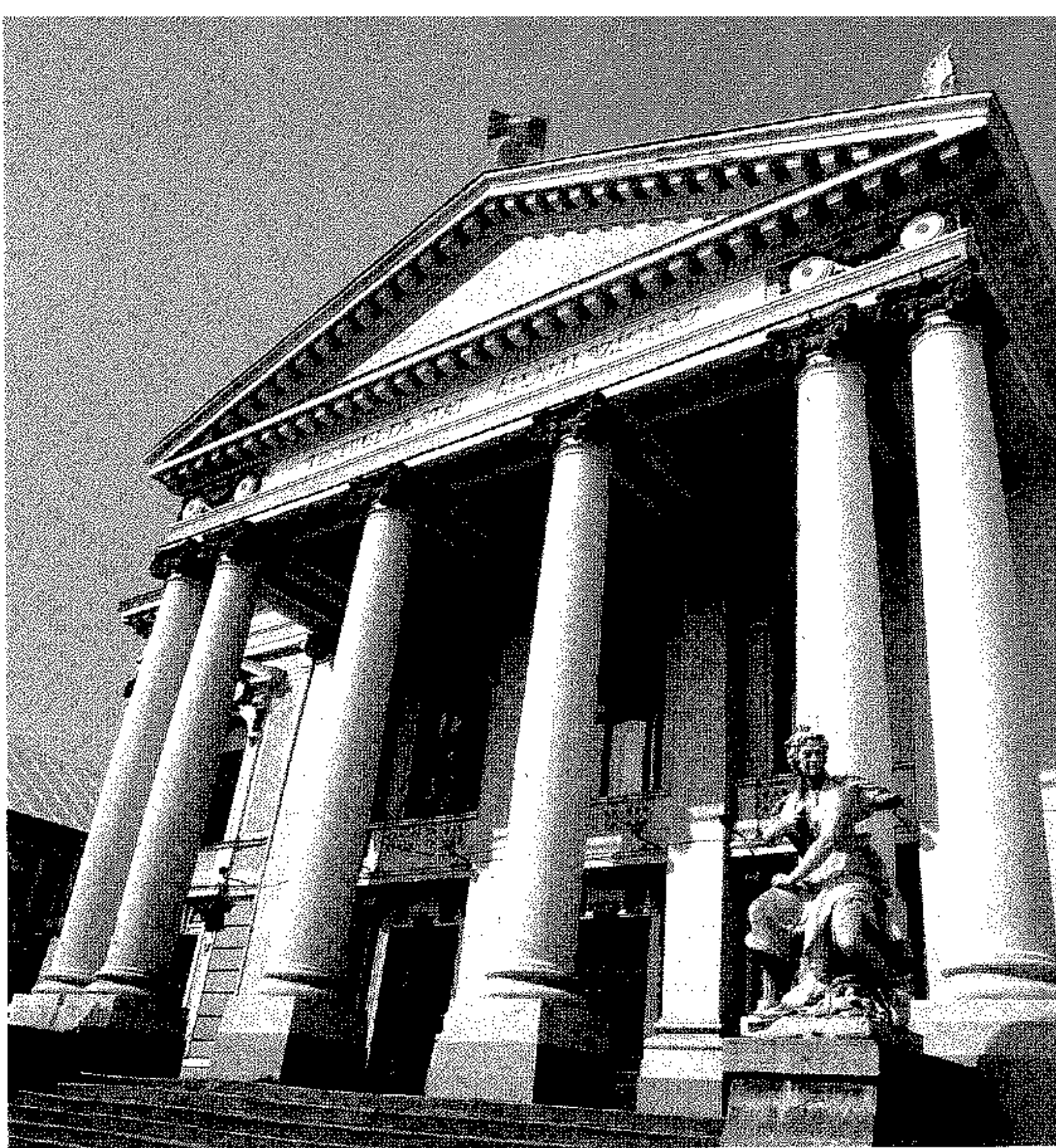
Ca o continuare a acestui șir de clădiri, și în dreptul lor, s-a construit, de cealaltă parte a străzii Berzei, o casă în care locuia marele prepozit (un fel de conducător al canonicilor). Pe la 1900, în această casă a funcționat seminarul catolic care pregătea preoții de mir, iar după 1948, a devenit sediul Trustului de construcții locale.

În secolul al XIX-lea s-au mai construit două case, în actualul parc "Petőfi". Acestea au început să se numească "Șirul Nou". Din ele n-a mai rămas nici una.

Azi, aici își au sediile două prestigioase publicații cotidiene: Jurnal Bihorean și Bihari Napló.

Bolțile succesive ale Șirului canonicilor

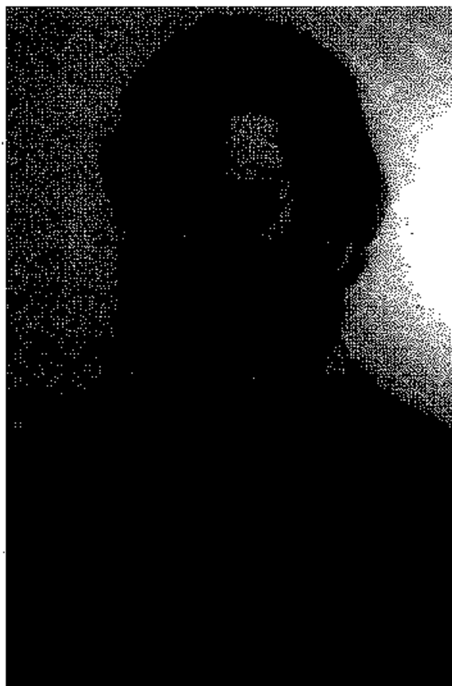
TEATRUL

Actuala clădire impozantă, sediul muzei Thalia în Oradea, reprezintă o piesă de excepție în arhitectura orașului. Ridicarea ei a însemnat în primul rând relansarea pieței în care era amplasată și care, până atunci, avea mai ales clădiri cu un singur nivel, construite pe la sfârșitul veacului al XVIII-lea sau la începutul celui următor. Zona respectivă, ce cuprindea actualul teatru și complexul de clădiri de la Agenția de voiaj CFR până la café-barul *Gong*, făcea parte dintr-o îngrămădire de clădiri, în cea mai mare parte insalubre, cunoscute sub numele de *Bazar*. Nu s-a păstrat, din păcate nici o imagine cu privire la înfățișarea acestei zone înainte de începerea construirii teatrului. Arhitectul Rimanóczy Kálmán (tatăl), a realizat proiectele pentru reamenajarea *Bazarului* care, pe la 1896, a căpătat forma pe care o vedem și azi. Un centru comercial cu magazine, localuri și chiar un cinematograf (după 1910) precum și cu un pasaj. Pe locul actualei Agenții de voiaj CFR era, pe atunci, Agenția de presă Hegedüs, unde se vindeau ziare și reviste din întreaga Europă și în vitrinele căreia erau anunțate cele mai recente evenimente internaționale.

Reamenajarea *Bazarului* a permis să se pună problema unui edificiu destinat în exclusivitate teatrului, într-un oraș în care tradițiile de început ale acestei arte datau de prin 1784 (dacă excludem piesele cu caracter religios, interpretate pe scenele improvizate în piețele orașului încă din Evul Mediu). Până la construirea noului edificiu au fost folosite pentru spectacolele de teatru în special sălile mari ale restaurantelor "Arborele Verde" și "Vulturul", dar se juca, mai ales vara, pe scena unui teatru în aer liber, amenajat în parcul Rhédey (actuala grădină zoologică).

Prima lovitură de târnacop la fundația teatrului orădean a fost consemnată la 11 iulie 1899 iar inaugurarea noului lăcaș de cultură s-a făcut la 15 octombrie 1900. Deci, această perlă arhitecturală, cu toate dotările (cele mai moderne la acea vreme), a fost realizată în numai 15 luni! Planurile au aparținut arhitecților vienezi Fellner și Helmer iar execuția, constructorilor Rimanóczy Kálmán (fiul), Guttman József și Rendes Vilmos. Decorațiunile interioare și exterioare – statuile și stucaturile – au fost realizate de Peller Ferenc. Până în 1919, teatrul a purtat numele lui Szigligeti Ede,

Arhitecţii vienezi Fellner şi Helmer

dramaturg ce a trăit la Oradea (1814-1872).

Nu intenţionăm să facem aici o istorie a teatrului deoarece sunt alţii mai în drept s-o facă şi au şi făcut-o recent. Nu putem însă să nu menţionăm câteva momente demne de reţinut (poate nici acestea nu sunt cele mai importante!). Îndată după inaugurare, pe scena teatrului au compărut şi nume de rezonanţă ale vieţii teatrale din România de peste munţi cum ar fi , în iunie 1902, Irina Vlădaia, primadonă a Operei regale din Bucureşti şi Gheorghe Savu, despre care ziarul *Nagyvárad* scria că este un valoros interpret al pieselor lui Shakespeare şi că, la Oradea, va recita din Petöfi, Eminescu şi Coşbuc.

La 5 martie 1903, în sala arhiplină a teatrului a fost prezentată, în traducere, tragedia scrisă de Iosif Vulcan, "Ştefan Vodă cel Tânăr", a cărei premieră fusese la 25 octombrie 1892, la Teatrul Naţional din Bucureşti. Dar... după una "caldă", a urmat alta, "rece". La 21

Scena teatrului

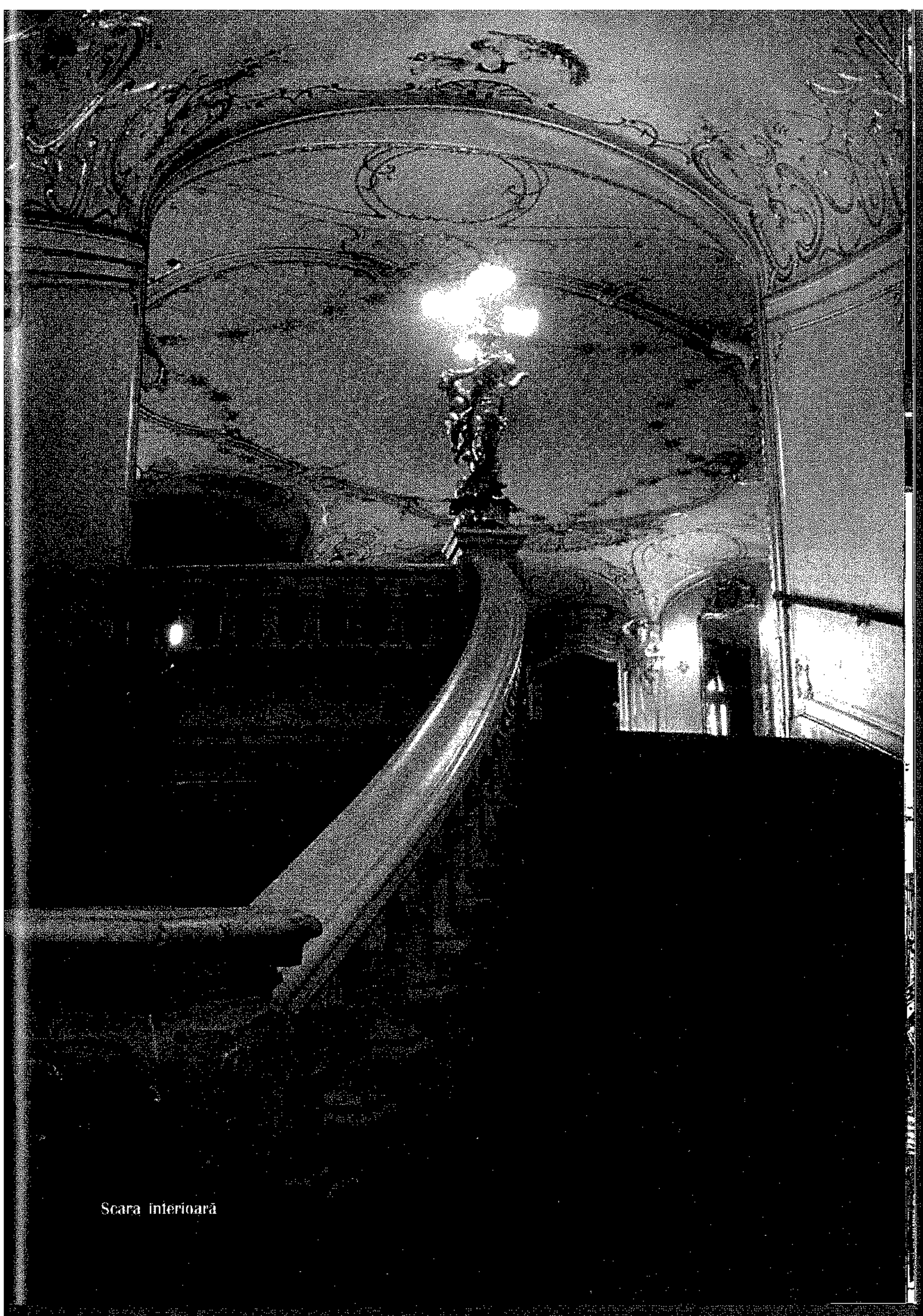
martie 1905 a avut loc premiera piesei "Clopote amuțite" a lui Rákosi Viktor, deputat în parlamentul de la Budapesta. Piesa avea un puternic conținut antiromânesc încercând să evoce tragedia unui sat maghiar din Ardeal ai cărui locuitori își pierd identitatea etnică prin... românizare. Desigur, într-un imperiu în care aceste lucruri se puteau întâmpla mai degrabă invers, piesa a stârnit agitație de toate părțile. Împotriva ei au protestat studenții Academiei de Drept iar străzile au vuit de demonstranți români. După premieră a venit să asiste la spectacol însuși autorul care a promis modificări substanțiale ale textului. În cele din urmă piesa a fost retrasă din repertoriul teatrului. De o mare sărbătoare s-a bucurat turneul de două zile a trupei lui V. Antonescu din București (25-26 noiembrie 1913). La început turneul a fost respins de consiliul orășenesc care întrunea atunci tot ce era mai intrasigent în domeniul naționalismului maghiar în Oradea, dar, la insistențele dr. Aurel Lazăr, reprezentațiile au fost, în cele din urmă, acceptate. Cele două zile au reprezentat o sărbătoare la care au venit grupuri de săteni din cele mai îndepărtate colțuri ale Bihorului, cu preoții în frunte.

În aprilie 1917, în plin război, teatrul orădean era considerat ca fiind unul din cele mai prospere din provincie. Potrivit unui sondaj în cercurile de specialitate, Oradea era pe locul patru după Bratislava, Szeged și Timișoara și înaintea Debreținului și Aradului. Orașul asigura iluminatul gratuit precum și remunerația pompierilor și polițiștilor proprii.

La 4 iunie 1921 și 21 noiembrie 1923 aici a concertat marele George Enescu. El a revenit apoi și în 1927. Succesul a fost uriaș. În 1928 s-a constituit *Teatrul de Vest*. În intenția de a se crea la Oradea o trupă de operă, la 12 decembrie 1931, pe scena Teatrului a fost prezentată opera "Cavaleria rusticana" de P. Mascagni și "Păpușa din Nürenberg" de A. Adam. Pe frontispiciul afișului apărea acum, prima oară, numele instituției ce se voia constituită: Opera Română din Oradea. Majoritatea interpreților erau absolvenți ai *Școlii de educație muzicală*. Succesul a fost asigurat de regizorul Ștefan Mărcuș, maestrul de cor Iosif Botto și dirijorul Leontin Anca. Lipsa unei susțineri financiare a determinat însă abandonarea inițiativei. Nici spectacolele de teatru nu erau foarte dese. În 1936, primăria a instalat în sala teatrului un cinematograf dotat cu aparate moderne pentru a compensa din cheltuielile de întreținere. În sala Thaliei era găzduit astfel principalul inamic al acestei muze: aparatul de proiecție!

După război, viața teatrală s-a reluat în 1945 prin reactivarea Teatrului Maghiar. În toamna aceluiași an, Asociația "Prietenii Teatrului" au reconstruit Teatrul de Vest. Aveau în frunte pe generalul Paul Alexiu, comandantul Diviziei 18 infanterie. Prima premieră a fost oferită publicului la începutul lui ianuarie 1946 cu piesa "Cerșetorii în haine negre". S-au organizat deplasări în județ și în împrejurimi. Situația financiară

Vedere a sălii dinspre scenă

Scara interioară

era grea căci teatrul nu era subvenționat de stat. Eforturile directorului artistic Ștefan Iordănescu și ale regizorului Emil Bobescu au fost deosebite în asigurarea celor necesare trupei. Cu ocazia vizitei la Oradea a lui dr. Petru Groza, președintele Consiliului de miniștri, din martie 1946, s-a înaintat un memoriu prin care se cerea sprijin. Solicitarea a rămas fără nici un răspuns.

În 1946, o premieră notabilă: "Mam'zelle Nitouche" cu Vivi Candrea, Tony Buiacici, Maria Panait, Lorette Dragomirescu, I. Giurgiuveanu. În iulie, același an, afișele anunțau turneul Teatrului Național din București cu "Madamme Butterfly"având în distribuție pe Nineta Gusti, Radu Beligan, Marcel Anghelescu. Nume de rezonanță ale vieții noastre artistice! În septembrie 1946, la deschiderea stagiunii teatrale orădene a fost prezent și N. D. Cocea, directorul general al teatrelor.

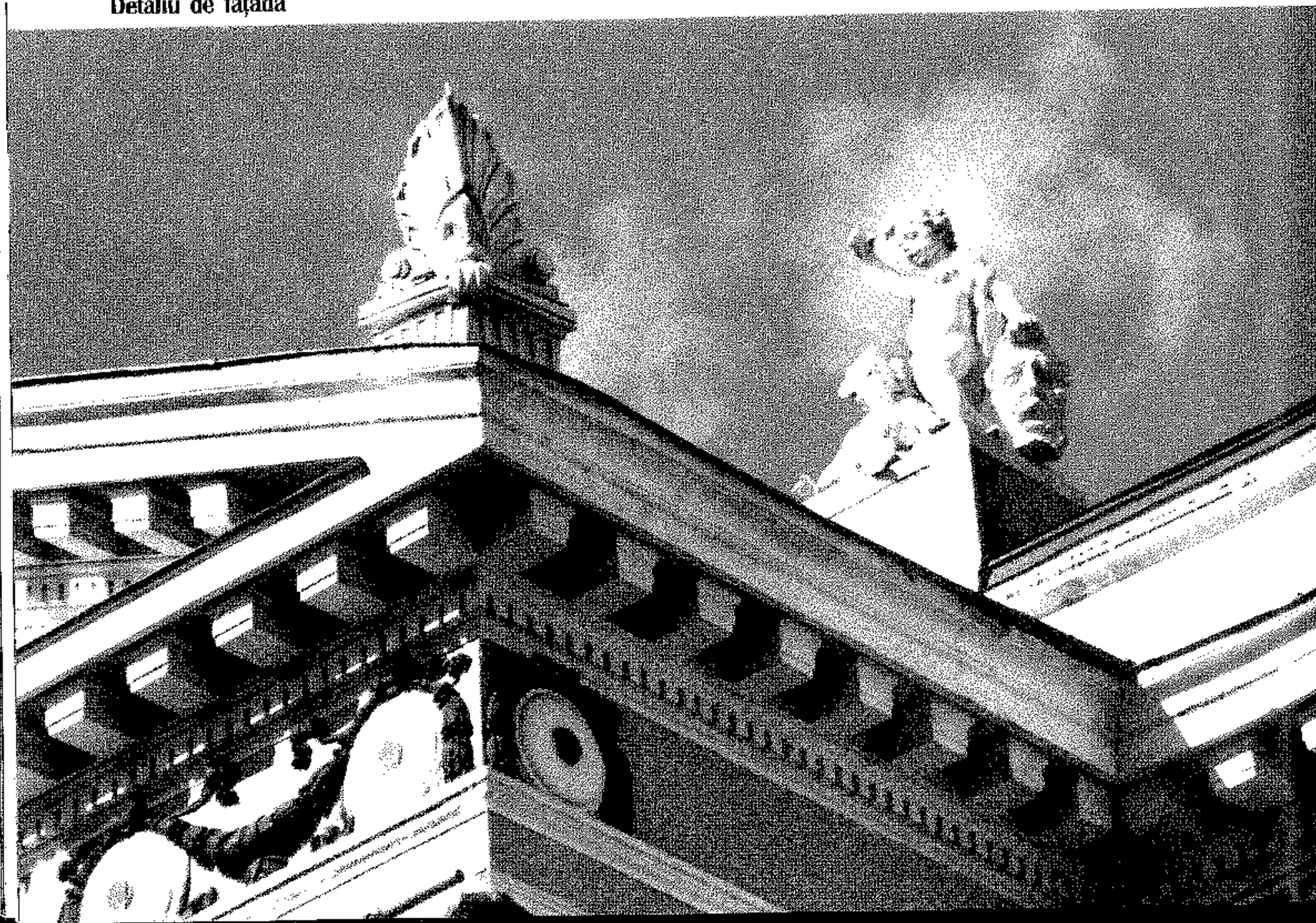
Ziarul *Crișana* făcea, la 1 ianuarie 1947, un bilanț semnificativ al activității cultural-artistice din oraș. Astfel, în prima lor stagiune, cele două secții ale Teatrului au oferit 15 premiere, 70 de reprezentanții și 26 de matinee. S-au dat 23 spectacole gratuite muncitorilor de la CFR și 2 la regimentele militare, 3 spectacole (evident, tot gratuite) unităților Armatei Roșii, staționate în oraș.

Apropo de armatele "roșii". Numeroase erau manifestările festive la teatru prilejuite după război de diverse sărbători comuniste. Până în 1947 ele începeau, de regulă, cu intonarea imnului național "Trăiască Regele" și a imnului de stat al Uniunii Sovietice. De fiecare dată sala teatrului era arhiplină aici fiind aduși muncitori și elevi pentru a-și exprima, vrând-nevrând, totala adeziune față de politica partidului comunist.

Teatrul de Vest în limba română și-a încetat activitatea. Abia în 1955 s-a înființat secția română a Teatrului de Stat cu piesa "O scrisoare pierdută" de I.L. Caragiale în care și scriitorul acestor rânduri, ca elev de liceu, a făcut figurație. Nume sonore ale lumii teatrului s-au perindat atunci la Oradea: Corneliu Zdrehuș, Radu Penciulescu (regizori), Dorel Urlățeanu, Ion Marinescu, Mișu Vladimir, E. Țugulea, E. Harizomenov, Alla Tăutu, Ion Mâinea, Valentin Avrigeanu, Anca Miere-Chirilă, Ion Abrudan, Nicolae Barosan, Grig Schițcu și mulți alții. La secția maghiară s-a remarcat prin anii 50 regizorul Gróf Istvan care a regizat opereta "Silvia" de I. Kálmán reprezentată de peste 150 de ori pe scena teatrului orădean. Actori precum Belényi Ferenc, Lavotta Károly, Miske Laszló, Varga Vilmos, Kiss Török Ildikö, Hajdu Géza, Meleg Vilmos, Öss Enikö, Fábián Enikö au dat viață unor roluri din piese care s-au bucurat de mult succes.

Luptându-se cu greutățile supraviețuirii teatrului, mai ales în ultimul deceniu al erei comuniste când cenzura și vizionările efectuate de organele de partid erau tot mai necruțătoare, cele două secții ale teatrului au supraviețuit datorită dibăciei manageriale a poetului și dramaturgului Mircea Bradu (director între anii 1977 și 1992) și a inimoasei secretare literare de la secția română Elisabeta (Vetuța) Pop.

Detaliu de fațadă

UNIVERSITATEA

Clădirile care compun campusul actualei universităţi din Oradea au fost destinate iniţial unei şcoli de jandarmi. Planurile au fost realizate de Vagó József în 1912 într-un stil secession sobru (să nu zicem cazon). În şirul cazărmilor de pe strada ce ducea spre cimitirul oraşului, grupul compus din şapte clădiri trebuia să reprezinte modernul atât ca arhitectură cât şi ca dotare (canalizare, încălzire centrală). Ele urmau să adăpostească comenduirea şcolii, cazărmi, săli de învăţământ dar şi locuinţe pentru personalul şcolii.

Lucrările de construcţie înaintau destul de anevoios mai ales din cauza terenului mereu umed care necesita permanenta evacuare a apei din fundaţii. În spatele şcolii s-au ridicat trei clădiri compuse fiecare din şase apartamente pentru ofiţerii şcolii de jandarmi.

În perioada interbelică clădirile au îndeplinit aceeaşi menire dar după 1948, aici a funcţionat o şcoală ce pregătea ofiţeri şi subofiţeri pentru Ministerul de Interne. Prin 1962, şcoala a fost mutată iar clădirile au rămas pentru o scurtă vreme fără destinaţie precisă. La insistenţele autorităţilor locale, la 15 septembrie 1963, printr-un ordin al Ministerului Învăţământului a fost înfiinţat un Institut Pedagogic de 3 ani, compus din două facultăţi: filologie şi matematică fizică la care, în 1964, s-au adăugat facultatea de istorie -geografie şi cea de educaţie fizică. Se relua astfel firul vieţii universitare orădene întrerupt în 1934 când vestita Academie de drept a fost mutată la Cluj, Dar politica obtuză a

guvernanților vremii, mai ales după 1975, a făcut ca această instituție să-și reducă tot mai mult activitatea, asupra ei planând chiar amenințarea desființării. Dacă în 1969 cursurile au fost frecventate de 1.100 de studenți, în 1977 numărul lor a scăzut la 634. Au fost lichidate secțiile de istorie-geografie (1979) și cea de educație fizică (1983). Facultatea de subingineri n-a mai primit cifră de școlarizare decât prin secția serală. Facultatea de filologie organiza înscrieri din doi în doi ani.

A trebuit să vină decembrie 1989 ca speranța să reînvie. Din mai 1990 este înființată Universitatea Tehnică din Oradea care apoi, pornind de la acest nucleu, să se extindă ajungând azi la 18 facultăți și colegii și un număr de 33.000 de studenți.

La aniversarea a zece ani de la înființarea Institututlui Pedagogic, în 1973, rectorul acestei instituții era conf. univ. dr. Ioan Al. Crișan iar prorector, lect. univ. dr. Victor V. Grecu. Din conducerea de atunci mai făceau parte nume care s-au consacrat apoi în învățământul superior: Lucian Drimba, Coriolan Rus, Ignatie O. Berindei, Aurel Encuțescu, Vasile Câmpian, Alexandru Șuteu, Grigore Pop, Ioan Comănescu, Traian Blajovici, Ioan Bratu, Dumitru Mușat, Emil Blaga, Valentin Chifor, Nicolae Lungu, Corneliu Stanciu, Mihai Enoiu, Teodor Jurcuț, Florian Filip.

Succesiunea rectorilor a fost: Iosif Pervain (1963-1966), Alexandru Săndulache (1966-1972), Ioan Al. Crișan (1972-1976), Teodor Pop (1976-1984) și Teodor Maghiar (1984 - conducător al instituției cu titlu de decan; din 1990 rector). Actuala dezvoltare a Universității se datorează și energicei personalități a rectorului prof. univ. dr. ing. Teodor Maghiar care a știut să lupte - poate ar fi mai corect: să se bată! - pentru creșterea prestigiului, afirmarea și diversificarea profilelor de activitate ale acestei prestigioase instituții. Este un merit aproape personal al său reînființarea Facultății de Teologie Ortodoxă care continuă în cadrul universității tradiția vechii Academii de Teologie întreruptă brutal în 1940 și construirea unei capele ortodoxe în cadrul noii clădiri, capelă sfințită la 26 mai 2002, de către Preafericitul Teoctist, Patriarhul României.

Detaliu din corpul nou de clădiri al Universității

UZINA ELECTRICĂ

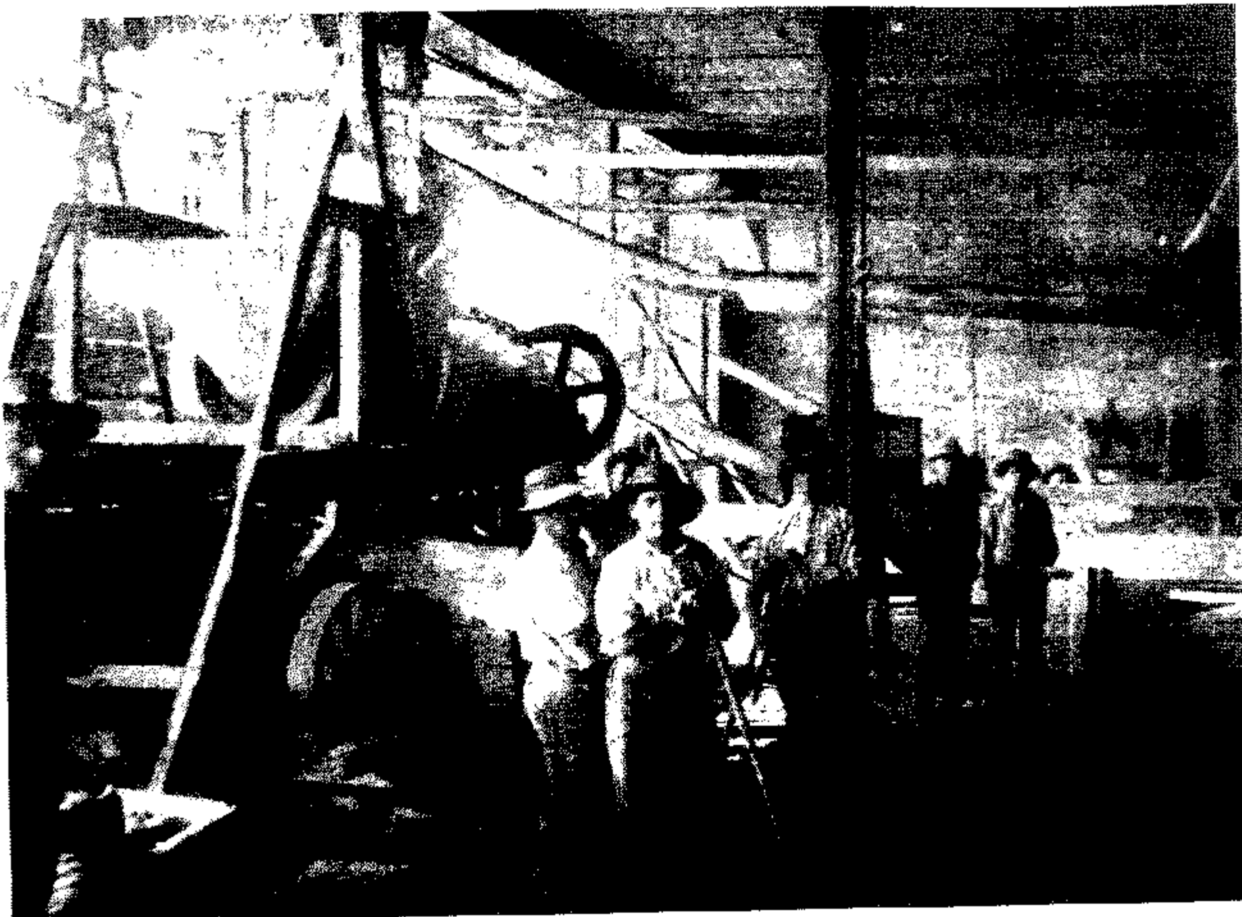
Pe strada Griviței, la nr. 32, s-au aflat multă vreme vechile clădiri care au adăpostit Uzina electrică, această inimă ce a asigurat pulsul de energie și lumină al urbei de pe malurile Crișului Repede.

În orașul Oradea folosirea curentului electric a început încă din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea. În anii 1890-1900, moara „Emilia" avea un agregat electric. Edilii orașului au hotărât ca iluminatul Teatrului, a cărui construcție se apropia de sfârșit, pe la începutul anului 1900, să se facă cu ajutorul curentului electric. Instalația a fost dată în funcțiune la data deschiderii Teatrului (13 martie 1900), cu patru ani mai devreme decât pornirea Uzinei electrice (5 martie 1904). Soluția aplicată a fost folosirea unui generator trifazat de curent alternativ pus în mișcare de mașina cu aburi a Uzinei de apă.

Dacă la început lupta de opinii a fost între adepții iluminatului cu gaz și cei ai utilizării curentului electric,

Soclu de stâlp electric la 1903

Șantierul vechii Uzine electrice la 1911

chiar și ulterior disputa a continuat între cei cei care optau pentru curentul alternativ și cei care ar fi preferat curentul continuu. La 22 mai 1902, Consiliul orășenesc a votat propunerea Comisiei de electrificare ca Uzina electrică să fie construită și exploatată în regia orașului. S-a hotărât ca ea să fie amplasată pe locul actual al Uzinei vechi (strada Griviței nr. 32). Dar încă nu se luase decizia locului în care urma să se ridice când doi ingineri au propus și s-au angajat să construiască o hidrocentrală pe valea Iadului, în schimbul concesiunii ei pe 50 de ani (aprilie 1902). Îndrăzneața idee a fost respinsă însă deoarece se dorea o uzină electrică în oraș. La sfîrșitul anului 1902 s-a semnat contractul cu uzina Ganz din Budapesta, termenul de punere în funcțiune stabilindu-se la 15 decembrie 1903.

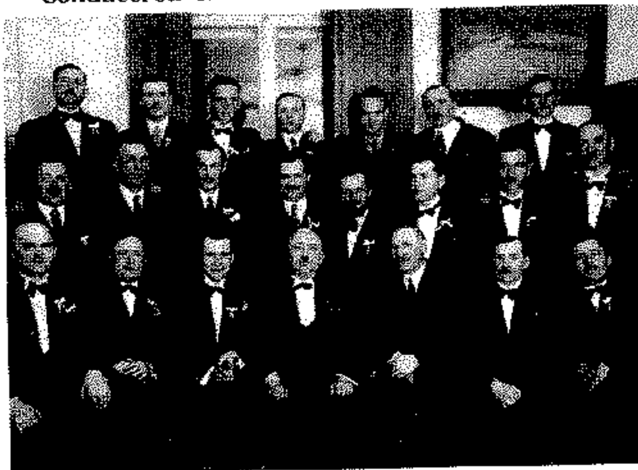
Încă în anul 1902 s-a realizat un iluminat electric de probă pe strada Principală și actuala stradă Moscovei, utilizându-se instalația electrică a teatrului, deci generatorul de la Uzina de apă. Lucrările de construire a uzinei, cablurile subterane, transformatoarele, soclurile de fontă pentru stâlpii iluminatului public, au fost executați de firme diverse (Ganz, Custodis etc.).

Pentru început rețeaua s-a realizat numai în zona centrală a orașului, într-un perimetru cuprins între strada Grădinarilor – începutul străzii Dimitrie Cantemir – Școala de cadeți – Calea Aradului – Piața Creangă – Catedrala romano-catolică – Gara Mare. Periferiile nu au beneficiat de lumina electrică de la început, fapt ce a făcut ca, în câțiva ani, discrepanțele dintre cartierele orădene să se adâncească.

Pentru ocuparea postului de director al Uzinei electrice s-au oferit 23 de specialiști dintre care Consiliul orășenesc a optat pentru inginerul Belányi Imre, directorul adjunct al Uzinei electrice din Innsbruck (1 august 1903).

La 19 noiembrie 1903 a început iluminatul electric orădean prin încercări de probă după care exploatarea normală a demarat la 17 decembrie 1903. Un an mai

Conducerea Uzinei electrice din anul 1936

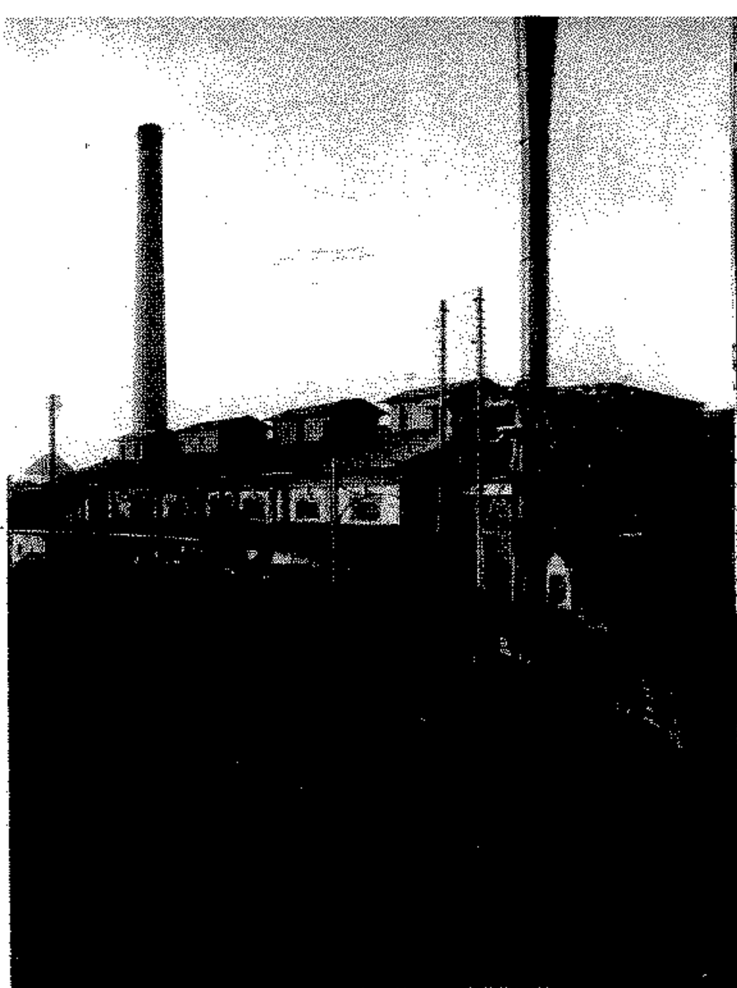
târziu, agregatele uzinei funcționau deja cu suprasolicitări datorită extinderii rapide a rețelei orădene. În 1906, balanța de venituri a Uzinei electrice se încheie atât de favorabil încât se decide oferirea iluminatului stradal gratuit. Inițiativa lăudabilă n-a ținut mult.

Folosindu-se energia electrică, la 4 august 1910, a pornit noua Uzină de apă care a mărit capacitatea de apă oferită orașului de la 7.000 mc/zi la 12.000 mc/zi. Din luna martie este electrificat satul Seleuș din imediata vecinătate a orașului.

În perioada ce a urmat după primul război mondial, în 1923, se introduce energia electrică la Băile Felix și

Un vechi corp de iluminat public

Vedere a Uzinei electrice în 1936

1 Mai printr-o linie aeriană de 3 kv, de circa 8 km lungime. Câțiva ani mai târziu (1929), se constituie Întreprinderea comunală Oradea (I.C.O.), din care făceau parte Uzina electrică, Uzina de apă și Întreprinderea de salubritate. În anul 1933, se introduce curentul electric și în satul Ioșia, devenit mai târziu cartier al orașului. Tot acum, lămpile cu arc sunt înlocuite în iluminatul public cu becuri incandescente.

Cel de-al doilea război mondial a supus pe lucrătorii de la Uzina electrică la adevărate acte de eroism pentru furnizarea curentului electric, vital pentru existența orașului. Necesarul de cărbuni a fost asigurat cu mari sacrificii, muncitorii lucrând în condiții grele, spre exemplu și la mutarea liniei ferate înguste Tileagd-Vârciorog pe ruta Derna-Picleu-Țigănești. În 1950-1951, s-a trecut pe funcționarea cazanelor Uzinei exclusiv cu păcură.

Din aprilie 1954 a pornit hidrocentrala Aștileu, prima linie de înaltă tensiune din județ intrând în funcțiune acum. Ea a contribuit la îmbunătățirea asigurării cu energie electrică a orașului.

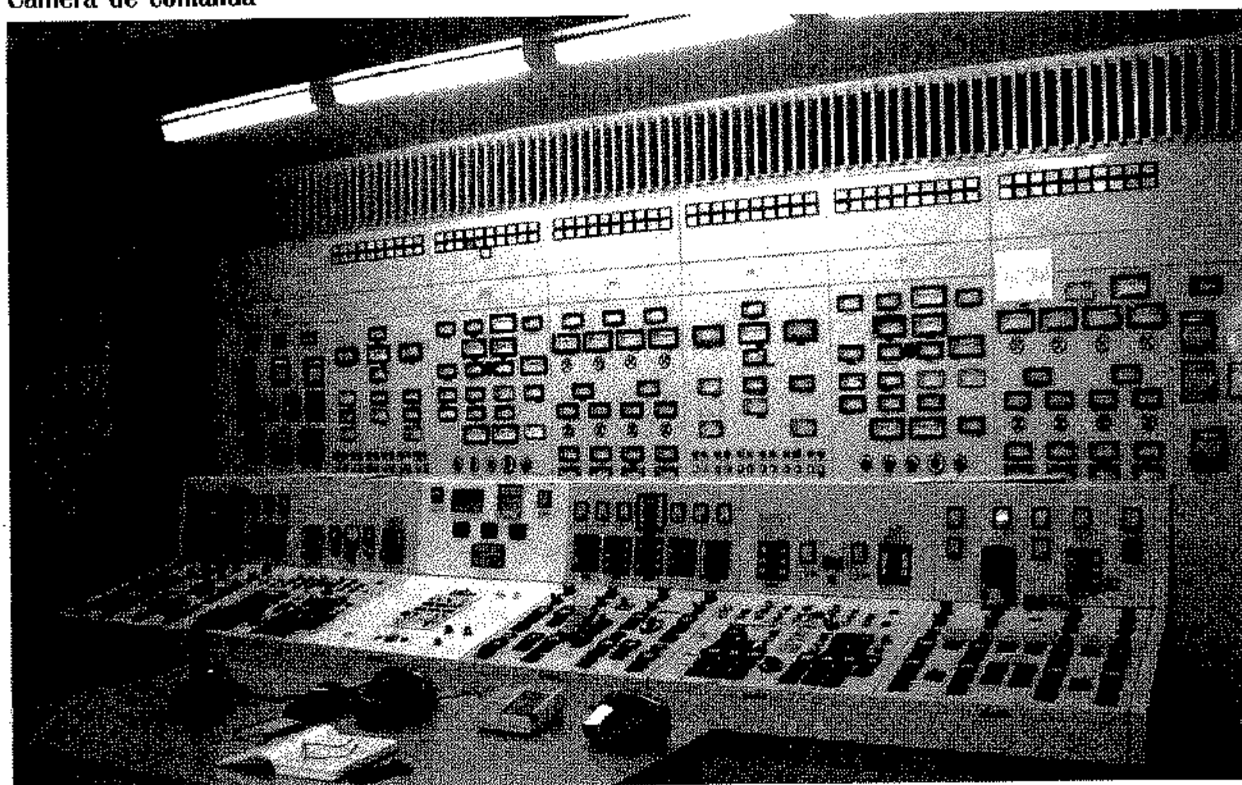
Eroismul industrializării și electrificării din anii 80 a fost unul făcut cu multă paradă, dar și cu multe sacrificii. Indicațiile venite „de sus", caracteristice până în 1989, au vizat deconectările din consumul casnic, protejându-se consumul industrial. Populația Oradiei a suferit astfel de întuneric, de frig, de lipsa alimentării cu apă. Prin lucrătorii Uzinei electrice și cu forțele locale

Sala mașinilor în 1953

s-a asigurat electrificarea aproape totală a satelor județului Bihor până în anul 1989. După acest an, întreprinderea a devenit Filiala de rețele electrice Oradea. Întreaga existență a Uzinei a fost imortalizată într-o foarte documentată monografie de către unul din cei ce și-au desfășurat activitatea aici: inginerul Victor Bolcaș. Lucrarea sa așteaptă încă să vadă binecuvântata lumină a tiparului.

Dezvoltarea deosebită a centralelor electrice în Bihor a dus la despărțirea producătorilor de transportatorii curentului electric. Astfel, au luat naștere Întreprinderile "Electrica" a cărui director este actualmente ing. Nicolae Coroiu și respectiv "Electrocentrale" condusă de ing. Gligor Dragoș.

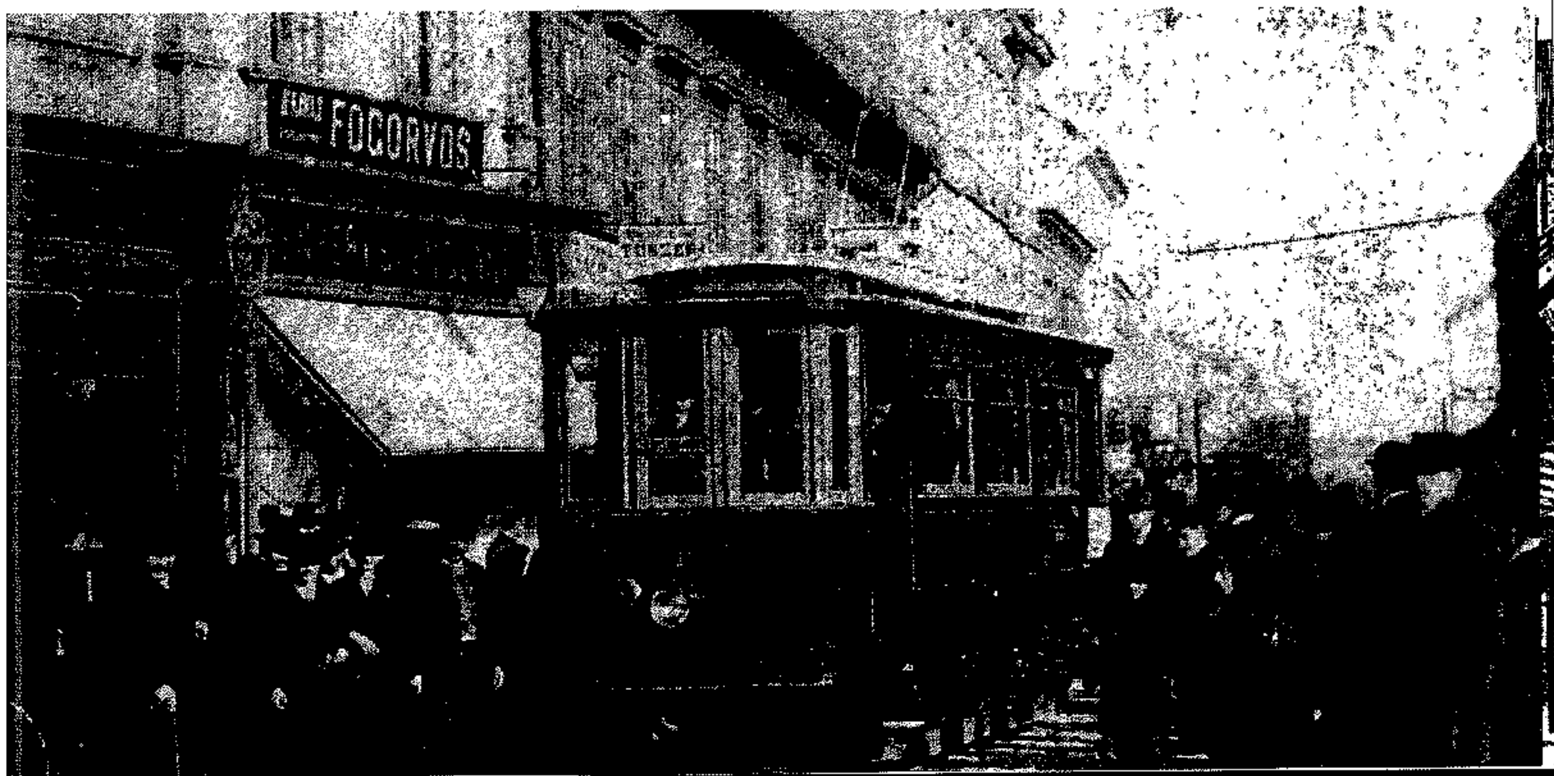
Camera de comandă

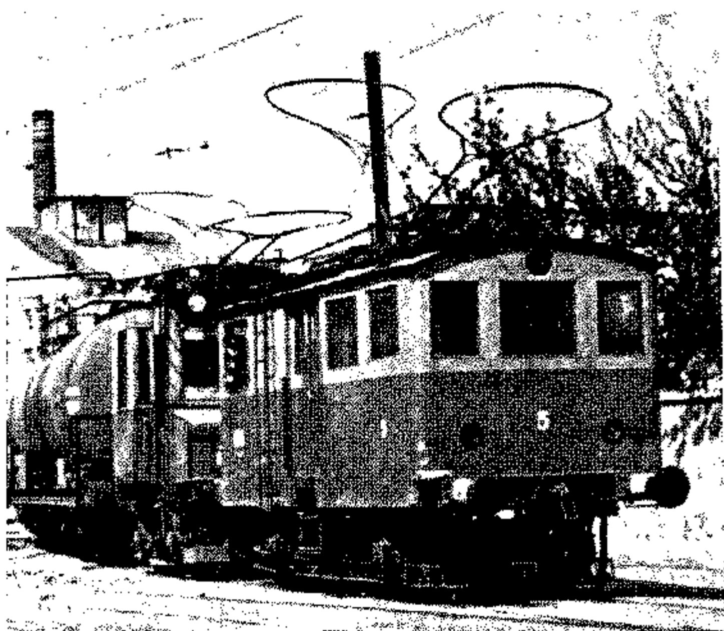

TRAMVAIUL ORĂDEAN

Printre casele orașului bătrân, dar, totuși, veșnic tânăr călător, constant și devotat tuturor categoriilor de locuitori, a fost tramvaiul. Inaugurarea transportului electric de călători, la 25 aprilie 1906, reprezintă o încununare a unor strădanii depuse de municipalitate pentru rezolvarea în sens modern a problemei transportului în comun.

Încă la 1870 în Oradea circulau trăsuri acoperite, capabile să transporte 8-10 persoane, iar pe acoperiș aveau o platformă cu balustradă pentru doritorii de priveliști urbane *(omnibusuri)*. Acestea circulau de la actualul hotel „Crișul Repede" până la Gara Mare. Un transport intern pentru mărfuri și materiile prime necesare marilor întreprinderi s-a creat, folosindu-se tracțiunea pe aburi., începând cu 1900, ea legând actualele gări Oradea-Est (Velența) și Oradea-Vest (Ioșia), puncte ce aveau menirea să descongestioneze Gara Mare.

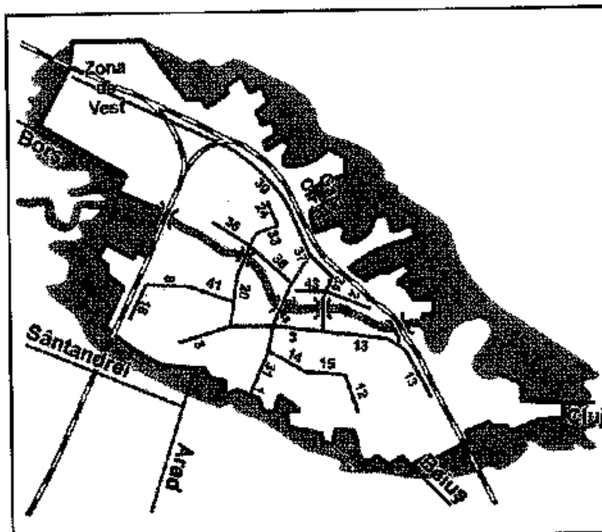
Locomotivă electrică pentru tracțiunea vagoanelor de marfă

Ideea de a realiza o cale ferată electrică internă a orașului s-a născut încă din 1897. Ca orice lucru nou la Oradea, inițiativa a avut susținători, dar și numeroși opozanți. Prima lovitură de târnăcop pentru așezarea liniei ferate electrice s-a dat abia la 11 iulie 1905, pe Calea Clujului. Liniile porneau din Piața Mică (Unirii), având punctele terminus: Gara Mare, Gara Velența, Cazarma Cavaleriei (pe Calea Aradului), parcul Rhédey (Grădina zoologică). Prima cursă de probă s-a efectuat la 1 martie 1906 (pentru a nu afecta circulația „intensă" a orașului în timpul zilei), pe traseul dintre actualele străzi Mareșal I. Antonescu și Independenței. Era al doilea oraș după Timișoara care beneficiase încă din 1899 de un tramvai electric.

Anii care au urmat au adus îmbogățirea parcului rulant și așezarea unor noi linii. După primul război mondial s-a construit, în 1935, linia ce lega Piața Mică de Cimitirul municipal. În 1945 s-a construit un alt tronson până la actualul ștrand al orașului, iar din 1947, cel ce lega Piața Teatrului, pe Calea Progresului, cu viitorul cartier Rogerius. În 1978, lungimea traseelor a crescut de la 31,5 km la 60,6 km.

Perioada 1980-1985 este cea mai spectaculoasă în istoria tramvaiului orădean. În anul 1981 s-a dat în folosință linia pe strada Transilvaniei-Bulevardul Dacia, până la podul C.F.R. (lungime de 2,4 km). A urmat în anii 1981-1982, linia de la podul C.F.R. până la întreprinderea Sinteza (5 km). În anul 1983 s-a realizat tronsonul de la intersecția străzilor Leontin Sălăjan (azi Mareșal I. Antonescu) cu Decebal, până la podul Decebal (2,4 km). În anul 1984 s-a realizat traseul Podul Decebal-Strada Olimpiadei (1,6 km). În 1985 se prevedea ca în anul 1990 să se extindă liniile de tramvai între cartierul Nufărul și Băile Felix, idee ce fusese formulată încă în 1906, dar care nu s-a realizat nici până în ziua de azi. Ea nu numai că nu a fost construită, dar linia de tramvai de pe Calea Clujului a fost desființată.

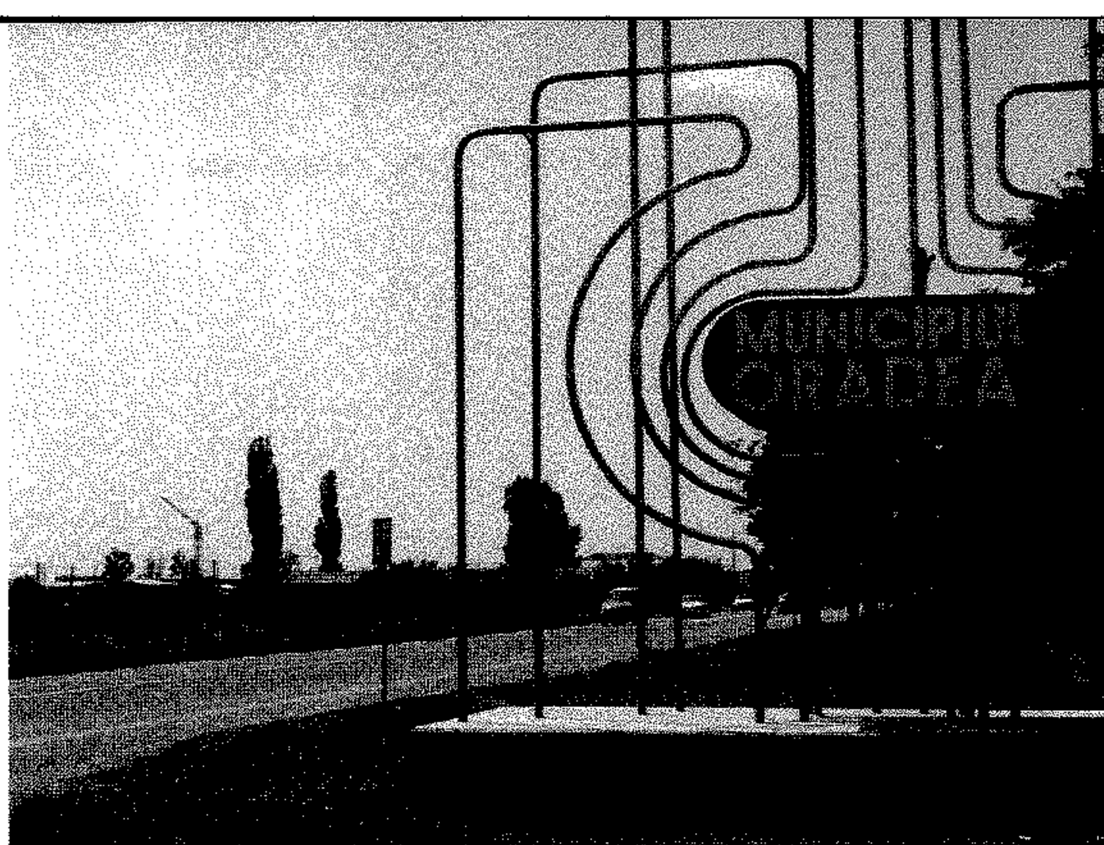
Ultimii ani au adus pentru cei ce se ocupă de transportul urban probleme deosebite. A trebuit mărit parcul de tramvaie, de autobuse și ridicat gradul de confort. Colectivul condus de inginerul Cornel Lupău a reușit să răspundă mai mult decât onorabil actualilor parametri de civilizație.

Rețeaua de tramvaie în 1953

Vedere a Pieței mici, cu linia de tramvai spre cimitirul municipal (1925)

DRUMURILE ORAȘULUI

Vorbind pe larg despre clădirile, despre piețele și parcurile orașului ni se pare firesc să pomenim ceva și despre țesătura de străzi pe care sunt așezate toate acestea, despre ieșirile către lume ale localității.

Vom aminti că încă de la începuturile menționării sale documentare, în secolul al XII-lea, orașul Oradea dovedea importanța sa economică, locul deosebit pe care îl avea în legătura dintre așezările Europei centrale.

Pasarela veche

Pasarela nouă

Intrări în Oradea dinspre:

Borș

Arad

Deva

Fără îndoială, drumurile existente atunci erau trasee mai vechi, așa cum legăturile de astăzi s-au dezvoltat pe itinerariile tradiționale.

Odată ajunse la porțile orașului aceste drumuri erau întâmpinate de vămi. În cazul orașului Oradea aceste vămi nu au aparținut niciodată, în cursul Evului Mediu, urbei. Așezările care au compus mai târziu orașul fiind pe pământul stăpânului feudal, în speță Capitlului, acestea pentru oraș n-au avut alt rol de-a lungul timpului decât că au favorizat indirect urbanizarea, au atras negustori, apoi meșteșugari, au constituit, cum spuneam, un vad comercial.

Cea mai veche atestare a unei vămi în Bihor este cea din diploma emisă în 1198 prin care se întărește „vama cetății Bihor, la Criș".

Rămânând însă la interesul nostru pentru drumurile așezării de pe Criș, care se dezvolta continuu, dorim să subliniem că ele au fost , ca pretutindeni, în atenția conducătorilor și administrațiilor, atât în vreme de război cât și în vreme de pace. Distrugerea podurilor și drumurilor a fost o chestiune strategică în toată istoria Oradiei. Nu mai departe decât în timpul celui de al doilea război mondial, toate trecerile peste Criș sau străzile importante au avut de suferit substanțial.

Așadar, drumurile orășenești nu sunt altceva decât ulițele și străduțele ce s-au dezvoltat în decursul vremii împrejurul cetății.

Epoca modernă a impus necesitatea apariției, odată cu înmulțirea liniilor de comunicație, a unor oameni și instituții specializate în drumuri și poduri, care în general aparțineau primăriilor. Același proces l-a urmat și Oradea ajungându-se astăzi de la o regie subordonată Primăriei la Societatea comercială „Drumuri orășenești" condusă de ing. Vasile Coroiu, in grija căruia se află întreaga infrastructură rutieră a urbei cu dotări tehnice la nivelul cerut de tehnica actuală.

PARCURILE ORAȘULUI

Necesitatea existenței unor spații verzi mai mari sau mai mici în mijlocul orașului s-a simțit relativ târziu, ca un mijloc de a contrabalansa efectele industrializării puternice.

Deși industria orașului, în secolul al XIX-lea era incomparabil mai mică decât cea din zilele noastre, poluarea era mult mai supărătoare decât cea de azi. Aceasta deoarece se folosea intens cărbunele pentru producerea energiei, iar orașul era împânzit de coșurile fabricilor.

Deja în 1913 locuitorii se plângeau de poluarea aerului din oraș de coșul de la Băile Rimanóczy și de infestarea apelor Crișului-Repede cu produsele rafinăriei de la Tileagd.

Dar noțiunea de protecție a mediului a apărut foarte târziu, în perioada interbelică, dar regulile sale cele mai elementare nu au fost respectate decât foarte târziu.

Rămâneau parcurile ca mijloc de „aerisire" a orașului.

Primele parcuri se leagă de vastele spații lipsite de clădiri din jurul Cetății, spații dictate încă din Evul Mediu de necesități strategice, de apărare.

Așa a apărut Piața 1 Decembrie sau Piața Mare, unde, odată pe săptămână se ținea târgul de vite și care, prin anii 50, a fost transformată într-un vast parc dominat de statuia Soldatului Român, operă a sculptorului Iulia Onița (1959).

Încă în perioada de la începutul secolului al XX-lea s-a construit Parcul orășenesc, cel ce se va numi apoi Parcul Muncitoresc, la început un vast teren mlăștinos de la malul drept al Crișului până sub dealuri. Azi parcul poartă numele marelui patriot I. C. Brătianu, unde se află Ștrandul municipal, terenuri de sport etc.

Pe același mal, în continuare, s-a construit un parc ce a purtat, în perioada interbelică, numele lui Mihai Eminescu și unde, în 1934, a fost amplasat bustul marelui poet realizat de vestitul sculptor Oscar Han.

În capătul dinspre centru, tot aici, a fost mutat din piațeta situată în spatele Teatrului, bustul lui Iosif Vulcan, operă a sculptorului craiovean Anghel Chiciu, realizată în 1927. În parc fusese amplasată încă în 1907 statuia militantului maghiar Szacsvay Imre, căzut în revoluția de la 1848, lucrare executată de sculptorul Margo Ede.

Cu destinația specială de parc s-au construit la Oradea, în secolul al XIX-lea, numai Grădina Rhedely, despre care am mai vorbit și actualul Parc Petőfi care a fost parte componentă a marelui spațiu verde din jurul Palatului baroc. Acesta nu a fost însă un parc public în sensul de azi al accepțiunii.

După cel de al doilea război mondial s-au creat numeroase parcuri dintre care cel mai mare este Parcul Bălcescu unde se află amplasată statuia revoluționarului român de la 1848, operă a sculptorului Iosif Fekete

Vederi din parcurile municipiului: Bălcescu

Brătianu

Petöfi

(1970), Parcul din şanţurile Cetăţii şi altele mai mici în noile cartiere al oraşului.

Aceste spaţii decorative ale oraşului au dus la construirea unei sere de flori şi a unei pepiniere pomicole care de mai mulţi ani susţin cu material săditor atât înlocuirea inventarului dendrologic îmbătrânit cât mai ales înfiinţarea de spaţii verzi. Merită subliniată activitatea societăţii RER, a directorului ei, ing. Ioan Sărac, care cuprinde întreaga activitate legată de acest domeniu pretenţios, cu competenţă şi pasiune.

În ultimul an trebuie menţionată lăudabila iniţiativă a Societăţii „Apele Române" de a amenaja malurile Crişului Repede în zona intrării în oraş, a Parcului Brătianu, până la Hotelul „ Dacia- Continental" ca şi

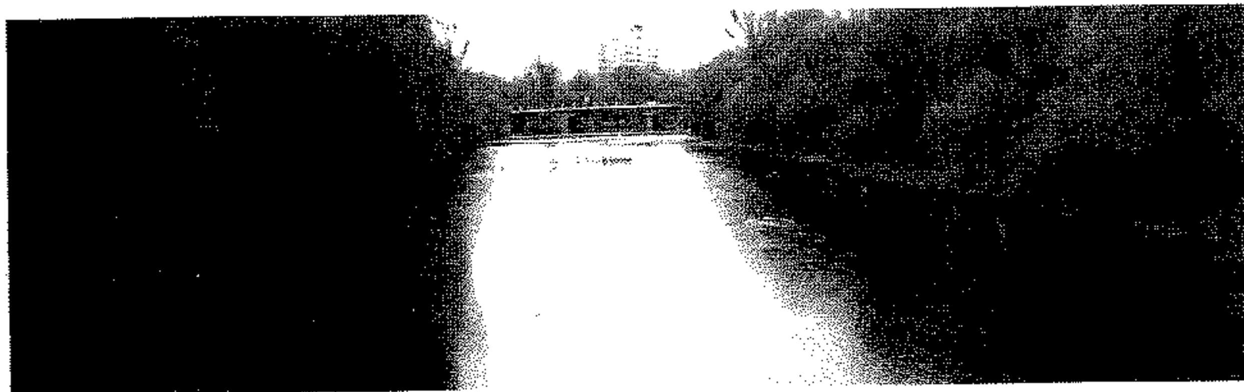

REPCON

cea a malurilor pârâului Peţa pe tot parcursul de la izvor până la ieşirea din Oradea, activitate încredinţată uneia dintre puţinele societăţi specializate în lucrări de ameliorări şi canalizări de ape, „Repcon", condusă de ing. Mircea Nistreanu.

Amenajarea râului Peţa

Vedere de pe Crişul Repede

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Arhivele Statului Oradea, Fond colecția de planuri (nr.167), nr. inv. 437, 1255, 1237.

Arhivele Statului Oradea, fond nr.8 – Primăria Municipiului Oradea.

Al. Avram, *Din contribuția maselor populare transilvănene la lupta antiotomană. Constructorii cetății din Oradea în ultima treime a secolului al XVI-lea*, în: *Studii și comunicări. Arheologie-Istorie*, Sibiu, 1977.

Al. Avram, I. Godea, *Monumente istorice din Țara Crișurilor*, București, 1975.

Biró J., *Nagyvárad barokk és neoklasszikus művészeti emlékei* (Monumentele artistice în stil baroc și neoclasic ale Oradiei), Budapest, 1932.

Balogh I., *Varadinum. Várad vára* (Varadinum. Cetatea Oradiei), HI, Budapest, 1982.

L. Borcea, *Precizări privind raporturile Crișanei cu Mihai Viteazul*, în: *Crisia*, VI, 1976.

L. Borcea, *Un document inedit despre căderea Oradiei în mâna turcilor (scrisoarea din 31 august 1660)*, în: *Crisia*, VI, 1976.

L. Borcea, *Agonia. Oradea – 1919*, Oradea, 1992.

L. Borcea, I Țepelea, *Menumorut*, București, 1988.

L. Borcea, M. Apan, *Istoria tramvaiului din Oradea*, Oradea, 1996.

Borovsky S., *Bihar vármegye és Nagyvárad* (Comitatul Bihor și Oradea), Budapest, 1901.

I. Bradu, *Începuturile și activitatea „Astrei" în Bihor*, în: *Mărturii culturale bihorene*, Oradea.

I. Bradu, Al. Firez, *Filarmonica de stat din Oradea. 1923-1973*, Oradea, 1973.

Buletinul Academiei de drept din Oradea, 1918/19 – 1927/28, Oradea, 1928.

Bunyitay V., *A mai Nagyvárad megalapítása* (Întemeierea Oradiei contemporane), Budapest, 1885.

Centenar muzeal orădean, Oradea, 1972.

A. Chiriac, *Oradea* (album), Oradea, 2001.

D. Chirilă, L. Drimba, M. Morariu, E. Pop, S. Vasilescu, *Teatrul românesc la Oradea. Perspectivă monografică*, Oradea, 2001.

R. Ciorogariu, *Zile trăite*, Oradea 1926.

L. Cornea, *Precizări în legătură cu sediile redacției revistei „Familia" la Oradea (1880-1906)*, în: *Crisia*, VIII, 1978.

Crisia, Anuarul Secției de istorie a Muzeului Țării Crișurilor, Oradea.

Crișana, cotidian, 1948-1970.

Csernák B., *A református egyház Nagyváradon. 1557-1660 (Biserica reformată în Oradea. 1557-1660)*, Oradea, 1992.

P. Dejeu, *Așezămintele culturale din Municipiul Oradea și județul Bihor*, Oradea, 1926.

P. Dejeu, *Instituțiile culturale din Municipiul Oradea și județul Bihor*, Oradea, 1937.

L. Drimba, *Iosif Vulcan*, București, 1974.

V. Faur, *Societatea de lectură din Oradea. 1852-1875*, Oradea, 1978.

V. Faur, *Cultura românilor din Bihor. 1849-1918*, Oradea, 1992.

V. Faur, *Viața politică a românilor bihoreni, 1849-1919.*, Oradea, 1992.

N. Firu, *Monografia Bisericii Sfintei Adormiri (Biserica cu Lună) din Oradea*, Oradea, 1934.

I. Horvath, *Ghidul orașului Oradea Mare*, Oradea Mare, 1923.

Fehér D., *Bihor-Biharmegye, Oradea-Nagyvárad kultúrtörténete és öreg diákjainak emlékkönyve (Istoria culturală a județului Bihar, a Oradiei și albumul memorial al elevilor săi de odinioară)*, Oradea, 1933-1937.

Gazeta de Vest, cotidian 1928-1932.

Gh. Gorun, *Aspecte ale istoriei comerțului orădean în secolul al XVIII-lea* în: Crisia, IX, 1979.

Gh. Gorun, *Aspecte ale luptei cetățenilor din Oradea pentru autonomia orașului. Contribuții la o istorie a orașului Oradea în secolul al XVIII-lea*, în: *Crisia*, X, 1980.

x *Istoria orașului Oradea*, Oradea, 1995.

K. Nagy S., *Bihar- ország. Utirajzok (Țara Bihorului. Schițe de călătorie)*, HI, Oradea, 1884-1885.

Lakos L., *Nagy-várad multja es jelenjéből* (Din trecutul și prezentul Oradiei Mari), Oradea, 1904.

Gh. Lițiu, *Biserica Ortodoxă Română din Eparhia Oradea în veacul al XVIII-lea până în zilele noastre*, în: *Mărturii-Evocări*, Oradea, 1980.

A. Lucian, *Catedrala Episcopală din Oradea*, în: *Mărturii-Evocări*, Oradea, 1980.

Șt. Lupșa, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, vol.I, Oradea, 1935.

B. Mihoc, *Istorie și politică*, Oradea, 1993.

T Mozeș, *Evreii din Oradea*, București, 1995.

Nagyvárad (Oradea Mare), cotidian, 1890-1918.

Nagyváradi Napló (Jurnal orădean), cotidian, 1890-1918.

T. Neș, *Oameni din Bihor (1848-1918)*, Oradea, 1937.

T. Neș, *A doua carte despre oameni din Bihor*, Oradea 1979.

Péter I. Zoltán, *Nagyvárad építészeti emlékei* (Monumentele arhitectonice ale Oradiei), Oradea, 1999.

Al. Pop, *Farmacii orădene între anii 1850-1880*, în: *Crisia*, XVII, 1987.

I. Popovici, V. Covaci, Gh. Mudura, I. Călușer, M. Apan, A. Ilea, A. Caciora, *1918. Bihorul în Epopeea Unirii. Documente*, Oradea, 1978.

I. Radu, *Istoria Diecezei Române Unite a Orăzii Mari, scrisă cu prilejul aniversării de 150 de ani de la înființarea aceleia. 1777-1927*, Oradea, 1932.

E. I. Roșescu, *Cartea de aur ilustrată a Liceului „Emanuil Gojdu"*, Oradea, 1994.

x *Repertoriul monumentelor din județul Bihor*, Oradea, 1974.

A. A. Rusu, C. Ilieș, D. Marta, A Kovács, *Cetatea Oradea – secolele XII - XVII*. Raport prezentat la a XXVI-a sesiune națională de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1991, Iași, 1992.

I. Tóth, *Prezența lui Ady în literatura română (I)*, în: *Crisia*, XX, 1990.

A. Tripon, *Monografia-almanah a Crișanei*, Oradea, 1936.

I. Țepelea, *Ofensiva armatei române din aprilie 1919 și utilitatea realizării acoperirii pe Tisa*, în: *Aletheia*, I, 1, 1993.

V. Vartolomei, *Mărturii culturale bihorene*, Cluj, 1944.